

DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ

Sayı: 25 Cilt: 18
69-70 / 2009
Baskı Tarihi: Mart 2009

Kurucusu

İsa Yusuf Alptekin

İmtiyaz Sahibi

M. Rıza Bekin

Yazı İşleri Müdürü

Hamit Göktürk

Editör

M. Ali Alioğlu

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu

Prof. Dr. Abdülkadir Donuk

Prof. Dr. Mahmut Kaşgarlı

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

Prof. Dr. Salih Aynural

Doç. Dr. Timur Kocaoğlu

Abdullah Karakaş

Abdulhabir Alioğlu

Abdulhamit Avşar

Reklam ve Dağıtım Sorumlusu

Alimcan Karluk

Abone Şartları

Yurtiçi (Yıllık): 20 TL

Yurtdışı (Yıllık): 25 \$ - 20 EURO

Fiyatı: 5 TL

Banka Hesap Numarası

Akbank Yusufpaşa Şubesi

İstanbul 832-601 DHM

Posta Çeki No

1661110

İdare Yeri

Doğu Türkistan Vakfı

Dedeefendi Cad. No: 4 Sadrazam

Neşehirli Damat İbrahim Paşa

Medresesi 34470

Şehzadebaşı Fatih - İstanbul /

Türkiye

İrtibat

Tel: + 90 212 519 46 67 - 519 07 86

Fax: + 90 212 519 09 88

www.doguturkistanvakfi.org

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler yazarına aittir. Dergideki yazı ve resimler kaynak gösterilerek kullanılabilir.

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

İÇİNDEKİLER

Hasbihal.....	2
UNESCO, 2008'i Kaşgarlı Mahmut Yılı İlan Etti.....	3-8
Mahmud El-Kaşgarı'yi Yetiştiren Kaşgar Uygur Çevresi ve Kaşgarı'ye göre Müslüman Türk Realitesi Prof. Dr. Zekeriye Kitapçı.....	9-13
Doğu Türkistan Sınırlarının Siyasal Gelişmelere Etkileri Prof. Dr. Hasan Köni.....	14-16
Divan-ı Lugat-it Türk'ün Sözlükçülük Bakımından Önemi Prof. Dr. Muhammet Yelten.....	17-22
Hakaniye Türkçesi ve Onun Devamı Olan Çağdaş Uygur Türkçesinin Bugünkü Durumu Prof. Dr. Mahmut Kaşgarlı.....	23-25
Türk Dilinin Fiil Zenginliği ve Divan-ı Lugat-it Türk Prof. Dr. Metin Karaörs.....	26-30
Kaşgarlı Mahmut ve Doğu Türkistan Prof. Dr. Alimcan İnyet.....	31-32
Türkiye - Çin İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu Yard. Doç. Dr. Selçuk Çolakoğlu.....	33-35
Doğu Türkistan'da Gerginlik Artıyor Remi Castes.....	36-43
Divan-ı Lugat'it Türk'ü Bulan Ali Emiri Efendi'nin Hayatı ve Şahsiyeti Doç. Dr. Abdolvahap Kara.....	44-47
Doğu Türkistan'dan Adalar Denizi'ne Kadar Selçuklular Yard. Doç. Dr. Ahmet Toksoy.....	48-52
Doğu Türkistan Kültürünün Türk Tarihi Açısından Önemi Dr. Abdullah Bakır.....	53-54
Divan-ı Lugat'it Türk'ün Bulunuşu ve Doğu Türkistan'da Neşredilmesi Reyila Kaşgarlı.....	55-58
Uygurlar Dr. Michelangelo Cooco.....	59-62
Faaliyetlerimiz	63-64

Değerli Okuyucular

Uzun aradan sonra yeniden sizlerle birlikte olmaktan son derece mutluyuz. 1984 yılından beri aralıksız olarak yayın hayatını sürdüren Doğu Türkistan'ın Sesi Dergimiz son yıllarda çeşitli nedenlerden dolayı zaman zaman yayınına ara vermek zorunda kalmıştır.

Dergimiz 25 yıllık yayın hayatında ilmi ve kültürel yönden Doğu Türkistan davasına katkı yapmaya ve Doğu Türkistan'ın Sesi Olmaya gayret etmektedir.

Bir haklı davanın sesi olmaya çalışmak, çok şerefli ve bir o kadar de dikkat ve erdem gerektiren bir konudur.

İnşallah bundan böyle siz değerli okuyucularımızın ve hemşerilerimizin yardım ve katkıları ile yayınının eskiden olduğu gibi sürekli ve muntazam bir şekilde gerçekleşir diye ümit ediyorum. Bu konuda ilgi ve yardımlarınıza çok ihtiyacımız olduğumuzu bildiğinizden eminiz.

Vakfımız, Dergi yayıncılığının yanında, fiilen faaliyete başladığı tarihten itibaren büyük bir tarihi sorumluluk bilinci ile Türkiye'de başlattığı eğitim ve öğretim faaliyetlerini ciddiyetle sürdürmeye çalışmaktadır. Vakfımız Dış dünyada yürütülecek Doğu Türkistan davamızın geleceği için ileriye dönük çalışmaları ve "İnsana Yaptığı Yatırımları" ile Türkiye'mizde ve dış dünyada önemli bir açığı kapatmaya çalışmış ve çalışmaya de azimle devam etmektedir. Bunun semeresini görmekten de son derece kıvanç duymaktayız. Bugün dünyanın dört bir yanında Doğu Türkistan Teşkilatlarında çalışanların büyük bir çoğunluğunun Türkiye'mizde Vakfımızın himaye ve yardımı ile tahsil Yapanlardan oluşmuş olması bizi son derece mutlu etmektedir.

Doğu Türkistan davasının kamuoyuna etkin bir şekilde yansıtılması ve Doğu Türkistan Türklerinin Türk dünyası ve dünya kamuoyunun hafızasında sürekli yer alabilmesi için tanıtım, kültür ve sosyal faaliyetlerimizin ne kadar gerekli olduğunun her zaman bilincindeyiz. İmkânlarımız nispetinde ve şartların elverdiği ölçüde bu yöndeki çalışmalarımızı sürdürmeye devam etmekteyiz.

2008 yılının doğumunun 1000. yılı münasebeti ile Birleşmiş Milletler, Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı UNESCO tarafından Kaşgarlı Mahmut yılı ilan edilmesi gururumuza gurur, onurumuza onur katmıştır. UNESCO'nun bu kararı Türk Dünyası için özellikle biz Doğu Türkistanlılar için çok önemli ve tarihi bir hadise olmuştur. Bu tarihi olay bizler için yeni bir ümit ve teselli kaynağıdır.

Türkiye'mizde Kaşgarlı Mahmut yılı münasebetiyle Doğu Türkistan başta Türk dünyasının değerli bilim adamlarının katılımı ile uluslararası düzeyde Kaşgarlı Mahmut Sempozyumları ve toplantıları tertip edilmiştir. Bu suretle bu büyük bilginin ana yurdu Doğu Türkistan gündeme gelmektedir. Bu sempozyumları düzenleyen Kurum ve Kuruluşlara minnet ve şükranlarımızı sunuyoruz.

Bu sayımızı de bu nedenle Kaşgarlı Mahmut Özel Sayısı olarak çıkarmış bulunuyoruz.

Yeni sayılarda buluşmak dileği ile sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

E. General M. Rıza BEKİN

UNESCO, 2008'i Kaşgarlı Mahmud Yılı İlan Etti

■ kasgarlimahmud.org

UNESCO, 2008'i 1000. Doğum yılı münasebetiyle Kaşgarlı Mahmud yılı ilan etti. Bu senenin ilk sözlüğümüz ve dilbilgisi kitabımız Divânü Lûgât'it-Türk'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud adına kutlanacak olması, Türk dili ve Türk kültürü açısından önemli bir kazanç olarak görülüyor.

Yazılışı, içeriği ve tek nüshasının bulunuşu bile belgesel filmlere konu olabilecek Divânü Lûgât'it-Türk'ün ve yazarı Kaşgarlı Mahmud'un ülkemizde ve dünyada tanıtımı için Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Türk Dil Kurumu tarafından çalışmalar başlatıldı.

Türk dilinin ilk sözlüğünü ve Türk kültürünün ilk ansiklopedisini hazırlayan Kaşgarlı Mahmud, 1008 yılında Kaşgar'da doğdu. Yakın zamana kadar doğum tarihi ile ilgili kesin bilgilere ulaşılamayan büyük Türk Bilgininin hayatı hakkında yapılan son araştırmalarda doğum tarihinin 1008 yılı olduğuna karar verildi.

Kaşgarlı Mahmud'un hayatı da eserlerinin serüvenleri de son derece sıra dışı ve heyecan uyandıracak özellikler taşırlar. Eğer bu gerçekten ilgi çekici gelişmeler olmasa idi, bugün biz Kaşgarlı Mahmud'u büyük bilgin olarak değil de Batı Karahanlı devletinin Hakanlarından birisi olarak kitaplarda okuyacaktık. Ve belki de o zaman ünvanı da "Kaşgarlı" olmayacaktı.

Kaşgarlı Mahmud, Türk tarihinin önemli devletlerinden birisi olan Karahanlı Devletinin hanedan sülalesine mensuptur ve Batı Karahanlı Hakanlarından Buğrahan Muhammet Yağan Tekin'in torunu ve Şehzade Hüseyin Emir Tekin'in oğludur. Buğrahan Muhammet Yağan Tekin Batı Karahanlıların Hakanı iken 1005 yılında Doğu Karahanlıların Hanı Arslan Hanla savaşmış ve Arslan Hanı ele geçirmiştir.

Kaşgarlı'nın dedesi Yağan Tekin, 18 aylık kısa Hanlık döneminden sonra tahtı kendi isteği ile Kaşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin Emir Tekin'e devretmek istemiştir. Bu devir teslim için büyük ziyafetler hazırlanmış davullar dövülmüştür. Bu ziyafet sırasında Yağan Tekin'in eşlerinden Hanımı, tahta kendi oğlu İbrahim'i geçirebilmek için diğer şehzadeleri zehirlemiştir. Kaşgarlı'nın Babası Hüseyin Emir Tekin de zehirlenenler arasındadır.

Bu saray darbesinden sonra İbrahim 1057 yılında Batı Karahanlıların Hakanı olmuştur.

Kaşgarlı Mahmud ise bu tuzaktan kendisini kurtararak Batı Karahanlı Devletinin topraklarından kaçmıştır. Ancak İbrahim Hanın adamları her yerde onu aradıklarından o kendisini gezgin veya bilgin gibi sıfatlarla takdim ederek sık, sık yer değiştirmek zorunda kalmıştır.

Urumçi'de yayınlanan eserlerde Kaşgar'dan 45 km. güney batıda Opal kasabasında dünyaya geldiğini bildirmektedirler.

Kaşgarlı Mahmud, kendi döneminin imkânları ile çok iyi bir eğitim gördükten sonra kendisini Türk halklarının dili ve kültürlerini incelemelerine adanmıştır. Bu amaçla Orta Asya'yı boydan boya şehir, şehir, köy, köy, oba, oba, oymak, oymak gezen Kaşgarlı Mahmud, 30'dan fazla Türk lehçesini ve özellikle Oğuz, Kıpçak, Karluk, Bulgar, Argu, Kençe, Ugrak, Yabaku, Peçenek, Ciğil, Suvar, Hakaniye, Tatar, Başkurt lehçe ve ağızlarını çok iyi öğrenmiştir.

Kaşgarlı Mahmud bu lehçeleri niçin öğrendiğini şu sözlerle açıklamaktadır: "*Ben Türklerin, Türkmenlerin, Oğuzların, Ciğillerin, Yağmaların, Kırgızların şehirleri-*

ni uzun yıllar baştan başa dolaştım, sözlerini topladım, değişik sözlerin özelliklerini öğrendim. Ben bu işleri dil bilmediğim için değil, aksine bu dillerin en küçük farklarını kaydetmek için yaptım.” demektedir.

O, yalnızca kelimeleri değil; atasözlerini, şiirleri, hayat tarzlarını, kültürlerini Türk felsefesini yansıtacak değerleri de kayıt altına almıştır.

Kaşgarlı, 1072-1073 yılları arasında hazırladığı meşhur kitabını (Divânü Lûgât'it-Türk) Abbasi halifesine armağan etmiştir.

Divânü Lûgât'it-Türk, sıradan bir kitap, sıradan bir sözlük değildir. O Türkçenin sesbilgisi ve yapı bilgisi özelliklerini de göstermektedir. Madde başları, günümüz anlayışına göre, bir sözlük için uzun sayılabilecek bilgiler ifade etmektedir. Bu sebeple, Divânü Lûgât'it-Türk aynı zamanda bir ansiklopedidir de.

Ansiklopedi, bütün bilim dalları ile ilgili bilgileri içeren veya belirli bir bilgi dalını kapsamlı biçimde inceleyen başvuru kaynağı demek ise, Kaşgarlı'nın eseri Divânü Lûgât'it-Türk de Türklükle ilgili bilgileri kapsamlı biçimde ihtiva eden bir başvuru kaynağıdır ve bir Türklük ansiklopedisidir.

Ansiklopedi kelimesi ilk kez Alman yazar ve derlemeci Paul Scalich'in 1559'da yayınladığı kitabının kapağında yer alır. Yani Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde, Batıda da ansiklopedi kavramı yer almamaktadır. Bu tarihten önce yayınlanan ansiklopedik eserlere, sözlük deniyordu. Yıllarca, bizim dilimizin ve kültürümüzün dev ansiklopedisi Divânü Lûgât'it-Türk'ü adlandırdığımız gibi: Sözlük. Divânü Lûgât'it-Türk'ün adında sözlük kelimesinin bulunması, onun ansiklopedik niteliğine zarar getirmez ve onun bir ansiklopedi, bir uzmanlık ansiklopedisi olduğu gerçeğini de kapatamaz.

Ansiklopedinin tarifinde de olduğu gibi, bu tür eserler, ya bütün bilim dallarına yönelik genel ansiklopedilerdir veya özel bir alanla kendini sınırlamış uzmanlık ansiklopedileridir. Divânü Lûgât'it-Türk, konusunu Türklükle sınırlamış insanlık tarihinin ilk uzmanlık ansiklopedilerindendir denilse bu yanlış olmaz.

Divânü Lûgât'it-Türk, sözlük olarak da dünya tarihinin önemli eserlerindendir. Elbette onun, bugün dünyanın neresinde olursa olsun, Türk dili konuşan halklar için kıymeti paha biçilmezdir. Bir düşünün, lütfen, Türk dili konuşanların bugün, düşünürken konuşurken kullandıkları kelimelerin bin yıl önceki hallerini bir kitapta topluca bulabilme imkânları var.

Emin olun bu, yaşayan dillerden çok azına nasip olan bir imkandır. Ölü bir dil olduğu için Latinceyi saymazsak, İngilizce ve Fransızca'nın hazırlanan ilk sözlüğü 1480 tarihine kadar gider. Bu sözlük ise, William Caxton tarafından Fransızca-İngilizce sözlük olarak gezginler için hazırlanmıştır. Görülüyor ki, Kaşgarlı Mahmud'un eseri Divânü Lûgât'it-Türk, yalnızca Türkçe için değil, insanlık tarihi için de kıymetli bir eserdir.

Avrasya Yazarlar Birliği, Kaşgarlı Mahmud'un kayıp eseri olan, Türkçe'nin ilk gramer kitabını bulana, 1000. yıl dolayısı ile 1000 Cumhuriyet altını ödül verecek.

Avrasya Yazarlar Birliği tarafından bulunması halinde, bulan kişiye 1000 Cumhuriyet Altını ödül verilecek olan Kaşgarlı Mahmud'un diğer önemli eseri Kitabü Cevahirü'n-Nahv Fi Lugat-it Türk'ü ise yine dünya tarihinin ilk dil bilgisi kitaplarından birisidir. Bu kitapla Türk dili, yaşayan dünya dilleri arasında gramer çalışmalarına en erken başlayan diller arasında yer alır. Kaşgarlı Mahmud'un gramer kitabının bulunması, bugün Türk lehçeleri arasında sürüp giden gramer tartışmalarına bir hakemlik yapacak ve Türkçenin pek çok tartışmalı konusunun halline imkân sağlayacaktır.

Ama maalesef, bir zamanlar Divânü Lûgât'it-Türk'ün adının bilinmesine rağmen kendisinin bilim dünyasınca tanınmaması gibi bugün de Kaşgarlı Mahmud'un Kitabü Cevahirü'n Nahv Fi Lugat-it Türk adlı eseri için aynı durum söz konusudur. Pek çok Turkolog bu kitabı bir kapalı kütüphanede, bir köy kitaplığının tozlu raflarında bulmanın ümidi ile yaşamıştır. Kardeş Kalemler Dergisi Genel Yayın Yönetmeni Ali Akbaş'ın aktardıklarına göre, İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyelerinden Ord. Prof. Reşit Rahmeti Arat da bunlardan birisiydi. O, her Anadolu gezisine bir gün bir köşede Kitabü Cevahirü'n-Navlı fi Lugat-it Türk'le karşılaşacağı ümidi ve heyecanı ile çıkıyordu. Ve asistanı genç Ali Fehmi Karamanlıoğlu'na "Ali, derleme için gittiğimiz köylerin birinde Kitabü Cevahirü'n Nahv Fi Lugat-it Türk'e de rastlarınız bir gün inşallah!" derken gözlerinin içi gülüyordu.

Divânü Lûgât'it-Türk Nasıl Bulunmuştu?

Büyük dil bilgini Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgât'it-Türk isimli muazzam eseri, 1910'a kadar adı bili-

Yıllarca, bizim dilimizin ve kültürümüzün dev ansiklopedisi Divânü Lûgât-it Türk'ü adlandırdığımız gibi, adında sözlük kelimesinin bulunması, onun ansiklopedik niteliğine zarar getirmez ve onun bir ansiklopedi, bir uzmanlık ansiklopedisi olduğu gerçeğini de kapatamaz.

nen, fakat kendisi meçhul bir eserdi. Diğer bir deyişle, o zamana değin, eserin sadece adı vardı, fakat kendisi ortada yoktu. Eser, bugün bütün dünyada biliniyor, hakkında makale, kitap yazılıyor ve üzerinde tartışmalar yapılıyorsa, bunu büyük kitap aşığı, ilim ve kültür sevdalısı Ali Emiri Efendi'ye borçluyuz. Ali Emiri Efendi, Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yıllarında Bağdat'ta Abbasi Halifesine sunulmak üzere yazılan bu muhteşem eseri, sahaflarda Divânü Lûgât'it-Türk olduğu bilinmeden satılırken, fark etmiş ve satın alarak Türk kültür hayatına kazandırmıştır. Bu sebeple, Ali Emiri Efendi'nin isminin, eserin yazarı Kaşgarlı Mahmud ile birlikte her zaman anılmayı hak ettiğine şüphe yoktur.

Bundan dolayı, Divânü Lûgât'it-Türk ile ilgili toplantılarda kendisinden bahsetmenin bir vefa borcu olduğu muhakkaktır. Aslında, Ali Emiri'nin kitabı buluşu ve daha sonra yayınlattığı romanlara konu olacak güzellikte ve kültürün, kitabın önemini somut bir biçimde vurgulayacak olgulara haizdir.

Ziya Gökalp ve Talat Paşa'nın kitabın yayınlanmasına yaptıkları katkı ise çok ilginçtir. Ayrıca Ali Emiri Efendi'nin hayatı, kitaba verilen değer ve kitap okumaya ayrılan zamanların bir hayli azaldığı günümüzde, sadece gençlere değil, hepimize kitap sevgisi konusunda, örnek teşkil edebilecek öğelere haizdir.

Ali Emiri Efendi'nin Çocukluğu

1857'de Diyarbakır'da doğan Ali Emiri Efendi, daha küçüklüğünden itibaren okumaya ve araştırmaya meraklıydı. Sekiz on yaşlarında, eski yapılar üzerindeki yazıları okuyup anlamaya çalışıyordu. Ayrıca şiiri de seviyordu. Güçlü bir hafızaya da sahip olan Ali Emiri, dokuz yaşındayken, beş yüzden fazla şairin şiirlerinin yer aldığı *Nevadir'ul Asar* isimli eserdeki dört bin beyiti ezberlemişti bile. Gençliğinde hat sanatıyla da meşgul olan Ali Emiri bu konuda oldukça başarılı sayılır. Çünkü, yazdığı bazı levhalar Diyarbakır'da camilere asılmıştı.

Divânü Lûgât'it-Türk'ü Bulması

Ali Emiri Efendi bir Kitabı sahaf Burhan'dan 33 liraya satın aldı. Ancak, Ne sahafın ve ne de eseri satanın onun Divânü Lûgât'it-Türk olduğundan haberleri yoktu. Eğer bunun farkına varmış olsalardı, çok daha büyük meblağlara satacakları kesindi. Daha kötüsü, bu eser kitap avcılarının eline geçmiş olsaydı, anında yurt dışına kaçırıp karşılığında bir servet elde etmeleri mümkündü.

Ali Emiri Efendi böyle bir esere malik olduğu için tarif edilemez bir mutluluk içindeydi çünkü, bu kitap Osmanlı ulemasının asırlardır peşinde koştuğu "Divânü Lûgât'it-Türk"ün ta kendisiydi.

Bir başka nüshası dünyada yoktu. Ali Emiri Efendi kitabı satın aldığı anda duyduğu sevincini şu şekilde dile

getirir: "Bu kitabı aldım; eve geldim. Yemeği içmeği unuttum... Bu kitabı sahaf Burhan 33 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığındaki elmaslara, zümrütlere değişmem".

Büyük bir coşku içinde olan Ali Emiri Efendi kitabını kimseye göstermek istemedi. Hem kitabı kıskanıyor ve hem de kaybolmasından endişe ediyordu. Devrin ünlü simaları Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü gibi şahıslar, Ali Emiri Efendi'nin Divânü Lûgât'it-Türk'ü bulduğunu işitmiş ve görmek istemişlerse de Ali Emiri Efendi onları kitaba yanaştırmamıştı; Kitabı sadece çok güvendiği Kilisli Rıfat Efendi'ye gösteriyordu.

Ali Emiri Efendi satın aldığı anda, kitap hırpalanmış ve yıpranmış bir vaziyetteydi. Şirazeleri çözülmüş, formları dağılmış, sayfaları birbirine karışmış ve numaraları da yoktu. Bu sebeple kitabın eksik mi, tam mı olduğu belli değildi. Ali Emiri Efendi bunun tespitini Kilisli Rıfat Efendi'ye yaptırdı. Kilisli Rıfat Efendi, iki ay müddetle kitabı üç kere okudu. Sonunda belli olmuştu eser tamdı. Kilisli Rıfat Efendi karışmış sayfaları yerli yerine koydu ve numaralandırdı. Ali Emiri Efendi bu hizmeti karşılığında, Kilisli Rıfat Efendi'ye bir evini hediye etmek istediysen de kabul ettiremedi. Kilisli Rıfat Efendi, eğer illa kendisine bir mükâfat verecekse, kitabı yayınlamasının yeterli olacağını söyledi.

Divânü Lûgât'it-Türk'ün Neşri

Ancak Ali Emiri Efendi kitabı hemen yayınlamak istemedi. Kitabın neşrini en çok da Ziya Gökalp istiyordu. Kilisli Rıfat Efendi'ye şunları söyleyip duruyordu: "Rıfat ben sevda bilmezdim fakat bu kitaba tutuldum. Görmek için ne yaptırımsa olmadı şu kadar var ki, cezmettim bu kitabı hem almalı, hem neşretmeliyiz bu hazinenin anahtarları senin elindedir gel, bana yardım et şu kitabı kurtaralım bütün Türklere armağanımız olsun Haydi bana çaresini söyle!.."

Gerçekten de Kilisli Rıfat Efendi çareyi biliyordu. Çare, Sadrazam Talat Paşa'nın devreye girip Ali Emiri Efendi'den kitabı neşretmesini rica etmesiydi. Ama nasıl olacaktı? Talat Paşa, bunun için Ali Emiri Efendi'yi Babiali'ye çağırırsa olmazdı veya Ali Emiri Efendi'nin evine gitse yine olmazdı.

Bunun için yalnızca bir yol vardı. Ali Emiri Efendi'nin çok yakın dostu ve sık, sık görüştüğü Adliye Nazırı İbrahim Bey'in evine yemeğe çağırılması ve yemekler yendikten sonra Talat Paşa'nın arkadaşlarıyla tesadüfen İbrahim Bey'in evine ziyarete gelmesi ve orada Ali Emiri Efendi'ye iltifatlar ettikten sonra, kitabın basımına izin vermesini rica etmesiydi. Ancak, böyle bir şeyi Sadrazam Talat Paşa kabul eder miydi? Ziya Gökalp, ittihat ve Terakki'nin merkez azasından yakın dostu Talat Paşa'yı buna ikna edebileceğini söyledi.

Böylece, plan tatbik edildi. Tanıştırmada misafirler Emiri adını duyunca, başta Talat Paşa olmak üzere bir-

den ayağa kalktılar, ilk önce Talat Paşa Emiri'ye doğru yürüyerek yanına geldi ve "Hay üstad-ı muhterem, mübarek elinizi öpmekle kesb-i şeref etmek isterim. Müsaa-de buyurunuz" dedi. Elini tekrar, tekrar öptü. Sonra ötekiler de sırayla öptü. Ali Emiri Efendi bu sahneyi daha sonra dostlarına anlatırken "ben o gece belki 33 kere estâğfurullah çektim. Ben istiğfar ettikçe, onların aşkı artıyor, elimi eteğimi öpmek istiyorlardı.

Bu merasimden sonra, hiçbirisi oturmadı ayak üstünde durarak el bağladılar durdular. Adeta kendimi Kanuni Sultan Süleyman zannediyor, hem de onların bu edibane vaziyetlerinden sıkılıyor, rica ederim, istirahat buyurun diyordum nihayet oturdular benden müsaade alarak tarihe, edebiyata dair bir şeyler sordular ben de anlattım Teşekkürlerin bini bin para."

Bundan sonra, Talat Paşa Divânü Lûgât'it-Türk hakkında bilgi rica etti. Ali Emiri Efendi malumat verdikten sonra Talat Paşa ayağa kalkarak bu muhteşem eseri yayınlanmasına izin vermesini istedi. Ali Emiri Efendi şartlı olarak kabul etti. Ali Emiri Efendi öne sürdüğü şarta göre, kitabı yayına Kilisli Rifat Efendi hazırlayacaktı. Talat Paşa onun şartını memnuniyetle kabul etti ve ayrıca kendisine yüksek bir memuriyet teklif etti. Ancak, Ali Emiri Efendi reddetti.

Divânü Lûgât'it-Türk Sadakası

Kitabın neşir çalışmaları başlar başlamaz, Talat Paşa Ali Emiri Efendi'ye 300 lira hediye gönderdi. Ali Emiri Efendi bu hediyeyi kabul etmeyerek şunları söyledi: 'Lütfunuza', kadirşinaslığınıza teşekkür ederim. Fakat parayı kabul edemem çünkü, kabul edersem, vatani, milli bir ufacık hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdanıma ağır gelen bir şeydir. Bundan dolayı, size teşekkür ile beraber parayı da iade ediyorum. Siz parayı muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız, ben size müteşekkire kalacağım gibi Cenab-ı Hakk da memnun olur. Bu sadakanın adı da Divânü Lûgât'it-Türk sadakası olsun"

Kilisli Rifat Efendi'nin Kitaba Gösterdiği Muazzam Özen

Kilisli Rifat Efendi (Rifat Bilge) kitabı yayınlamak için aldı. Almasına aldı, ama kitabı koyacak bir yer bulamadı. Kitabı kaybetmekten müthiş endişe duyuyor,

emniyetli bir yer bulmak için çırpınıyordu. Önce umumi kütüphaneye götürdü. Müdür, şiddetle itiraz etti: "Yüzlerce okuyucu gelip gidiyor. Biri alıp giderse, ben ne yaparım, alamam." dedi. Bunun üzerine Vefa Okulu'na götürdü Okulun demir kasası vardı. Müdür Akif Bey, aman, aman diyerek mesuliyeti kabul etmek istemedi. Oradan Maarif muhasebecisine gitti. Muhasebeci Sıtkı Bey de demir kasasına koymayı kabul etmedi. Matbaa-i Amire'nin kasasına koymak istedi Müdür Hamit Bey, "Ne söylüyorsun. Bizim matbaa ahsaptır. Bir yangın olur da, kitap yanarsa beni astırarak mısın? Kabul etmem, ne yaparsan yap." dedi.

Sonunda bir çanta içinde evde saklamak zorunda kaldı. Duvara koca bir çivi çakarak oraya astı. Çocuklarını devamlı surette nöbete dikti. Yangın halinde önce bu çantanın kurtarılmasını istedi. Geceleri ise çantayı yastığının altına koyarak yattı. Bir buçuk yılda kitabın basımı tamamlandı.

Kilisli Rifat Efendi'nin elyazmasından matbaa için hazırladığı defterler, günümüze ulaşmıştır. Millet Kütüphanesi'nin emekli müdürlerinden Mehmet Serhan Taysı, bu defterleri iki cilt halinde ciltlenmiş bir biçimde Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde gördüğünü söylemektedir.

Onun fikrine göre, Matbaa-i Amire'nin o dönemdeki sorumluları, bu defterlere tarihi önem arz etmişler ve ciltleyerek kütüphaneye teslim etmiş olmalıydılar. Böylece, büyük bir duyarlılık örneği sergile-

mişlerdir.

Divânü Lûgât'it-Türk için en veciz değerlendirmelerden birini yine Ali Emiri Efendi yapmıştır.

"Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak." Bir başka sözünde de "Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır; Bundan sonra da yazılamaz. Bu kitaba hakiki kıymeti verilmek lazım gelse, cihanın hazineleri kafi gelmez." demiştir.

Ali Emiri Efendi, Kitaplarını Milletine Bağışlıyor

Ali Emiri bütün hayatı boyunca büyük fedakârlıklarla topladığı çok kıymetli el yazması kitap ve vesikaları karşılıksız olarak milletine armağan etmiştir. Bunun için Fatih'teki Feyzullah Efendi Medresesi'ni kü-

tüphaneye çevirtmiş ve kitaplarını buraya bağışlamıştır. Bütün ısrarlara rağmen kütüphaneye kendi adının verilmesini reddetmiş ve kütüphanenin adının "Millet Kütüphanesi" olmasını istemiştir. Bu, onun millete hizmet aşkının en somut bir göstergesidir.

Bugün bile yüzlerce kişinin her gün ziyaret ettiği bu kütüphaneyi Ali Emiri, 4.500'ü el yazması, 12 bin kadarı matbu toplam 16.500 kitabı bağışlayarak kurmuştur. Bu kitaplar arasında çok kıymetli kitap ve vesikalar mevcuttur. Divânü Lûgât'it-Türk de onlardan biridir. Zamanında Macar İlimler Akademisi Divânü Lûgât'it-Türk satın almak için 10 bin altın teklif ettiğinde, Ali Emiri Efendi hiç tereddüt etmeden reddetmiş ve şu cevabı vermişti: "Ben kitaplarımı milletim için topladım. *Dünyanın bütün altınlarını önüme koysalar, değil böyle bir kitabı, herhangi bir kitabımın tek bir sayfasını dahi satmam.*"

Buna benzer ve hatta daha cazip başka bir satın alma teklifi de Fransa'dan geldi. Fransızlar Ali Emiri Efendi'ye tüm kitapları için 30 bin altın ve ayrıca onun adına Paris'te bir kütüphane, yüksek maaş, kendisine özel hizmetkarlar teklif ettiler. Ali Emiri Efendi bunu da şiddetle reddetti.

Milletinin kültür mirasının korunmasında böylesine büyük hassasiyetler gösteren, her türlü maddi menfaatleri elinin tersiyle hiç düşünmeden iten Ali Emiri Efendi. 119 gün süren hastalıktan sonra, 23 Ocak 1924'te Fransız Hastanesinde vefat etti. Mezarı, Fatih Türbesi avlusundadır. Kendisini Kaşgarlı Mahmud'un Doğumunun 1000. Yılı vesilesiyle rahmetle anıyoruz. Mekanı cennet olsun! Millete karşılıksız hizmet eden Ali Emiri Efendi'yi de milleti sonsuza dek unutmayacaktır.

İkinci Baskı Macaristan' da

Divânü Lûgât'it-Türk'ün bulunması ile birlikte kitabı elde etmeye çalışan Macarlar, bu ilgilerini Kilisli baskısından sonra da devam ettirerek bu büyük eseri dillerine hemen aktardılar. Karl Brokkelmann, 1928'de Macaristan Bilimler Akademisi'nin desteği ile Divânü Lûgât'it-Türk'ü yayınladı.

Türkiye Cumhuriyeti de Eserin Üzerine

Titredi

Cumhuriyetin kuruluşunun ardından Divânü Lûgât'it-Türk tercümesi meselesi, sürekli gündemde olan bir mesele oldu. 1932 yılında toplanan 1. Türk Dili Kurultayı'nda, Divânü Lûgât'it-Türk'le ilgili olarak özel karar alındı ve tercüme çalışmaları için 2500 lira bütçe ayrıldı. Besim Atalay'ın çalışmalarının ilk cildi 1939'da, ikinci cildi 1940'ta, üçüncü cildi 1941'de indeksi ise 1942 yılında yayımlandı.

Divânü Lûgât'it-Türk Şehitleri

Ali Emiri Efendi'nin "*Bu kitap değil. Türkistan ülkesidir. Türkistan değil. Bütün cihandır*" dediği Divânü

Lûgât'it-Türk'ün değişik Türk lehçelerinde yayınlanması bilim adamlarını ve aydınlarını heyecanlandırmaktaydı. Türk Dünyasının her köşesinden bu büyük kitaba yoğun ilgi vardı. Divânü Lûgât'it-Türk'ün varlığının bilinmesinin Türk kökenli halkların moral dünyasına yapacağı katkı, onlara kazandıracığı özgüven, maalesef bazı yönetimlerin yapay paradigmalarını tek başına parçalayabilecek güçte idi.

Örneğin kendi dilinin Divânü Lûgât'it-Türk gibi bir büyük varlığa sahip olduğunu bilen Kafkasyalı, Orta Asyalı veya Sibiryalı bir gence, "yüksek Rus dilini" kayıtsız şartsız kabul ettirebilmek eskisi kadar kolay olmayacaktı.

Kaşgarlı Mahmud'un Karahanlı sarayında komplo ve dehşetle başlayan serüveni, adeta eseri üzerinden bir kadermişçesine devam edecektir. Divânü Lûgât'it-Türk'ün Türk Dünyasında ilk tercüme girişimi, Azerbaycan'da olmuştur. Sovyet Bilimler Akademisi'nin Azerbaycan şubesi, bu iş için Halid Said Hocayev'i görevlendirir. Hocayev, 1935-37 yıllarında bu görevi tamamlar. Fakat başarısının mükâfatı, ölüm olur. Hocayev, ilk Divan şehitlerinden olur. Aziz hatırası önünde saygıyla eğiliyoruz.

İlk şehitlerden olur, diyoruz; çünkü 1937 yılı bu kez Uygurlardan şehitler alır. Meşhur Uygur şairi Kutluk Şevki ve eğitimci şair Muhammed Ali Divânü Lûgât'it-Türk'ü Uygurcaya tercüme ettikleri için şehit edilirler ve bütün çalışmaları yakılır. Kutluk Şevki, hac yolculuğu sırasında uğradığı İstanbul'dan Kilisli baskısını alarak ülkesine götürmüştür. Bilim dünyasına hizmet için giriştikleri iş, kendi sonlarını hazırlar.

Ancak Kutluk Şevki ve Muhammed Ali'nin şehit edilimleri, Divânü Lûgât'it-Türk şehitleri kervanının yalnızca başlangıcıdır.

Uygurlar, 1944 yılında şarki Türkistan Devleti'ni kurduklarında, ilk iş olarak Divânü Lûgât'it-Türk'ün tercümesi işine girişirler. Bu iş için meşhur Alim İsmail Damollam görevlendirilir. Birinci cildin tercümesi tamamlanmıştır ki, Rusya ile Çin anlaşarak şarki Türkistan Devleti ortadan kaldırılır ve İsmail Damollam şehit edilir. Divan tercümeleri yakılır.

Şehitler kervanını burada da bitmez: Şarki Türkistan'ın Kızıl Çin tarafından işgal edilmesinden sonra Uygur bölgesinde Sinjang özerk Yönetimi kurulur. Kaşgar bölgesinin Valisi Seyfullah Seydullin, maddi kaynak da ayırarak tanınmış. Şair ve tarihçi Ahmed Ziyai'yi Divânü Lûgât'it-Türk'ün tercümesi için resmen görevlendirir.

1952-54 yılları arasında Divanın tercümesi tamamlanır ve Pekin'e basılması için gönderilir. Baskının giderleri de Kaşgar valiliği bütçesinden ayrılmıştır. Ancak Pekin "karşı devrimcilik ve milliyetçilik" suçlamaları ile Ahmet Ziyai'yi 20 yıl ağır hapse mahkûm eder ve Ziyai cezaevinde Divan şehitleri kervanına katılır. Divanın bütün tercümeleri de yakılır.

Uygurlar, yılmazlar; diğer bir tercüme girişimi de 1960-63 yıllarında, Çin ilimler Akademisi Şincang Bölümü Müdür Yardımcısı Uygur Sayrami tarafından hayata geçirilir. Fakat bu tercümenin metinleri de yakılır.

Uygurların Divan'a merakı bütün bu olanlara rağmen azalmamakta aksine artmaktadır. Halkın ve aydınların yoğun isteği ile Divânü Lûgât'it-Türk İbrahim Mutî'in yönetiminde Abdusselam Abbas, Abdurrahim Ötkür, Abdurrahim Habibullah, Abdulreşit Kerim Sait, Abdulhamit Yusufi, Halim Salih, Hacı Nur Hacı, Osman Muhammed Niyaz, Emin Tursun, Sabit Ruzi, Muhammet Emin ve Mirsultan Osmanov'dan oluşan 12 kişilik komisyon tarafından tercüme edilir. Bu tercüme ile Divan, ardında şehitler bırakarak 1981-84 yıllarında Urimçi'de 3 cilt halinde ve 10 bin tirajla basılır.

Özbekistan'da Divan'a verilen Önem

Özbekistan Maveraünnehir kültür birikiminin de- veyettiği ülkedir. Bu büyük kültür birikimiyle Özbek aydınları Divânü Lûgât'it-Türk'ün önemini ve aynı zamanda Sovyet kültür Paradigmasını tek başına parçalayabilecek bu büyük eseri yayınlamaya kalkanlara karşı yönetimin neler yapabileceğini gayet iyi değerlendiriyorlardı. İşte bu ortamda Özbek dehası kendini gösterir:

Özbekistan İlimler Akademisi'nin tüm dil ve edebiyat bilim adamlarının ortak kararı ile Divânü Lûgât'it-Türk'ün tercüme kararı alınır. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü ve Ebu Reyhan Biruni şarkşinaslık Enstitülerinin akademik kurulları ortak bir toplantıyla bu kararı alırlar. Böylelikle tercüme işleri için gelecek tepkileri bütün bilim adamları ortaklaşa göğüsleyeceklerini ve bu iş için kararlılık derecelerini göstermiş oluyorlardı.

Kurul Salih Mütelibov'u bu iş için görevlendirir ve Divânü Lûgât'it-Türk'ün ilk cildi "Türk'î Sözler Divanı" adıyla 1960 yılında yayınlanır. Diğer ciltler 1960, 1963 ve 1967 yıllarında yayınlanır. Son cildi Mütelibov, Kani Abdurrahmonov'la birlikte hazırlar.

Özbek ilim Dünyası'nın Divana gösterdiği saygı bununla bitmez. Divânü Lûgât'it-Türk'ü Özbekçeye kazandıran Salih Mütelibov, yine Puşkin ve Biruni Enstitülerinin akademik kurullarının ortak kararı ile filoloji bilimleri doktoru unvan'ı ile taltif edilir. Bu durum da modern bilim tarihinde ender rastlanan bir haldir. Özbek ilim dünyasının aldığı bu karar, onların divana ne kadar önem verdiklerinin bir başka göstergesi olmuştur.

Kazakistan'da Devlet Başkanı Nursultan

Nazarbayev'in Önsözü

Divânü Lûgât'it-Türk'ün Kazak diline tercümesinin yapılabilmesi için bağımsızlığın gelmesi beklenmiştir.

1997-98 yıllarında Asker Egeubay tarafından 113 cilt halinde yayınlanan esere Kazakistan'ın bilge Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in uzun bir önsöz yazarak burada, Divânü Lûgât'it-Türk gibi eserlerin milli kültür ve milli şuurun gelişmesinde oynadıkları müstesna rolü vurgulamıştır.

Azerbaycan'da Bağımsızlığını Bekledi

İlk Divânü Lûgât-it Türk şehidini veren Azerbaycan'da eserin yayınlanabilmesi için yine bağımsızlık yıllarını beklemek gerekti. 2006 yılında büyük araştırmacı Ramiz Asker tarafından yayına hazırlanan Divânü Lûgât'it-Türk. Türkiye Cumhurbaşkanlarından Süleyman Demirel' in ön sözü ile yayınlandı.

Azerbaycan kültür ve edebiyat adamlarınca sevinçle karşılanan Asker'in tercümesi için Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar, "Medeniyetimizin Büyük Bayramı" başlıklı yazısıyla selamladı. Divan'ın Azerbaycan'da yayınlanması Türkiye'de de yankı buldu ve Avrasya Yazarlar Birliği Râmis Asker'e Türk kültürüne yaptığı büyük hizmetten dolayı şükran plâketi verdi.

İngilizce Baskılar

Divânü Lûgât'it-Türk'ün ilk İngilizce tercümesi Gerard Klauson tarafından 1972 yılında yayınlandı ikinci tercüme ise Robert Dankoff'un tercümesi ile 1982-85 yılında Chicago'da yayınlandı. Bu baskının redaksiyonunu Şinasi Tekin ve Gönül Alpay tarafından yapıldı.

Tercümesi

Divânü Lûgât'it-Türk'ün yayınlanması için şehitler veren Uygurlar 2002 yılında Alimcan Said'in redaktörlüğü ile Xe luy, Hin 1. Syaaoo Cum ve Lyu Czintszya'nın tercümesi ile Pekin'de çince yayınlamayı başardılar.

Farsça Tercümesi

Divânü Lûgât'it-Türk'ün Farsça tercümesi ise 2004 yılında Hüseyin Düzgün tarafından yayınlanmıştır. Farsça tercüme Düzgün'ün yaptığı ilmi tahlillerle zenginleşmiş en iyi baskılarından biri olmuştur.

İstanbul'da Yeni Baskısı

Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurtsever'in hazırladıkları yeni baskı Kabalci yayınları arasından 2005 yılında yayınlanmıştır. Bu çalışma Divânü Lûgât'it-Türk'ün yeni Türkçe ile okuyucuya ulaşması bakımından önemli olduğu gibi özel bir yayınevi tarafından yayınlanmasıyla da ayrıca dikkate değerdir.

Mahmud El- Kaşgari'yi Yetiştiren Kaşgar Uygur Çevresi ve Kaşgari'ye Göre Müslüman Türk Realitesi

■ Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

Doğu Türkistan ve Uygur Türk bölgesinin bu gün bile en önemli yerleşim birimlerinden biri ve bir büyük Türk şehri olan **Kaşgar**'ın; Türk İslam tarih, medeniyet ve kültüründe çok parlak bir yeri ve çok şerefli bir tarihi vardır. Tarihin hemen her devrinde çok önemli bir din, bir kültür ve ticaret merkezi olan Kaşgar, bu önemli durumunu İslami devirlerde de devam ettirmiş ve İslam hidayet güneşinin parlak ışıkları bu toprakları aydınlatmasından sonra ise; Orta Asya ve Turan Yurdu'nun; **Buhara, Semerkant, Farab, Fergane** ve **Harzem** gibi en büyük bölgesel medeniyet merkezlerinden biri olmuştur.

Asıl bundan sonradır ki, bu bereketli topraklardan ünü cihanı dolduran bir çok ilim ve fikir adamları, dil ve edebiyat otoriteleri, Tefsir, Hadis ve Fıkıh alimleri çıkmıştır. Onlar bizim din, fikir ve sanat hayatımıza yön verdikleri gibi, Orta Asya bozkırlarında inşa ettiğimiz büyük **Türk İslam Medeniyeti**'nin de asıl mimarları ve temel taşları olmuşlardır. Peki bu nasıl böyle olmuştur? İşte burada sizlere sunmaya çalıştığımız bu mütevazı tebliğimizde bu çok önemli sorunun cevabı aranacak ve Türk dili ve edebiyatının en üstün alimi **Mahmud el- Kaşgari**'nin şahsında ve o nun kıymetli eseri **Divan'ü Lügat et-Türk**'te bu ve benzer sorulara cevaplar aranacaktır.

Bilindiği gibi, tarihi geçmişi milattan önce II. asır ve daha erken devirlere uzanan ve **Doğu Türkistan**'ın batı bölgesinde ve **Pamir** ve **Tengri** dağ silsilelerinin eteklerinde bulunan bu günkü Kaşgar şehrinin asıl yıldızi, Ötükende kurulan **Türk Uygur Devleti**'nin sınırları içine girdikten sonra daha da parlamış ve İslamiyet'in bu bölgeye ayak bastığı sıralarda yani VII ve

VIII. Asırlarda çok büyük bir Uygur kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Zira o sıralarda çoğunlukla **Budist** olan Uygurlar bu güzel şehri bir çok güzel imaretler yanı sıra bir çok Budist mabedleri yani, **Burkanlar**la süslemişler ve burasını sadece bir din, bir ticaret merkezi değil, **Uygur Türkçesi**'nin de konuşulduğu ve yazıldığı bir sanat ve kültür merkezi haline getirmişlerdir.

Ne var ki, Karahanlılar devrinde ve **Abdülkerim Satuk Buğra Han** sayesinde önce **Artuç**'a çekilen İslam hidayet sancağı, daha sonra Kaşgar burçlarında dalgalanmaya başlamış ve eski çağlar ve Uygurlar devrinin din, kültür ve ticaret merkezi olan Kaşgar şehri şimdi yeni kurulan ilk **TÜRK İSLAM DEVLETİ**'nin de siyasi başkenti olmuştur. İşte asıl bundan sonradır ki Kaşgar daha da gelişmiş hem İslam, hem Türklük ve hem de bu güzel Türkçe'nin kendi devrinde en parlak adeta bir ekolü olmuştur. Zira bu devleti kuran **Karahanlı Hakanları** ocaktan mümin ve Müslüman insanlardı. Onların ömürleri hep gaza ve cihad meydanlarında at koşturmakla geçmişti, onların bu bitmez ve tükenmez ilahi gayretleri sayesinde İslam dini, Orta Asya da yeni bir hamle gücü kazanmış, İslamiyet Türk boyları arasında kollektif bir hidayet fırtınası haline gelmiş ve bir çok Türk boyları da Müslüman olmuşlardır. Bu Müslüman olan Türkler arasında **Kaşgarlı Mahmud**'un babaları ve ataları da vardı ve onun Müslüman olan ilk atasının adı **Muhammed** yani **Mehmed** idi.

Mamafih biz bu devirlerde Kaşgar'ın; hem **Türklük** ve hemde Türkçe'nin önemli bir merkezi olduğunu söylemiştik. Zira bu devleti kuran Karahanlı Hakanları öz be öz Türk oldukları gibi, yine onlar bu devleti kurar-

ken Gök Türk geleneğine göre, Türk boylarını esas almışlar ve öz be öz Türk varlığına dayanarak kurmuşlardı. Devletin bel kemiğini ise yeni bir imani coşku ile Müslüman olan **Uygur Türkleri** teşkil ediyordu. Bu bakımdan Kaşgar şehri ve devletin resmi dili **Türkçe** idi. Zira kitle nüfusunun hepsi öz be öz Türk olduğu gibi konuştukları dil ise Türkçenin o çağlarda en gelişmiş ve bir ilim dili olan **HAKANIYE TÜRKÇESİ** idi.

Zaten İslamiyet Kaşgar'a diğer şehirlerin aksine yalnız bir din olarak değil, bir medeniyet ve kültür olarak geliyordu. İşte, Kaşgar; İslam kültür ve medeniyetinin böylesine parlak bir merkezi olduğu o mutlu asırlarda, ilim aleminde **KÜÇÜK BUHARA** diye anılıyor ve İslam dünyasının **Bağdad, Şam, Kahire ve Kurtuba** gibi büyük medeniyet ve kültür merkezlerine eş değer bir şehir olarak görülüyordu. Bu bakımdan Kaşgarda her bir asırda Türk asıllı pek çok Hadis, Tefsir, özellikle Fıkıh alimleri ve bu arada Arap dili ve Edebiyatı otoriteleri, yetiştiği gibi Türk dilinin de **Yusuf Has Hacib** ve **Mamud el-Kaşgari** gibi daha bir nice devasa dil otoriteleri yetişmiştir.

Gerçekte Kaşgar'ın bir Türk ve İslam medeniyeti merkezi haline gelmesinin asıl sebebi **Satuk Buğra Han**'in ta kendisi idi. Zira bu Mücahid Gazi Hükümdar; Kaşgarı, sadece cihada memur akıncı cihan ordularının bir karargahı, bir ordugah şehri değil, bir ilim yuvası, İslam alimlerinin barınağı ve Turan Yurdunun dört bir yanından gelen şöhretli alimlerin buluşma yeri olarak görmek istiyor ve bundan çok büyük bir haz duyuyordu. Bu bakımdan gönlü İslam ateşiyle dop dolu olan **Satuk Buğra Han**, İslami istiklalini elde ettikten sonra amcasının **Artuç** ta yaptırdığı Buda mabedini, (Burkan'ı) derhal camiye çevirmiş ve daha sonra bunun çevresine yeni, yeni imarethane ve medreseler ilave etmiş ve burası Kaşgar ve çevresinin çok önemli bir İslam külliyesi ve eğitim merkezi olmuştur. Nitekim **Abdulkerim Satuk Buğra Han** 955 yılında vefat edince Kaşgar'ın kuzey mıntıkasında bir yer olan Artuç'taki bu İslam Külliyesine gömülmüş ve bu günlere kadar gelen mübarek türbesi Türkler için her zaman mukaddes bir ziyaretgah olmuştur.

Kaşgar da, **Abdulkerim Satuk Buğra** Handan sonra da, Karahanlı Hakanları tarafından bir çok medrese ve ilim yuvaları yapılmıştır. Fakat bunlardan bizim için en önemlisi, Kaşgar'daki **Hamidiye** ve **Saciye Medreseleridir**. Bu Medreselerde okuyan öğrencilerin genellikle hepsi Türk olduğu gibi, burada ders veren hocaların çoğuda, başta **el Hüseyin b. Halef el -Kaşgari** olmak üzere Türk'tü ve ana dilleri olarak ta Türkçe konuşuyorlardı. Onların göksünde hem Türklük ve hem de Türk dili sevgisi çoktan ummanların dahi söndüremeyeceği bir ateş haline gelmişti. İşte **Mahmud el-**

Kaşgari; bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, Türklük gurur ve şuurunu **Saciye** ve **Hamidiye Medreseleri**'nin bu özü sözü Türk, ak sakallı, nurani yüzlü, ak bakışlı hocalarından aldığı gibi, Türk dili ve Türkçe aşkını da yine bu hocalardan almış, **MÜSLÜMAN TÜRK REALİTESİ** ni bu hocalar sayesinde idrak etmiştir. Öyle tahmin ediyoruzki o; ilk kitabı olan *Kitabu Cevahirün Nahv Fi Lüğati't Türk* adındaki eserini de bu medreselerde okuyan öğrenciler için bir ders kitabı olarak yazmıştır.

Bu bakımdan Kaşgar, daha **Mahmud el Kaşgari** henüz dünyaya gelmeden önce hem Türk dili, hem de Türklüğün en güçlü merkezlerinden biri idi. Bu merkez artık çoktan Türklük şuurunun meyvelerini vermeye başlamıştı. Bunun mutlu bir neticesi olarak **Abdulkerim Satuk Buğra Han** destanı, Hakaniye Türkçesinin henüz yazılmayan bu güzel metni çok lirik bir üslup ve anlatım tarzı ile dilden dile, ilden ile, bir imani coşku halinde dolaştığı gibi, yine Kaşgarı den önce Türk dilinin en güzel bir şiir ve nazm eseri olan *Kudatgu Bilik* te **Yusuf Has Hacib** tarafından yazılmış ve Türk devlet geleneğini ortaya koyan bir kitap olarak, Karahanlı Hakanlarından **Tavgaç Han**'a sunulmuştur. Yine bunun gibi, aynı devirlerde ve aynı kültür muhitinde yetişmiş olan **Ebul Futuh Abdül Gaffir b. Hüseyin el- Almai**, (öl. 1096) bu defa *Kaşgar Tarihini* yazmıştır. El- Almai bu eserinde, Kaşgar'ın kültürel alt yapısını ; yani tarih, kültür, mediyeti ve islami ilimlerdeki yerini açıklamış ve hülasa Kaşgar'ı bütünüyle İslam Tarih ve kültür ve medeniyetine kazandırmıştır. İşte Mahmud el-Kaşgari ilim dünyasına bir Türk ve İslam alimi, bir Arap dili ve edebiyatı otoritesi ve bir Türk dili Bilgesi olarak "Merhaba!" demeye hazırlandığı sıralarda (X.asır) Kaşgar; Türk varlığının, Türk dilinin dolayısıyla Türk İslam kültürünün böylesine parlak en büyük ve Turan yurdunda bir eşi ve benzeri bulunmayan en üstün merkezlerinden biri idi.

Evet, küçük **Mahmud** 993 lü yıllarda Kaşgarın **Opal** köyünde dünyaya gelmiştir. Babası **Hüseyin**, dedesi **Muhammed** yani **Mehmet**'tir. Anası, Karahanlılar devrinin önde gelen ulemasından **Hoca Seyfeddin Büzürg**'ün kızı **Bibi Rabia Hatun**'dur. Görüldüğü gibi Kaşgari; ilme bağlı, ulemaya saygılı, Türk örf ve adetlerine sahip çok şerefli ve aristokrat bir Türk ailesine mensuptur. Nitekim o; eserinin bir yerinde haseb ve nesebinin yüceliği ile övünmekte ve bizlere şu bilgileri vermektedir; "*Bizim atalarımız olan beylere "Emir" derler, babamız Türk illerini Saman Oğullarından fethetmiş olan bir beydir, adı Baharkin (Emir Tekin) idi.*"

İşte daha sonra herkesin kendisinden saygı ile bahsedeceği küçük **Mahmud**, Türk İslam Medeniyetinin beşiği, Orta Asya Türklüğünün en güçlü kalesi ve Ka-

rahanlı Hakanlarının devlet merkezi olan Kaşgar coğrafyasında, böylesine zengin bir din, kültür ve medeniyet ortamında dünyaya gelmiştir. Daha ilk çocukluk yıllarından itibaren aile ve töre gereği, ona güzel Türkçe konuşması, güzel ata binmesi ve güzel ok atması öğretilmiş ve böylece akıncı atalarına layık çok güçlü ve çok kuvvetli ve çok yiğit bir Türk delikanlısı olmuştur. Nitekim o, bu üstün meziyet ve yüce vasıflarını daha sonra Arapça kaleme aldığı meşhur eserinde gururla zikrecek ve şöyle diyecektir;

"Bununla beraber ben, onların (Türkler) en fasih konuşanlardan, meramını en güzel ve en açık anlatanlardan, en doğru anlayanlardan, soy ve soğça en şerefli, en seçkin bulunanlardan, ayrıca en iyi kargı silah kullanan savaşçılardan biriyim."

Neylersiniz ki, küçük Mahmud'a çok erken yaşlarından itibaren ata binmeyi, ok atmayı ve güzel kılıncı kullanmayı öğreten bu şerefli Türk ailesi, daha sonra tercihinin, İslam dini ve ilimden yana yapmış ve onun; devrin alışla gelmiş teamülleri dışında, yani bir gaza ve cihad eri olmasının ötesinde, faziletli bir Türk alimi olmasını istemiş, ve onun bir arslan pençesi kadar güçlü ellerine kılıncı yerine kalem vermiştir. Artık bundan böyle Mahmud ünü cihanı tutan Kaşgar Medreseleri ve bu medreselerde hocalık yapan Türk İslam Alimleri ve bilge kişilerinin rahle- i tedrisinde Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi, o devirlerde pek revaçta olan İslami ilimleri tahsil etmiş ve kendi devrinin İslami ilimlerin her bir dalında etkili bir İslam alimi ve yetkili bir Türk alimi olmuştur. Asıl bundan sonra dır ki o; Arap dili ve edebiyatına yönelmiş ve bu dil ile ilgili sarf, nahiv, belagat, fesahat, bedi, beyan gibi, bu dilin bütün yan ilimlerini okumuş ve diğer bir çok Türk bilgini gibi o da Araplara nerede ise,

"Dilinizi geliniz benden öğreniniz!" diye meydan okuyacak bir hale gelmiştir.

Diğer taraftan Türkçe; Karahanlılar devri Hakaniye Türkçesi, onun ana dili idi ve bu dilin bütün lehçelerini biliyor ve en güzel bir şekilde konuşuyordu. Farsçayı da en çok güzel öğrenmiş, o devirlerde günümüzün tabiri ile tam bir "Filolog" olmuştur. Bununla beraber o; bütünüyle Orta Asya Türk varlığına yönelmiş, onun tarihi geçmişine bakmış, Türk vatan coğrafyasında gezip dolaşmış, Müslüman Türk'e ait ne varsa; etnografya, folklor, halk edebiyatı, güzel söz ve şiirler, öğrenmek istemiş ve Türkoloji alanında ilmi deryaları andıran ve feyzi dünyaları dolduran bir Türk bilgini ve bir Türkoloji alimi olmuştur.

Ne var ki Kaşgari, Türk dili ile ilgili bu yüklü çalışmaları sırasında, azgın Arab ve bezgin Fars millî şuur-ru ile karşılaşmış, bundan dehşete kapılmış ve bir çıkış yolu aramıştır. Buda ancak, millî Türklük şuurunun

uyanması, onun silkinip yeniden ayağa kalkması ve "Müslüman Türk Realitesi'nin ortaya konulması ile mümkün olurdu. Başta Arap ve İranlılar olmak üzere, bütün Müslümanlar ve Muhammed Ümmeti, bu gerçeği hem de her türlü milli taassubun dışında kabul etmeleri lazımdı. Kaşgare için bu şühesiz kendini aşan bir fikri tekamül, bir istihale, belki bir titreme ve kendine dönme idi. Bu bakımdan Kaşgari daha Orhon Kitabelerini görüp okumadan, titremiş, kendine dönmüş, öz varlığına yönelmiş ve İslami manada ilk Türk Milliyetçisi olmuştur. Türk İslam Tarihinde bunun bir eşi ve benzeri yoktur.

Neylersiniz ki onun bu ulvi görüş ve düşünceleri, kendisinden sonra gelenler için bir mefkure ve ideoloji haline gelmediği gibi, onun gösterdiği fikri istikamet doğrultusunda ve bir cihan hakimiyetine giden yolda yürüyen Türk aydınları, ilim irfan sahipleri bile çıkmamıştır. Kaşgari'nin bu özel durumunu, Kaşgar ve onun İslam'ın erken devirlerinde Türk İslam medeniyetindeki parlak bir merkezi olması sebebi ile izah edenler olacaktır. Bu ve benzer fikirlerin Kaşgarinin kendi devrinde eli bayraklı bir Türk milliyetçisi olmasını izahta, bir hakikat payı varsa da, hemen şu hakikati itiraf edelim ki, Kaşgarinin gönül ve kalbinde böyle engin bir Türklük coşkusu ve zengin bir Türk dili meşalesini tutuşturan ve dolayısıyla MÜSLÜMAN TÜRK REALİTESİNİ ona ilk telkin eden bir Türk ve İslam alimi vardır. Bu zat ise el- Hüseyin b Halef el- Kaşgari idi. (öl. 1091)

Daha ziyade "eş-Şeyh", "el-İmam" "ez-Zahid" gibi birbirinden güzel İslami unvan ve kemalat sıfatları ile anılan bu zat, kendi devrinin dini bütün ve fazileti dünyaları dolduran en büyük Türk-İslam alimlerinden biri idi. Her ne kadar bu büyük zatın hayatı ve varsa eserleri hakkında şimdilik elimizde fazla bir bilgi yoksa da, kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa o da onun Kaşgar daki çok büyük Saciye Medresesinin en ünlü yüce müderrislerinden biri olmasıdır. Yine kitaplardan ve satır arası "HÜVE" zamirlerinden öğrendiğimize göre Hüseyin b. Halef el-Kaşgari, hadis ilminde, "el-İmam" seviyesine ulaşmış, Arap dili ve edebiyatında bir otorite olmuş, ayrıca kendisi müslüman Türke bel bağlamış bir kimse idi. O; "Hakaniye Türkçesine" gönül vermiş ve ömrü boyunca Hakaniye Türkçesi'nin Arapçadan hiç bir zaman geri olmadığını savunmuş en büyük Türk ve İslam alimlerinden biri idi.

İşte Kaşgari'nin yüksek tahsil hayatına başladığı yıllarda onun karşısına bu fazileti dünyaları dolduran Türk Alimi ve aynı zamanda Arap dili ve Edebiyatı otoritesi Hüseyin b. Halef çıkmış ve onun en sevdiği hocalarından biri olmuştur. Ne varki Halef el-Kaşgari, genç talebesi Mahmud'un fikri dokusunu sanki bir

gergef gibi işlemiş, ona Türklük coşkusu ve Türk dili sevgisini bir imani coşku halinde aşlamış ve bizim yeni tabirimizle " MÜSLÜMAN TÜRK REALİTE" sini onun beynine altın çivilerle çakmıştır. Böylece Hüseyin b. Halef el-Kaşgari, yeni bir hüvveyit kazanmış ve Mahmud el-Kaşgari şeklinde ilim dünyasına yeniden doğmuş ve bu yeni ismi ile müslüman Türk'ün mahşeri vicdanındaki şerefli yerini de almıştır.

Yine satır aralarındaki "HÜVE" zamirlerinden öğrendiğimize göre, bu Türk-İslam aliminin bize göre çok ilginç bir yönü daha vardır. O da, Hüseyin b. Halef'in, Müslüman Türk milletinin, tarihi **Orta Doğu Misyonu** ve Türk dilinin bu ilahi misyondaki yerinin ifade ve izah edilmesindeki önemini vurgulayan bir çok hadisleri toplaması ve bunları bir bir, bu değerli öğrencisine dikte ettirmesidir. Bunlar arasında kudsi hadisler bile vardır. Bu hadislerin her birinde Türk milletinin ululuğu, Türk dilinin yüceliği beyan edilmiş, bir cihan hakimiyetine giden yolda onun tarihi misyonu dile getirilmiş ve bu güzel fikirler yine bizim tabirimizle MÜSLÜMAN TÜRK REALİTESİ bir daha silinmemek üzere onun beyin hücrelerine işlenmiştir. Bu hadislerin yekünunun bir hayli kabarık olması gerekmektedir.

Ne ilginçtir ki, **Mahmud el - Kaşgari** bunları hiçbir zaman unutmamış ve daha sonraki yıllarda büyük bir aşk ve şevkle kaleme aldığı bu hadislerden sadece iki tanesini meşhur kitabında nakletmiştir. Bunlardan birisinde; *"Hilafet" ve "Saltanat"ın mutlaka Türklere geçeceği, yani Müslüman Türkün tarihi Orta Doğu misyonu dile getirilmiş ve diğerinde ise, Hakaniye Türkçesinin yüceliği ve bu dilin Arap ve İranlılarda dahil bütün Muhammed ümmeti tarafından öğrenilmesi tavsiye edilmiştir.* Kaşgarinin, tam isnad ve metinleri ile zikrettiği bu hadislerin isnad ve metinlerinin yeni bir vizyonla değerlendirilmesi şimdilik bu tebliğin konusu değildir. Ayrıca bu hadisler ve isnad ta yer alan hadis ricali, şimdiye kadar bir çok dil ve edebiyat otoriteleri tarafından hem de çok lüzumsuz bir şekilde tenkit edildiği gibi, şüphesiz bundan sonra da bu nevi lüzumsuz tenkitler böyle devam edip gidecektir.

Fakat kim ne derse desin, bu hadislerin ravileri arasında bulunan **Hüseyin b. Halef el-Kaşgari** ve **Ebu Bekr el-Müfid El-Cercerai'nin** Türklük sevgisi ve Türk dili coşkusunda da hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Bu Hadislere onların sahip çıkmaları bile, onlardaki bu Türklük sevgisinin en büyük bir delili olmalıdır. Yine bu hadisler Kaşgari gibi bir Türk dahisinin Türklük coşkusu ve Türk dili sevgisi ile dop dolu yetişmesinde birinci derecede önemli bir rol oynamıştır ki, bu hususta kimsenin söyleyeceği fazla bir şeyde yoktur. Neylersiniz ki gerek Hüsen b. Halefin ve gerekse el-Cercerainin bu yönü şimdiye kadar hiç bir

Türk ilim adamı tarafından dile getirilmediği gibi, ayrıca onlar çok lüzumsuz birşekil de de tenkit edilmişlerdi. Bu arada hemen şunu ifade edelimki, Müslüman Türklerin İslam Kültür ve medeniyetinin kapısını çaldıkları bu yeni devirde, İslami Türk Milliyetçiliğinin ilk bayraktarı olma şerefi **Hüseyin b. Halef** ait olduğu gibi, **Mahmud el-Kaşgari'nin** böylesine bir Türklük gurur içinde yetişmesi ve Müslüman Türk Milleti için böylesine yüce ülküler taşımasının şerefi de herkesten önce bu büyük Türk Hadis alimi ve otoritesine aittir.

Bu arada hemen şunu itiraf edelim ki, Hüseyin b. Halefin, Mahmud el-Kaşgariye verdiği emekler şüphesiz hiçte boşa gitmemiştir. Zira Kaşgari, MÜSLÜMAN TÜRK REALİTESİ ni, onun dili ve tarihi misyonu ile idrak ettikten sonra, bütün gücü ile Türkün tarihi şahsiyeti ve Kabe-i irfanına yönelmiş ve Türkçenin yeni coğrafi iklimine çıkmıştır. Onun devrinde Türk dili kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış ve büyük halk kitleleri tarafından kabul edilmiş başka hiç bir dil yoktu. Bir diğer ifade ile Türkçe, dünyanın konuşulan, yazılan şiir ve edebiyatı olan en büyük bir dili idi. Ne ilginçtir ki Türkçe bu gün bile, bu tarihi özelliği ve üstünlüğünü muhafaza etmektedir. Bu bakımdan onun kalbi ve gönlünde Türk milli şuuru, Türklük duygusu ve Türkçe sevgisi bir yanar dağ bir volkan gibi lav ve ateş püskürüyordu..

Bu onda ki *"Kızıl Elma Ülküsü"*nün de adeta bir şahlanışı idi. Bu arada Kaşgari, Türkün tarihi varlığı, İslami şahsiyeti ve insanlığın hayrına ona Allah (c.c.) tarafından verilen ilahi misyonu; yani *"Nizam-Alem"* olgusunu keşfetti. Ayrıca İslam dünyası ve bir ilahi hakimiyete giden yolda Türkçe'yi ve onun önemini kavradı. Hülasa Türkün alın yazısı ve Türkçenin geleceğini en iyi bir şekilde okudu. Elde ettiği neticeler onu nerede ise heyecandan boğacak bir hale getirmişti. Artık bundan sonra Onun önü de kimsenin durması ve yolunu kimsenin kesmesi mümkün değildi. Artık o, bir çağlayan gibi coşuyor ve Türk'ün tarihi şahsiyeti ve yüce misyonunu o akıcı üslubu, Arapça ve parlak ifadeyle bütün dünyaya duyurmaya çalışıyor ve şöyle haykırıyordu.

"Gördüm ki, Allah (c.c) devlet güneşini Türk burçları üzerine doğdurmuş, felekler onların mülkleri üzerinde devran eder olmuştur. Onlara TÜRK adını Cenabı Hak kendisi vermiş, mülk ve hilafeti onlara müyesser etmiştir. Bundan sonra onları, asırların yani, koca bir cihanını hakanları kılmış ve dehrin bütün dizginlerini Türk Hakanlarının eline vermiştir. Böylece Yüce Mevla, Türkleri bütün kavimlerden üstün tutmuş, hak yolunda onlara güç kuvvet ve zaferler vermiştir. Allah (c.c) onlara sığınanları, onlara dayananları aziz etmiş, bütün dileklerini vermiş, onlar kötülerin şerrinden korumuş, ulu

bir millet kılmış ve onlara kötülük edenlerin de belasını vermiştir. "

Kaşgari, bununla da yetinmemiş, Türk milletine iki büyük müjde vermiştir. Bunlardan birincisi; *Türklerin İslam'ın hizmetinde ilahi bir ordu olduğu, ve onları Cenabı Hakkın onları "Doğu Cihetine " yerleştirdiği*, ikincisi ise; *mülk ve saltanat, yani Halifelik ve hilafet ülkelere onlara verilmiş olması* idi. Bu bir manada Türkleri bir cihan hakimiyetine giden yolda, aynı zamanda Orta doğu hakimiyetine giden ilahi yolun açılıcağının da müjdesi idi.

Bize göre Kaşgari, ayine-i deverana bakmış, Karahanlı Türk Hakanları, bu gaza ve cihad erleri ve onların Allah'ın dinini yüce kılmak için gaza ve cihad meydanlarında nasıl at koşturduklarını görmüş, onların şahsında Türk milletine bakmış ve onları top yekûn Allanın askerleri olduklarını müşahade etmiştir. Onlar; Yahya Kemal'in ifadesi ile, "*Bir sedayi Muhammedi*" idi. Kuran-ı Kerimin bir müjdesi olarak geliyorlardı. İşte Kaşgari, Müslüman Türk milletinin alınca ilahi kader kalemlerinin cennet nuru ile yazdığı bu hükmünü ilk defa okumuşu ve bunu bir ilahi beşaret olmak üzere Müslüman Türk milletine müjdelemiştir. Zaten Kaşgari'yi Müslüman Türk milletinin nazarında çok yüce kılan da onun milletimiz hakkındaki bu beşaret ve müjdeleri idi.

Bu arada karşımıza çok önemli bazı sorular çıkmaktadır. Kaşgari'nin bu ilahi beşareti gerçek olmuş mudur? Türklerle bir cihan hakimiyetine giden yolda ilahi Orta Doğu yolu açılmış mıdır? Halife ve hilafet ülkelerinin idaresi geçekten de Türklerin eline geçmiş midir? Hemen şunu itiraf edelimki ak sakallı, ak saçlı ve nur yüzlü nurani bakışlı **Tarih Baba** buna bütün sadakatiyle "Evet" demektedir. Çünkü Kaşgari'nin bu güzel müjdeleri Selçuklu ve Osmanlı Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Zira Müslüman Türk Milleti beş asır hilafet makamına geçtiği gibi. Türkçe de beş asır hilafet makamının dili olmuştur.

Bunlar bizim, bir tebliğ konusu ve süresi içinde Kaşgarlı Mahmud ve onun Müslüman Türk milleti hakkında beslediği yüce fikirler ve beklentileri, bu arada **Müslüman Türk Realitesi** hakkında yaptığımız bir tarih muhakemesidir. Bu tebliğimizle Kaşgari'nin şimdiye kadar fazla bir kimsenin ilgilenmediği bir yönü üzerinde durulmuş ve Türk ilim adamlarının değerlendirmelerine sunulmuştur.

Mamafih bu tebliğimize bir son vermeden önce burada acı da olsa bazı hakikatleri dile getirmek istiyoruz. Şöyle ki; Kaşgari şüphesiz Türk milleti ve İslamın hayrına çok kudsî bir misyonu ortaya koymuş, Müslüman Türk Realitesi ve Türkçenin bir cihan dili olması yolunda çok hayırlı bir başlangıç yapmış ve çok güzel

bir yol açmıştır. Ne yazık ki, onun bu misyonu Türk milleti ve Türkçe'nin hayrı ve ululuğuna giden bu nurlu yolda daha sonraki asırlarda pek az kimse yürümüş ve böylece bu büyük eser ve ihtiva ettiği fikirler kendisinden beklenen tesiri asla göstermemiştir. Peki bu günkü durum nedir? Hemen şu acı hakikati ifade edelim ki aradan asırlar geçtiği halde, bu günkü durum özellikle ülkemizde dünden pek farklı değildir. Ona ferdi olarak kucak açan birkaç ilim adamımızın dışında Kaşgari'ye Türk devleti ve resmi kurum ve kuruluşlarımız henüz yeteri kadar sahip çıkmamıştır. Onun; bizim kültür politikamızda yeri olmadığı gibi, fikirleri de Türk toplumuna henüz mal edilmemiştir. İlk öğretim ve liselerde okutulan müfredat programlarında Kaşgari ile ilgili pek fazla bir bilgi yoktur.

Yine aradan tam dokuz asırdan fazla bir zaman geçtiği halde; **Divânü Lûgat-it Türk**'ün asıl Arapça metni, bu arada içinde geçen Türkçe kelime, şiir, ata sözleleri ve diğer bilgiler tahkik edilerek dipnotları ile birlikte, en az beş cilt Arapça metin yayınlanmadığı gibi, insanlığın ortak medeniyet ve kültürüne de sunulamamıştır. Her şeyden önce bu bizim yüzümüzü kızartan bir ayıp olmalıdır.

Diğer taraftan, yine aradan dokuz asır geçmesine rağmen bu muhteşem eserin; arı, duru, temiz ve anlaşılabilir bir dil ile gerekli dipnot ve kelime bilgileri ile henüz Türkçeye çevrilmemiştir. Ne var ki aradan bunca yıl geçmesine rağmen şimdiye kadar Besim Atalay tarafından bugün çoğu halde mana ve muhtevasını kaybeden üstelik yavan bir dille 1937 li yıllarda yapılan bir çeviri ve bununda daktilo ile yazılmış bir baskısı ile yetinilmiştir. Neylersiniz ki devlet desteğine sahip bir çok kurum ve kuruluşların buna senelerdir seyirci kalması durumun vehametini bütün acılığı ile ortaya koymakta ve Kaşgari'nin kuytu köşesinde kemiklerini sızlatmaktadır.

Bütün bunlardan daha da acısı devletin üstün imkanları ile gözden geçirilen ve yeni yeni bir çok maddeler ilave edilerek yeniden yayınlanmış olan on üç ciltlik **İslam Ansiklopedisi**'ne, ne Kaşgarlı Mahmud ne de onunu Divanı'na henüz yer verilmemiştir. Bu en azından bir gaflet değilse ya nedir?

Yine Mahmud el-Kaşgari'nin, gerek onun şahsiyeti ile ilgili ve yekunu bir hayli kabarık olan makale ve eserler, gerekse **Divânü Lûgat-it Türk**'le ilgili bibliyografik çalışmalar incelendiğinde bir gerçek daha ortaya çıkmaktadır. O da Kaşgarinin yüksek şahsiyeti ve onun yanına henüz "TÜRK" ve "İSLAM" kelimesinin yazılmamış olmasıdır. Sadece "TÜRKÇE" kelimesi yazılmıştır. Bu da Müslüman Türk Milleti ve onunu diline gönül veren ondan insanlığın hayrına yüce beklentileri olan Kaşgari'nin kuytu kabir köşesindeki kemiklerini sızlatmakta ve bizleri derinden derine yaralamaktadır.

Doğu Türkistan Sınırlarının Siyasal Gelişmelere Etkileri

■ Prof. Dr. Hasan KÖNİ

Hükümetler, Halklar arasındaki işbirliğini önleyememektedir. Uygurların ekonomik, gelişme ve eğitimle ilgili şikayetleri vardır. Türk Dünyası Uygur Türklerine daha iyi imkan sağlanması için seferber olmalıdır. Zengin ve bilgili 35 milyon Uygur Türkü, nasıl 6 milyon Musevi Amerika'yı yönetiyorsa, 1,5 milyarlık Çin'i yönetebilir. Çağımız bilgi ve finans çağıdır.

Soydaşlarımızı çatışmalar içinde tehlikeye atmaya gerek yoktur. Doğu Türkistan'ın çevresi kendi dindaş ve soydaşları ile çevrilidir. Uzun dönemde onların desteğinin geldiği görülecektir ve zaten görülmektedir.

Çin Halk Cumhuriyeti Yönetimi'nin anlamadığı husus, özgürlükler arttıkça otonomi (Özerk) bölgelerinin ana ülkeye daha çok bağlanır olmalarıdır.

Kötü muamele ise, mutlaka cevabını alacaktır.

Doğu Türkistan'ın çevresinde bulunan dokuz ülke ile sınırları var. Bu sınırların ötesinde bulunan ülkelerle olan ilişkiler, özellikle Çin küreselleşme sistemine girip Batıya açıldıkça daha çok gelişiyor.

Uluslararası ticaret, eski bağların daha çok güçlenmesine yol açıyor. Doğu Türkistan ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında karşılıklı bağımlılık gelişiyor. Dış direkt yatırımlar ve uluslararası ticaretten gelen para, Çin hükümetinin bu bölgeye yaptığı direkt yatırımları kat be kat aşmış bulunuyor. Uygurları şikayetçi olduğu konulardan biri de Beijing hükümetinin bu bölgeye çok az destek veriyor olması. Eski bağların güçlenmesi Çin hükümetini rahatsız ediyor. 1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle başlayan Türkler arasındaki yakınlaşma maalesef 1995'de Şanghay İşbirliği

Örgütü'nün kurulmasıyla durgunluğa girmiş ve Çin, Uygurlara karşı baskısını arttırma imkanı bulmuştur. 1991'den beri Sovyetlerin çökmesiyle yeni Türk devletlerinin ortaya çıkması Çin hükümetini korkutmuş ve bu tarihten itibaren Çin'in saldırıları yoğunlaşmıştır. Şimdi bu yoğunlaşan saldırıların durumunu ve sınırların bu konudaki etkilerini inceleyeceğiz.

Doğu Türkistan'ın Sınırları

Önce Pakistan'la ilgili sınırı ele almadan önce bu bölgedeki bazı siyasal gelişmeleri ele almak gerekiyor. Çin'in 1962'den beri Hindistan'la Aksai Çin üzerinde çatışmaları bulunuyor. İki ülke bu konuda defalarca askeri çatışmalara girdiler. Çatışmaları sona erdirmek için yapılan sınır görüşmeleri hala devam ediyor. Çin bu durumda Pakistan'la işbirliğine girdi.

Bu politikanın diğer amacı Uygurları denetim altına almaktı. İki ülke 450 km'lik Keşmir-Doğu Türkistan sınırları üzerinde anlaşdılar ve sınır belirlenmesi işlemleri 1962 yılında başladı.

Bu yıllarda Doğu Türkistan bölgesine Sovyet Rusya'nın etkinden korkan Çin anlaşmayı bir an önce yapmak istemiştir. 1963'te imzalanan anlaşma ile Çin, Pakistan'a 2000 km² bir alan vermiştir. Hindistan'ın protestosu bir kenara bırakılarak Kunjerab geçidi kullanılarak meşhur Karakurum yolu yapılmıştır. Bu yol hem ticari hem askeri amaçlara hizmet etmek için kurulmuştur.

Bu nedenle 1967'de imzalanmış olan bu anlaşma gizli tutulmuştur. Ancak, Pakistan'ın bu anlaşmadan beklediği Doğu Türkistan Müslümanlarıyla aralarındaki ilişkileri geliştirmekti.

Pakistan bu anlaşma yüzünden Çin'in Uygurlara olan baskısını açıkca dile getirememiştir. Çin askeri açıdan Keşmir konusunda Pakistan'ın yanında yer almamıştır. Çünkü Keşmir'deki Müslüman kurtuluş hareketinden çekinmektedir. Pakistan'da İslam geliştikçe Çin'in Pakistan üzerindeki şüpheleri artmıştır. Uygurların gizlice Pakistan'a kaçmalarından şikayetçi olmuştur.

Pakistan'ın Kazakistan ve Afganistan üzerinden kaçan Uygurlara vize vermesini protesto etmiştir. Çin bu sığınmacıların İslamabat ve Ravalpindi'deki Enver-el Ulum ve Şeyh Seracettin medreselerinde misafir edilmelerinden rahatsız olmuştur. Pakistan'ın Afganistan'la yakınlaşması Çin'le Pakistan'ın arasını açmıştır.

Pakistan ordusunun Uygurlara Mirpur kampında askeri eğitim verdiği dedikodusu Çin'i rahatsız eden hususlar arasındadır. 1997'de Çin'in baskısı üzerine Kunjerab geçidine Uygurların geçmesini önlemek için dikenli teller çekilmiştir.

Çin'e bağımlı olan Pakistan, Uygur öğrencileri okullardan, otellerden ve misafir evlerinden alarak Çin'e iade etmek zorun kalmıştır. Vize için Çin hükümetinin evrakının bulunması zorunlu tutulmuştur.

1998'de Kunjerab geçidinden uyuşturucu, silah ve cephane kaçırılmasını önleyen anlaşma imzalanmıştır. 2000 Haziran'ında Çin'e çağrılan Pakistan İslam Cemaati partisi Başkanı Pakistan'daki bütün İslamcı partilerin Çin'le dost olmaya özen göstereceğini söylemiştir.

Çin'in işine yarayan olay, 11 Eylül 2001 yılında teröristlerin Amerika içinde gerçekleştirdikleri saldırı olmuştur. Hem Rusya hem Çin kendi içlerindeki Müslüman Türk topluluklarını baskı altında tutmak onların özgürlüklerini kısmak için Amerika'ya destek vermişlerdir. Onlara göre özgürlük isteyen herkes teröristtir. Amerika Çin hükümetini kendi haklarını arayan vatandaşlarına terorizm adı altında baskı yapmaması için uyarmıştır.

Doğu Türkistan Nükleer ve Füze Odakları

Çin, Rusya ve ABD için Doğu Türkistan toprakları çok önemli kaynaklara sahiptir.

Bu bölgede istihbarat dinleme istasyonları, füze etki alanları ve nükleer yerleşimler (tesisler) bulunmaktadır. Doğu Türkistan'da 1940 yılında uranyum bulunmuştur. Uranyum, Boritala, Altay ve Şan bölgelerinde bulunmuştur. Amerika, Sovyet Rusya'nın Altay ve Şan'daki Uranyumu ele geçirmemesi için Çin'le ittifak yapmayı düşünmüş ve Dihua'da sınırın yakınına ses denetleme araçları koyarak Semipalatinsk'deki Sovyet atom programını takip etmiştir. 1950'lerde Çinliler, Doğu Türkistan'ın: Daladi, Menkiku ve Kaşgar bölgelerinde uranyum bulmuşlardır. Gulca'nın güneydoğusunda 731 no.lu Kunes kasabasında ve gizli çalışma kampı (laogai) yakınında ilk uranyum madeni açılmıştır. ABD uyduları Aksu'da uranyum madenini fotoğraflamıştır. Doğu Türkistan'ın Malen denilen bölgesi Çin'in nükleer denemelerinin temel alanı olmuştur.

Doğu Türkistan'da Çin ilk atom bombasını 1964 Ekim ayında patlatmıştır. Bunu 45 deneme daha izleyecektir. İlk hidrojen bombası 1976'de havadan atılarak patlatılmıştır. 1996'dan beri Çin nükleer deneme yapmamaktadır. Ancak nükleer araştırma enstitüleri yerinde durmaktadır. 1980'den sonra Çin'in Malan'da bakteriolojik silahlar denediğine ilişkin belirtiler vardır. 1965'den itibaren ABD Hindistan'ın izniyle Himalayaların Nanda Devi tepesine yerleştirdiği telemetrik cihazlarla Çin'in hareketlerini denetlemektedir. Çin'de telemetrik istihbarat aygıtlarını 1970'lerden sonra Doğu Türkistan'da geliştirmiştir. 1975'de Amerikan dışişleri bakanı Henry Kissinger Doğu Türkistan'da Rusya'yı dinlemek için ortak tesisler kurulmasını önermiştir. 1979'da Rusya Afganistan'ı işgal edince bu öneriyi Deng hükümeti kabul etmiştir. 1981'de Korla ve Kıtay'da iki dinleme istasyonu kurulmuştur.

1995'de bu dinlemeler durdu sanılırken, bugün meşhur Eşelon dinleme sisteminin bir parçası olmuştur. 1999-2000 yılları içinde Urumçi yakınlarında Çangçi'de uzay uydusu dinleme istasyonları kurulmuştur. Buradan merkezi Asya ve Rusya dinlenilmektedir.

Rus-Çin Sınırları

Çin, sınırlarını korumak için daha önce çatıştı. Rusya ile yakın ilişkiler kurmuştur. 1989'da Gorbaçev'in ziyaretiyle iki ülke sınırlarda asker indirme ve güvenlik arttırma görüşmeleri başlatmışlardır. 1992 yılında Rusya'nın Çin sınırlarındaki askeri 200.000 azaltılmış, 4000 tank, 350 helikopter geri çekilmiştir. 1993 yılında Amerika'nın Orta Asya bölgesine yerleşmesiyle Çin ve Rusya arasında askeri anlaşma imzalanmıştır. Rusya'nın çökmesiyle 2700 km'lik Rus-Çin sınırı dördü

bölünmüş ve Rus sınırı Gorno-Altay'da 55 km. ye inmiştir. 1995 yılında Rus-Çin sınırının doğu tarafı ile ilgili 4195 km.lik anlaşma yapılmıştır. 2001 Temmuzunda Putin ve Jiang Zemin İyi Komşuluk, Dostluk ve İşbirliği anlaşması imzalamışlardır. Rusya'dan Çine yoğun silah satışı yapılmaya başlanmış ve Çin subayları Rus askeri akademilerine kabul edilmiştir. 1996'da kurulan Şanghay anlaşmasıyla üye devletlerin orduları sınırından 100'er km içeri çekilmiştir. Anlaşmayı imzalayan beş devlet 2020 kadar geçerli olmak üzere sınırlarda güç indirme anlaşması imzalamışlardır. Çin aynı zamanda Moğol sınırlarından tehdit algılamakta, Rusların Moğolistan'dan çekilmesi üzerine görüşmeler başlamış 1999'da Çin ve Moğolistan sınır savunma ve işbirliği anlaşması imzalamışlardır.

Çin ve Kazakistan 1718 km.lik sınır için 1994'de görüşmeye başlamışlar ve Nisan 1996'da Başkan Zemin'in Kazakistan'ı ziyaretiyle ek bir sınır anlaşması imzalanmıştır. Çin Başbakanı Li Peng 1997'de Kazakistan'ı ziyaret etmiş ve 3 Şubat 1999'da Kazak parlamentosu bir kısım toprakların % 57.sinin kendisine,% 43 ise Çin'e verilmesini kabul etmiştir.

Çin-Tacikistan sınırları için görüşmeler 1997'de başlamış ve 1999'da sınır anlaşması imzalanmıştır. Çin'in Badakhistan Otonom Bölgesi konusundaki istekleri kabul görmemiştir.

2002 yılında Tajik Başkanı İmamali Rahmanov Çin'e Sari Kol dağı üzerinde 992 km² bir alan vermeyi teklif etmiştir.

Kırgızistan-Çin arasındaki 1100 km.lik sınır karara bağlanmıştır. Çin'le Kırgızların 1999'da yaptıkları gizli sınır anlaşması 2001 yılında Kırgız parlamentosunca açığa çıkarılınca, Kırgız yöneticilerinin tavsiyesine rağmen Kırgız parlamentosu bu anlaşmayı kabul etmemiştir.

Sonuç

Çin, Afganistan'da Taliban savaşı kaybedince rahat bir nefes almıştır. Ancak, Taliban'ın yerini Amerika alınca rahatsız olmuştur. Şimdi gene Taliban geri gelmektedir. Çin 1991'den başlayarak sınırlarını güvence altına almış, bastırılmış özgürlükçü ve İslami eylemlere karşı Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ı yanına çekmiştir.

Ancak, Çin Amerikan'ın Kazakistan ve Tacikistan'da asker bulundurmasından rahatsızdır. Tayvan olayları ısınırken Çin arka tarafı olan Doğu Türkistan'dan korkmaktadır. Çünkü Türk Cumhuriyetleri, Pakistan ve Afgan hükümetlerini yanına çekse bile bu ülkelerin halkları Uygur kardeşlerinin yanındadır. Hükümetler halklar arasındaki işbirliğini önleyememektedirler. Uygurların ekonomik gelişme, eğitimle ilgili şikayetleri vardır. Türk dünyası Uygurlara daha iyi bir eğitim sağlanması için seferber olmalıdır. Zengin ve bilgili otuz beş milyon Uygur, nasıl 6 milyon Musevi

Amerika'yı yönetiyorsa bir buçuk milyarlık Çin'i yönetebilir. Çağımız bilgi ve finans çağıdır. Soydaşlarımızı çatışmalar içinde tehlikeye atmaya gerek yoktur. Doğu Türkistan'ın çevresi kendi dindaş ve soydaşları ile çevrilidir. Uzun dönemde onların desteğinin geldiği görülecektir ve zaten görülmektedir. Çin'in anlamadığı husus özgürlükler arttıkça otonomi bölgelerinin ana ülkeye daha çok bağlanır olmalarıdır. Kötü muamele ise mutlaka cevabını alacaktır.

Düğün ve Cenaze Bile Yaptırmadılar

Birkaç gün öncesine kadar uluslararası basın Sincan Özerk Bölgesi'ne sokulmuyordu, Hürriyet muhabiri Faruk Zabcı, yaklaşık üç hafta boyunca turist kisvesi altında başkent Ürimçi'yi, Kaşgar'ı, İli'yi dolaştı. İşte izlenimleri.

Uygur Türkleri hep aynı şeyi anlatıyor: "Burası bizim toprağımız. Çinliler, gelip işgal ettiler. Sizin gibi Türk olduğumuz için bizden çok korkuyorlar ve bizi bastırmak için ellerinden geleni yapıyorlar. En ufak bir gösteriyi hemen acımasızca bastırıyorlar. Terörist öldürdük diye iftira atıyorlar. Tibet ve Sincan'ın durumu aynı.

Kentlerin Çin mahallelerinde tek bir silahlı güvenlik görevlisine rastlamazken Uygur çarşılarının etrafı polis ve asker kaynıyor. Çinli ve Uygur öğrenciler aynı sınıfta okumalarına rağmen, okul dışında birbirlerine merhabe demiyor. 16 yaşındaki bir Uygur kızı, "Çinlilerden nefret ediyorum" dedi.

Tibet'e 300 km mesafedeki Kaşgar ve Hotan'da kuş uçurtmuyorlar. Kaşgar dışındaki 600 bin çiftçiyi muhtemel Uygur ayaklanmasına karşı silahlandırmışlar. Cuma namazları artık belli camilerde kılınıyor. Amaç camilere giden topluluğu kontrol altında tutmak.

Olimpiyat öncesi toplanmalar da engellendi. Birçok çift "Şimdi evlenmeyin. Olimpiyatlardan sonra evlenin. Şimdi evinizde nikah yapın ama yasınız 20'yi geçmesin" dediler. Cenazelerde de sadece cenaze aracının mezarlığa gitmesi isteniyor. İnsanlar cenazeleriyle birlikte yürüyemiyorlar.

Hotan'da türban yaşağına karşı gösteri yapan 600 kadın arasında 200'ü erkek çıkınca Çin güvenliği çıldırdı. Yani 200 Uygur kadın kıyafetine girmişti.

Hürriyet 05 Ağustos 2008

Faruk ZABCI

Divânü Lûgât'it-Türk'ün Sözlükçülük Bakımından Önemi

■ Prof. Dr. Muhammet YELTEN

Dil kelimelerden meydana gelmiştir. Sözlüklerde dilin kelimelerinin izahlarını, kullanışlarını ve bu kullanışlar dolayısıyla ortaya çıkacak yeni anlamların belirlenmesini konu edinirler. Sözlük, genellikle dilin bütün kelimelerini, deyimlerini veya belli bir alandaki kelimelerini ya da belli bir dönemde kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasıyla anlamlarını açıklayan ya da başka bir dildeki karşılıklarını sunan bir eserdir.

Bir dilin büyük veya küçük pek çok sözlüğü yapılabilir. Hazırlanan her sözlük ayrı bir ihtiyacı karşılar. Günlük hayatta dili kullanırken veya bilimsel çalışma yaparken anlamını bilemediğimiz kelimeler için sözlüklere bakarız. Bir kelimenin anlamı için çoğu zaman birkaç sözlüğe bakma ihtiyacını duyduğumuz olur. Dilin bütün söz varlığını içeren bir sözlük hemen hemen hiçbir dilde ortaya konulamamıştır. Çünkü dil olduğu gibi kalmaz, değişir. Dilde her zaman yeni kelimeler doğar ve kelimeler de daima yeni yeni anlamlar kazanır. Dilin gelişme sürecinde kimi sözcükler dilden düşer, kimi sözcüklerin anlamları yetersiz kalır. Onun için her zaman yeni yeni sözlükler hazırlanır.

Sözlükçülük bilimi, dilbilimin alanlarından olan; anlam bilimi, yapı bilimi, köken bilimi, ses biliminden yararlanır. Günümüzde birçok ülkenin üniversitelerinde sözlükbilim çalışmaları olduğunu biliyoruz. Ülkemizde ise sözlükçülük, bir "gönül işi" olarak başlamış ve öylece sürüp gidiyor.

Türk dilinin ilk sözlüğü Divânü Lûgât'it-Türk'tür. İlk sözlüğümüzün ve aynı zamanda ilk gramer kitabımızın yazarı olan Kaşgarlı Mahmud'un hayatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Kaşgarlı'nın hayatına dair

bilgiler, eserinde yer alan bazı ifadeler, sayıları oldukça az olan tarihi kaynaklardaki bilgiler ve "çoğunda onu kendi çevrelerine mal etme gayreti sezilen mahalli rivayetler"le sınırlıdır.

Doğum tarihi olarak 1029 ilâ 1038 yılları arası, 1008 yılları gibi muhtelif yıllar verilen Kaşgarlı, Barsgan'da doğmuştur. Babasının adı Hüseyin b. Muhammed, annesinin ise Bûbi Râbia'dır. Karahanlı hükümdar soyundan geldiği bilinen Kaşgarlı'nın ailesi 1047-48 yılında taht mücadelesi sırasında katledilmiş, bu sebeple Kaşgarlı ülkesini terk etmek durumunda kalmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un ülkesinden ayrıldığı tarihle Divânü Lûgât'it-Türk'ü kaleme aldığı tarih arasındaki hayatı hakkında çeşitli rivayetler mevcuttur. Bir rivayete göre Kaşgarlı, "ülkesi dışına çıktıktan sonra ömrünün uzun bir kısmını Orta Asya'nın çeşitli köşelerinde Türk kabile ve boyları arasında geçirmiş, oradan gittiği İran ve Irak taraflarında Arapça, Farsça ve Rumca gibi dilleri öğrenerek müderrislikte karar kılmıştır."¹ Diğer bir rivayete göre Kaşgarlı, ülkesinden ayrıldıktan sonra "Batı Karahanlılar ülkesine ve Maveraünnehir'e geçip Türk boylarının yaşadığı bölgeleri bir bir gezmek suretiyle 1057-1072 yılları arasında Divânü Lûgât'it-Türk için malzeme topladıktan sonra 1072'de Bağdat'a gelmiş ve Kâşgar'da yazmaya başladığı eseri üzerinde bir müddet daha çalışarak burada tamamlamıştır."² Kaşgarlı Mahmud, eserini Halife Muktedî-Biemrillah'ın oğlu Ebü'l Kâsım Abdullah'a takdim etmiştir. Böylece Kaşgarlı, Türkçe'nin ilk sözlüğü ve ilk gramer kitabı olan Divânü Lûgât'it-Türk'ü kaleme alarak "ilk Türk leksikografi mektebi"ni kurmuştur.³

Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgât'it-Türk'ün dışında *Kitabü Cevâhirü'n-Nahv fî Lûgât'it-Türk* adlı bir eseri daha olduğu bilinmektedir. Türk dilinin yapısını ve gramer kurallarını dile getirdiği bilinen bu eser henüz bulunamamıştır. Kaşgarlı, hayatının sonuna doğru ülkesinde kurduğu Medrese-i Mahmûdiyye'de bir müddet müderrislik yaptıktan sonra doksan yaşlarında vefat etmiştir. Müellifin türbesi Kaşgar Opal'dedir.⁴

Divânü Lûgât'it-Türk'ü meydana getiren kelimeler tamamen Türk boylarından derlenmiştir. Kaşgarlı Mahmud, sözlüğüne aldığı her kelimenin hangi boya ait olduğunu belirtmemekle beraber, bunların bir kısmını nereden aldığını zikretmiştir. Buna göre eserde: Oğuz ağzına ait 185, Kıpçak ağzına ait 45, Çigil ağzına ait 39, Argu ağzına ait 36, Yağma ağzına ait 23, Kençek ağzına ait 13, Tuhsı ağzına ait 7, Suvar ağzına ait 4, Hotan ağzına ait 2, Yabaku ağzına ait 2, Koy ağzına ait 2, Türk adıyla anılan kelime sayısı 12'dir. Kaşgarlı Mahmud eserinin girişinde bu konuyu şöyle dile getirmiştir:

"Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belleyerek faydalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemiştir."⁵

Kaşgarlı Mahmud eseri Divânü Lûgât'it-Türkte yararlandığı herhangi bir kaynak adını zikretmemiştir. Sadece eserin mukaddimesinde, Halil'in *Kitabü'l-ayn* adlı eserinin metodunu uygulamak istediğini, ancak kitabı kısaltmak düşüncesiyle daha sonra bundan vazgeçtiğini belirtmiştir. Kaşgarlı Mahmud, Halil'in metodunun Türkçe için de uygulanabilirliğini ortaya koymak amacıyla eserine değişik misaller aldığını da belirtmiştir. Bu konu yine eserinde şu cümlelerle ifade edilmiştir:

"Türk dili ile Arap dilinin at başı beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in "*Kitabü'l-ayn*"ında yaptığı gibi, kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak, ara sıra yüreğime doğar dururdu. Çünkü böyle yapmak daha derli toplu bir iş olurdu. Lâkin benim tuttuğum yol, daha doğrudur; çünkü bu yolda, kelimeleri bulmak daha kolaydır ve herkes bu yolu daha çok sever. Bunun içindir ki sözü kısa tutmak dileğiyle kullanılmayan kelimeleri bıraktım.

Halil'in tuttuğu yolun Türkçede dahi gider yol olduğunu gösterebilmek için şu kullanılan ve kullanılmayan suretleri yazdım:

arık	ırmak	kullanılan
akur	ahır	kullanılan
kar	kar	kullanılan
kara	kara	kullanılan
raka	raka	bırakılan
rak	(fazlalık bildiren edat)	kullanılan
azuk	azık	kullanılan
akuz	akuz	bırakılan
kuzı	kuzu	kullanılan
kız	kız	kullanılan
zıkı	zıkı	bırakılan
zık	zık	bırakılan" ⁶

Kaşgarlı Mahmud eserine kaynaklık eden herhangi bir çalışma adı zikretmemiş olsa da Divânü Lûgât'it-Türk'te yer alan nazım ve nesir nev'inden çok sayıda örnek Kaşgarlı'nın eserini tertip ederken, bugün varlığından haberdar olamadığımız çeşitli eserlerden yararlanmış olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte eserdeki bazı manzum parçaların bizzat Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmış olması ve kuvvetli bir derleyici olan müellifin eserde yer alan halk edebiyatı ürünlerini kendisinin daha önce hazırlamış olması muhtemel olan bir şiir mecmuasından seçmiş olması da ihtimal dahilindedir.⁷

Divânü Lûgât'it-Türk, Araplara Türkçe'yi öğretmek, Türkçe'nin güçlü bir din dili olan Arapça ve güçlü bir edebiyat dili olan Farsça ile at başı gittiğini, onlar kadar soylu bir dil olduğunu ortaya koymak maksadıyla kaleme alınmıştır. Eserde kelimelerin manalarının yanı sıra Türkçe'nin gramer kurallarına da yer verilmesi Türk dilinin ilk sözlüğü olan Divânü Lûgât'it-Türk'ün bir anlamda Türkçe'nin ilk gramer kitabı olduğunu da ortaya koymaktadır. Eserin Türklerin yaşayışı, yaşadıkları coğrafya, münasebette buldukları milletler, siyasi ve idari yapıları, kültür ve medeniyetleri, gelenek görenekleri hakkında bilgi vererek Türk dünyasının tanınmasını sağlaması onun ilk sözlük ve gramer kitabı yanında bir "*millî kültür hazinesi*"⁸ olduğunu göstermektedir.

Divânü Lûgât'it-Türk, Türkçeden Arapça'ya bir sözlüktür. Eserin madde başları Türkçe, açıklama kısmı Arapçadır. Madde başı kelimelerin manalarının daha iyi anlaşılması ve kullanılış şekillerinin gösterilmesi maksadıyla şiir, deyim ve ata sözlerinden çok sayıda örnek verilmiştir. Divân'da geçen ata sözlerinin toplam sayısı hakkında değişik rakamlar verilmektedir: Abdullâh Nuri 251, Carl Brockelmann 264, Necip Asım 290, Ferit Birtek 289, Ali Ulvi Elöve 266, Aydın Oy 262 olarak tespit etmişlerdir.

Manzum parçalardaki toplam dize sayısı ise 764'tür. Divânü Lûgât'it-Türk'teki atasözlerinin az sayılamaya-
cak bir bölümü bugün Anadolu'da yaşamaktadır:

Aç ne yimes tok ne times (I/79)
"Aç ne yemez, tok ne demez."

Etli tırngaklı edhirmes (I/177)
"Et tırnaktan ayrılmaz"

Ewdeki buzagu öküz bolmas (I/446)
"Evdeki buzağı öküz olmaz"

Börü koşnısın yimes (III/220)
"Kurt koşusunu yemez"

Közden yırasa köngülден yeme yırar (III/366)
"Gözden irak olsa gönülден de irak olur."

Atası açığ almıla yise oğlınınğ tışı kamar (II/311)
"Babası ekşi elma yese oğlunun dışı kamaşır."

Tag tagka kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur (I/103)
"Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur."

Eserde Türkçe kelimelerin arasında Soğdca'dan, "ajun: dünya", Hindce'den "körküm: safran" gibi başka dillerden alınmış kelimelere de tesadüf edilmektedir.⁹

Kaşgarlı Türk boylarının ağızlarından derlediği kelimeleri sözlüğüne alırken halk arasında en çok kullanılanları almıştır. Türkçe'ye başka dillerden girip de yabancılıkları süren kelimeleri ve ayrıca çok sık kullanılanların dışındaki özel isimleri eserine almamıştır.

Eserde yer alan özel isimlerden bazıları aşağıda verilmiştir:

Afrasyab: Türklerin "Tonga Alp Er" dedikleri ulusal ve efsanevi kahraman ve büyük Hakan'ın Farsça adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 829)

Alp Er Tonga: Türklerin ulusal kahraman ve büyük Hakanı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 830)

Balasagun: Türkistan'da bir şehir adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 832)

Barsgan: 1. Afrasyab'ın oğlunun adı. 2. Bu adamın kurduğu şehrin adı. 3. Bir kavim adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 832-33)

Hakanlı (Hakaniye): 1. İslamıktan sonra Kaşgar ve yöresinde kurulan bir Türk devleti. 2. Bu alandaki Türklerin 14. yüzyıl başlarına kadar kullandıkları edebî dil.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 838)

Karluk: Oğuzlardan başka göçebe Türkmenlerden bir bölük.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 842)

Kaşgar: Doğu Türk ilinde tanınmış şehir adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 843)

Kaz: Afrasyab'ın kızının adı.

Kaz oynı: Kaz'ın kurduğu şimdiki "Kazvin" şehri.
Kaz suwı: İla -İli- deresine akan büyük bir çay.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 844)

Kazvin: İran'da tanınmış bir şehir adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 844)

Muhammedü'l-Muktedi bi-emri'llah: Kaşgarlı Mahmud zamanındaki halifenin adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 848)

Oğuz: Türklerden büyük bir boy.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 848)

Ordu: Balasagun yakınında bir şehir.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 848)

Ordukend: Kaşgar şehrinin adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 848)

Selçük: Selçuklu devletinin kuranların dedelerinin adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 850)

Siyavuş: Afrasyab'ın kızı Kaz'ın kocasının adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 851)

Soğd: Balasagun ile Buhara ve Semerkand arasında Türkleşmiş bulunan bir ulus.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 851)

Tawgaç: 1. Maçın, Yukarı Çin. 2. Çinli. 3. Türklerden bir bölük.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 853)

Türk: Türk ilinde bir şehir adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 855)

Türk: Nuh yalvaç oğlu Yafes'in oğlu.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 855)

Türk: Ulusumuzun adı.
(Divânü Lûgât-it Türk Dizini, c. 4, s. 856)

8. Kitâbü'l-Cem' Beyne's-Sâkineyn: Bünyesinde iki sâkinin bir arada bulunduğu kelimelerin yer aldığı kitaptır.

Kaşgarlı Mahmud, mezkur sekiz kitabın her birini kendi içinde "İsimler Kitabı" ve "Fiiller Kitabı" şeklinde ikiye ayırmıştır. Her kitapta önce isimlere sonra fiillere yer verilmiştir. Bu kitaplar Arap alfabesine göre sıralanmış, sıralamada kelimelerin ilk ve son harfleri dikkate alınmıştır. Sözlük bir anlamda bab-fasıl düzeyinde tertip edilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud'a göre bir kelimenin bünyesinde en fazla yedi ünsüz ses bulunabilir. Müellif, bu düşüncesine bağlı olarak her kitapta önce iki harfli kelimeleri sonra üç, dört, beş, altı, yedi harfli kelimeleri sıralamıştır. Yani kelimeler Arapça'nın imlâ kurallarına uygun şekilde taşıdıkları ünsüz sayısına göre düzenlenmiştir.

Müellif, fiilleri fi'l-i mâzi (görülen geçmiş zaman) teklik III. şahıs çekimleriyle madde başına almış, gerekli izahı yaptıktan sonra madde başındaki fiilin masdar şekline ve geniş zaman teklik III. şahıs çekimine de yer vermiştir. Kaşgarlı eserinde bunun nedenini şöyle izah etmiştir:

"Bizim her kitabın fiillerinden -her fiilin mazisini, muzarisini, mastarını- bahsedeceğimizi bilmelisin. Biz maziye gösterip muzari ve mastarı geçeceğiz. Çünkü muzariye ve mastara yaraşan hiç söylenmemektir. Ancak söylenmedikçe muzari sıygasının nasıl olacağı, ne gibi hareketlerle hareketleneceği bilinmediği için yazıldı. Mastar da böyledir. Çünkü söylenmedikçe, hangi mastarın sert kefle ince, hangi mastarın kalın ve çekerek söylenmesi bilinemez."¹⁰

Müellifin de belirttiği üzere fiil kökünün kalın sıradan mı ince sıradan mı olduğunun bilinmesi açısından masdar şeklinin verilmesi, geniş zaman ekinin ünlüsünün düzlük yuvarlaklık durumunun idrak edilmesi açısından da geniş zaman çekiminin gösterilmesi dilin doğru kullanımının temini için oldukça önemlidir.

Divânü Lûgât'it-Türk'te toplam 6891 madde başı kelime yer almaktadır. Bunların 3922 tanesi isim, 2969 tanesi ise fiildir. Bu rakamlar Divânü Lûgât'it-Türk'te isimlerin fiillerden daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanlar arasında tabii bir iletişim aracı olan dilin ortaya çıkışında ilk ifade kalıpları "hareket" bildiren kelimeler yani fiillerdir.

Dil zaman içinde kendi tabii temayülleri doğrultusunda bünyesine yeni kelimeler katarak gelişir. Divânü Lûgât'it-Türk'te isimlerin dilin ilk kelimeleri olan fiillerden fazla sayıda olması, Türk dilinin teşekkülünün VIII. asırdan daha önceki devirlere uzandığının bir başka kanıtı sayılabilir.

Divânü Lûgât'it-Türk'teki kelimelerin sekiz kitaba dağılımı şöyledir:

1. Kitâbü'l-Hemze	: 1645
2. Kitâbü's-Sâlim	: 2652
3. Kitâbü'l-Muzaâf	: 347
4. Kitâbü'l-Misal	: 588
5. Kitâbü Zevâti's-Selâse	: 539
6. Kitâbü Zevâti'l-Erbaa	: 667
7. Kitâbü'l-Gunne	: 302
8. Kitâbü'l-Cem' Beyne's- Sâkineyn	: 151

Kaşgarlı Mahmud, her kitapta önce isimlere sonra fiillere yer vermiştir. Kitapların ihtiva ettiği kelimelerin isimlere ve fiillere dağılımı şöyledir:

1. Kitâbü'l-Hemze:

İsimler Kitabı	: 929
Fiiller Kitabı	: 716

2. Kitâbü's-Sâlim:

İsimler Kitabı	: 1649
Fiiller Kitabı	: 1003

3. Kitâbü'l-Muzaâf:

İsimler Kitabı	: 56
Fiiller Kitabı	: 291

4. Kitâbü'l-Misal:

İsimler Kitabı	: 351
Fiiller Kitabı	: 237

5. Kitâbü Zevâti's-Selâse:

İsimler Kitabı	: 429
Fiiller Kitabı	: 110

6. Kitâbü Zevâti'l-Erbaa:

İsimler Kitabı	: 232
Fiiller Kitabı	: 435

7. Kitâbü'l-Gunne:

İsimler Kitabı	: 213
Fiiller Kitabı	: 89

8. Kitâbü'l-Cem' Beyne's-Sâkineyn:

İsimler Kitabı	: 63
Fiiller Kitabı	: 88

Divânü Lûgât'it-Türk, 1941'de Besim Atalay tarafından üç cilt halinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercümenin bir de indeksi yapılmıştır. Divânü Lûgât'it-Türk'ü meydana getiren sekiz kitaptan Kitâbü'l-Hemze ve Kitâbü's-Sâlim'in isimler kısmı I. ciltte; Kitâbü's- Sâ-

lim'in fiiller kısmı ve Kitâbü'l-Muzaâf II. ciltte; Kitâbü'l-Misal, Kitâbü Zevâtî's-Selâse, Kitâbü Zevâtî'l-Erbaa, Kitâbü'l-Gunne ve Kitâbü'l-Cem' Beyne's-Sâki-neyn III. ciltte yer almaktadır.

Divânü Lûgât'it-Türk'ü meydana getiren 6891 kelimenin bu üç cilde dağılımı şöyledir:

I. cilt	: 3294
II. cilt	: 1350
III. cilt	: 2247

Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lûgât'it-Türk'ün mukadimesinde Türkçe'de imale, işmam, işba, gunne bulunduğunu belirtmiş, dildeki mevcut çift ünsüzlere bir de "dh" çift ünsüzünü ekleyerek Türkçe'nin bir çift ünsüze daha sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Divânü Lûgât'it-Türk, genellikle yazıldığı dönemin söz varlığını içermesi yönüyle dönemsel sözlük; döneminin söz varlığını hiçbir sınıflandırma yapmadan, umumi manada ihtiva etmesi nedeniyle genel sözlük; Türklerin yaşayışı, siyasî ve idarî yapıları, kültür ve medeniyetleri hakkında ansiklopedik ölçüde bilgi vermesi yönüyle ansiklopedik sözlüktür. Sekiz kitaba ayrılmış olan Divânü Lûgât'it-Türk'te her kitap ayrı bir sözlük gibi düşünülerek, kelimelerin Arap harf sistemine göre alfabetik olarak dizilmesi; madde başı kelimelerin, tüm kelimelerde görülmemekle birlikte, hangi Türk lehçesine ait olduğunun zikredilmesi; bir kelimenin muhtelif Türk boyları tarafından kullanılmasında ortaya çıkan farklılıklara yer yer işaret edilmesi; madde başı kelimelerin manalarının daha iyi idrak edilmesi maksadıyla ata sözü, deyim ve manzum parçalardan misaller verilmesi vb. hususiyetleri dolayısıyla eser bilimsel sözlüktür.

Divânü Lûgât'it-Türk'ün elde sadece bir yazma nüshası mevcuttur. Fatih Millet Kütüphanesi'nde bulunan bu nüsha, Kaşgarlı Mahmud'un kaleme almış olduğu esas nüshadan 1266 yılında istinsah edilmiştir. Muhammed b. Ebû Bekir b. Ebü'l-Feth es-Sâvî tarafından istinsah edilen bu nüsha 319 varak (638 sayfa)tan oluşan büyük bir cilt halindedir.

Eser, II. Meşrutiyetin ilanını müteâkip yıllarda İstanbul'da Sahaflar'da bulunmuş ve Ali Emîri tarafından satın alınarak ilim dünyasına kazandırılmıştır. Divânü Lûgât'it-Türk, Kilisli Rifat Bilge tarafından incelenerek İstanbul'da üç cilt halinde basılmıştır:

I. cilt: İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1333/1917, 436+11 s.
II. cilt: İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1333/1917, 319 s.
III. cilt: İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1335/1919, 351 s. ¹¹

Arap harfli bu basımdan sonra Divânü Lûgât'it-Türk'ün Türkçe'ye tercüme edilmesi konusu gündeme gelmiştir. Bunun üzerine Kilisli Rifat Bilge Abdullah Atif Tüzüner ve Abdullah Sabri Karter Divânü Lûgât'it-Türk'ü Türkçe'ye tercüme etmişlerdir. Yayımlanmayan bu tercüme, 40'lı yılların başlarında Besim Atalay'ın yaptığı Divânü Lûgât'it-Türk tercümesine kaynaklık etmiştir. Besim Atalay, 1941'de Divânü Lûgât'it-Türk'ü üç cilt halinde Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu tercümenin dört basımı yapılmıştır:

- I. Baskı: Ankara, Türk Dil Kurumu, 1941.
- II. Baskı: Ankara, Türk Dil Kurumu, 1985.
- III. Baskı: Ankara, Türk Dil Kurumu, 1991.
- IV. Baskı: Ankara, Türk Dil Kurumu, 1998.

Atalay, 1943'te Divânü Lûgât'it-Türk'ün bir de indeksini hazırlamıştır. Bu indeksin de dört basımı yapılmıştır:

- I. Baskı: Ankara, Türk Dil Kurumu, 1943.
- II. Baskı: Ankara, Türk Dil Kurumu, 1986.
- III. Baskı: Ankara, Türk Dil Kurumu, 1991.
- IV. Baskı: Ankara, Türk Dil Kurumu, 1999.

Türk Dil Kurumu tarafından Ankara'da 1941'de, mevcut tek yazma nüshası esas alınarak Divânü Lûgât'it-Türk'ün bir tıpkıbasımı yapılmıştır.

Cem Dilçin, Ankara'da 1957'de Divânü Lûgât'it-Türk'ün Arap alfabesine göre dizinini hazırlamıştır.

1990'da Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından, Divânü Lûgât'it-Türk'ün yazma nüshası esas alınarak ikinci tıpkıbasımı yapılmıştır.

Dipnot

- 1- Sertkay, Osman Fikri, "Son Bulunan Belgeler Işığında Kaşgarlı Mahmud Hakkında Yeni Bilgiler", Divânü Lûgât'it-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara, 2000, s. 130-146.
- 2- Akün, Ömer Faruk, "Kaşgarlı Mahmud", DİA, c. 25, s. 9-15.
- 3- Caferoğlu, Ahmet - Tanerineç, Özden, Yeniçağ Türk Dili Lügatleri.
- 4- Akün, Ömer Faruk, "Kaşgarlı Mahmud", DİA, c. 25, s. 9-15.
- 5- Atalay, Besim, Divânü Lûgât'it-Türk Tercümesi, c. I, s. 4.
- 6- Atalay, Besim, Divânü Lûgât'it-Türk Tercümesi, c. I, s. 6-7.
- 7- AKÜN, Ömer Faruk, "Kaşgarlı Mahmud", DİA, c. 25, s. 9-15.
- 8- Banarlı, Nihad Sâmi, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, s. 253.
- 9- Banarlı, Nihad Sâmi, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, s. 253.
- 10- Atalay, Besim, Divânü Lûgât-it Türk Tercümesi, c. I, s. 162.
- 11- Çöğenli, M. Sadi, Eski Harflerle Basılmış Türkiye Türkçesi Sözlükleri Kataloğu, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1987.

Hakaniye Türkçesi ve Onun Devamı Olan Çağdaş Uygur Türkçesi'nin Bugünkü Durumu

■ Prof. Dr. Mahmut KAŞGARLI

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim Kültür Teşkilatı (UNESCO), doğumunun 1000. yılı dolayısıyla ile 2008 yılını Kaşgarlı Mahmut Yılı ilan etmiştir. Bu Uygur Türkleri ve bütün Türk dünyası için büyük bir onur ve büyük bir sevinçtir.

Biz bugün büyük dil bilgini, ünlü alim Kaşgarlı Mahmut doğumunun 1000 yılı münasebetiyle “Kaşgarlı Mahmut ve onun ana vatanı Doğu Türkistan” konulu bir anma toplantısı düzenleyerek, bu büyük insanı saygı ve sevgiyle anmaktayız.

Kaşgarlı Mahmut, ilk Türk dili bilginimizdir. Kaşgarlı'nın yazdığı “Divânü Lûgât'it-Türk”, aynı zamanda Türk dilinin ilk sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmut'un bu sözlüğü, Türkçe sözcüklerin karşısında Arapça anlamlarını yazarak, Türkçe'nin Arapça'dan daha güçlü ve kapsamlı bir dil olduğunu anlatmak ve Araplara Türkçe'yi öğretmek maksadı ile hazırlanmıştır.

“Divânü Lûgât'it-Türk” de Kaşgarlı Mahmut: “Ben Türklerin bütün şehirlerini, obalarını, bozkırlarını baştan başa dolaşım. Bütün Türk boylarının dillerini, ağızlarını, kafiyelerini belledim ve faydalandım. Her boyun dilini en iyi şekilde ve yerinde kullandım. Araplara Türkçe öğretmek için yazdığım bu kitaba “Divânü Lûgât'it-Türk”, “Türk Dil Sözlüğü” adını verdim. Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye bu lugat kitabını baştan sona sekiz bölümde topladım demiştir.¹

“Divânü Lûgât'it-Türk” her şeyden önce, Türkçe - Arapça bir sözlüktür. Fakat Kaşgarlı Mahmut basit bir sözlük yazmakla yetinmemiştir. O, üstün bir milletin

mensubu olduğuna inanan, gönlü Türklük sevgisiyle dolu, zihni türk milletinin ve çeşitli Türk boylarının, Türkçe'nin ve çeşitli kollarının, Türk düşüncesinin ve yaşayış tarzının, Türk efsane ve destanlarının, nihayet Türk ülküsünün bilgi ve sevgisi ile donanmış bir Türk milliyetçisidir. İşte bütün bu duygu, sevgi, inanç ve ülkü, Kaşgarlı'nın eserine aksetmiş ve “Divânü Lûgât'it-Türk”ü basit bir sözlük olmaktan çıkararak, Türklük bilgisinin bir abide el kitabı haline getirmiştir.

Gerçekten Kaşgarlı Mahmut'un bu kitabı da, Karahanlılar devresindeki Türk kavimlerinin ekonomik ve kültür hayatını, bilim, sanat alanındaki başarılarını, hakimiyet, siyaset yöneticiliği, felsefi ve ahlaki düşüncelerini, dünya görüşlerini, örf edetlerini zengin dil malzemesi vasıtasıyla yani 7500 Türkçe sözcük ile tanıtan büyük ve mükemmel ansiklopedidir.

Kaşgarlı Mahmut “Divânü Lûgât'it-Türk”te Karahanlılar devletinde ve aynı zaman bütün Türk dünyasında edebi yazı dili olarak kullanılan Karahanlı Türkçesi veya Hakaniye Türkçesi üzerindeki tespitlerini ortaya koymuştur. Kaşgarlı Mahmut şöyle diyor: “Bu dillerin içinde en açık ve akıcı dil, Hakaniye merkezindeki bölge halkının dilidir.”² “Kaşgar şehir içi halkı, Hakaniye Türkçesi ile konuşuyor.”³

Bu tespitlere göre, Karahanlılar devresindeki Hakaniye Türkçesi, Uygur, Türgeş, Yağma, Karluk boyları arasında şekillenmiş edebi yazı dilidir.

Kaşgarlı Mahmut bu dili “Hakaniye Dili” veya “Türk Dili” diye adlandırmıştır ve eserinde: “Uygurların dili temiz Türkçedir” diye vurgulamıştır.⁴

Kaşgarlı'nın görüşüne göre, aynı zamandaki "Hakaniye Türk Dili" ile "Uygur Dili" aynı bir dildir. Bu dil ile Yusuf Has Hacip'in dünyaca ünlü eseri "Kutadgu Bilig" destanı yazılmıştır. 13. yüzyılda yaşayan ünlü edip Ahmet Yükneki'nin "Atebetül Hakayık" (Hakikat Kapısı) namlı ünlü destanı da Hakaniye Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi ile yazılmıştır. Ahmet Yükneki destanının sonunda, eserini Kaşgar diliyle yazdığını belirtmiştir. Uygur Türkçesi'nin bu önemli yönü hakkında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu: "Uygur Türkçesi her yönden hem alıcı hem verici duruma getirmiş. Orta Asya'nın bir nevi uluslararası kültür dili olmuştur" görüşünü ileri sürmüştür.⁵

Bugün Doğu Türkistan'da, Türk dilinin doğu grubuna ait olan Çağdaş Uygur Türkçesi mevcut bulunmaktadır. Çağdaş Uygur Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi'nin devamı olan Hakaniye Türkçesi'nin temelinde meydana gelerek, XV. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonlarına kadar Türkistan Türklerinin ortak edebi dili olarak hayatını sürdüren Çağatay Türkçesinin tarihi gelişmesi neticesinde, XX. yüzyılın başlarından itibaren şekillenmeye başlayan zengin edebi yazı dilidir. Bu dilin birkaç önemli özelliği vardır. Dünyanın en güzel, en zengin, en büyük dillerinden biri olan Türk dilinin bir kolu sayılan Uygur Türkçesi, tarih boyunca kendi kendisini yenilemiş, tazelenmiş, kelime kadrosunu zenginleştirmiş, çok mantıklı, çok ahenkli, ifade kabiliyeti çok yüksek olan, güçlü his duyguya sahip, en kolay anlaşılabilen, kaidelere en çok uyan, kanunlu ve nizamlı, düzgün bir dildir.

Bu dil, en derin fikir kavramlarını en güzel şekilde ifade etme kabiliyetine sahip bir dildir. Böyle bir dil bugün Kaşgarlı Mahmut'un anavatanı Doğu Türkistan'da Çin komünist hakimiyetinin yürütmekte olduğu asimilasyon politikası neticesinde ortadan kaldırılmak istenmektedir.

Tarihten günümüze kadar gelip geçen Mançu-Çin hakimiyetleri ve Komünist Çin hükümeti, Uygur Türklerinin dini inancı olan İslam dinini ve kullandığı dilini zayıflatmak ve ortadan kaldırmak suretiyle, Uygur Türklerini asimile etmek ve tarih sahnesinden silmek için çalışa gelmişlerdir.

Uygur Türkleri başta olmak üzere bütün Doğu Türkistan Türkleri, Çin hakimiyetlerinin ard niyet girişimlerine karşı mücadele etmiş, dini inançlarını, dillerini ve tarihini, milli kimliğini korumak için büyük çaba göstere gelmişlerdir.

Silahlı mücadeleler neticesinde 12 Kasım 1944 tarihinde Gunca'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyet temsilcileri, Doğu Türkistan'ın güneyini idaresi altında

tutmakta olan milliyetçi Çin hakimiyeti temsilcileri ile, Ekim 1945 tarihinden Haziran 1946 tarihine kadar yaptığı barış görüşmeleri ceryanında, Uygur Türklerinin özgürlüğü, demokratik hak ve hukuklarını elde etmek, özellikle Çin kültür şovenizmine karşı kendi kültürel hak ve hukuklarını korumak için büyük bir mücadele vermiştir. Neticede, Haziran 1946'da Çin merkezi hakimiyetiyle 11 maddeli barış anlaşması imzalamışlardır. Bu anlaşmanın 4. maddesinde şöyle denilmektedir: "İlkokul ve ortaokullarda dersler kendi milletinin dilinde yapılacaktır. Ancak ortaokullarda Çin dili ve yazısı, yapılacak derslerin biri sıfatında programa konulacaktır. Üniversitelerde ise eğitim ve öğretimin ihtiyacına göre, eğitim dili olarak Çince ve Uygurca eşit şekilde kullanılacaktır."⁶

Bu şekildeki uygulama 1946 tarihinden 2002'ye kadar devam etmiştir. Çin haber ajansı 31 Mayıs 2002 tarihinde, Çin komünist yönetimi tarafından 01.09.2002 tarihinden itibaren Doğu Türkistan (Şin Jiang) Üniversitesi başta olmak üzere, bütün Doğu Türkistandaki üniversite ve yüksek okullarda Uygur Türkçesi'nin eğitim-öğretim dili olarak kullanılmasını yasaklayan bir kararın alındığını duyurmuştur.

Çin komünist yönetiminin bu kararı, 01.09.2002 tarihinden itibaren gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Çin komünist partisi Uygur muhtar bölgesi sekreteri Vang Le-çüan bir konuşmasında: "Uygur dili, bilim ve teknolojinin modern gerekliliklerine uyum sağlamıyor. Uygur dilinde eğitim, Uygur okullarının didaktik olarak geride kalmasının nedenidir"⁷ demiştir. Çin komünist hakimiyetinin 31 Mayıs 2002 tarihli kararı ile Çin komünist partisi Uygur Özerk Bölge sekreteri Vang Le-çüan'ın yukarıdaki sözleri, Uygur Türk kimliğinin temel unsuru olan Uygur türk dili ve kültürüne yönelik bir saldırıdır. Ve Çin kültür şoveniziminin çok açık bir ifadesidir. Çin hakimiyetinin bu kararı ve tutumu, Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından kabul edilen insan hakları beyannamesine, 1982 yılında kabul edilen Çin anayasasına, Çin muhtariyat bölge yasalarına aykırı bir karardır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1982 anayasasının 4. maddesinin son paragrafı ile 121. maddesinde: "Çindeki bütün milletler, kendi dili ve yazısını kullanma ve geliştirme hürriyetine sahiptir" denilmektedir. Çin yönetiminin bu anayasasındaki hak ve hukuku ortadan kaldırması, Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan Türklerini Çinlileştirme yolundaki yeni bir adımı ve yeni bir tedbiridir.

Uygur Türkçesinin Çin dilinden hiçbir eksik tarafı yoktur. Uygur Türkçesi, çağdaş eğitim - öğretim için çok elverişli bir dildir. Çin yönetiminin göz konusu ka-

rarının stratejik plan ve hedefi, Uygur eğitimini Çinli-
leştirmek ve Uygur kültürünün temel taşlarından biri
olan Uygur Türkçesini, üniversitede eğitim hayatından
uzaklaştırıp, nihayetinde bu yazı dilinin kullanılmasını
ve geliştirmesini engelleyerek onu ortadan kaldırmak-
tır. Bu Doğu Türkistan'ın gerçek sahipleri olan Uygur
Türkleri ve diğer Türk boylarını Çinlileştirmek maksadına
ulaşmak için atılan bir önemli adımdır. Tedbir olarak,
önce Uygur Türkçesinin kullanılmasını Doğu Türkistan
üniversiteleri ve yüksek okullarında yasaklayacak,
belli bir zaman sonra ikinci etap olarak orda öğretim
ve nihayetinde ilköğretimde kullanılmasını yasaklayacak,
bu suretle Uygur Türklerine kendi dilledini unutturarak
onları tamamen Çinlileştirmek hedefine ulaşmaktan
ibarettir.

Son birkaç yıldan beri Doğu Türkistan'daki Çin yönetimi
çift dilli eğitim sloganını ortaya atarak, Uygur Türklerine
ilkokulun birinci sınıfından itibaren Çince ders programlarını
yoğun şekilde tatbik etmektedirler. Orta ve ilkokullardaki
Çince bilmeyen veya Çince dil seviyesi bir az düşük olan
öğretmenleri okullardan uzaklaştırmakta ve Çin'in iç kesimlerinden
Çinli öğretmenleri yüksek maaşla teşvik ederek Doğu Türkistan'a
getirmekte ve Uygur öğretmenlerin yerine yerleştirmektedirler.
Bununla yetinmeyip, Çin yönetimi ve ona bağlı medya kuruluşları,
Uygur çocuklarını Çin okullarında okutma ve eğitmenin daha da yararlı
olacağına dair propagandalar yapmakta. Yani ilk ve orta okullardan
başlayarak Uygur çocuklarını Çin okullarında eğitmek gerektiği
hakkındaki teşebbüslerini ileri sürmektedir. Böyle yapıldığı takdirde,
onların iş bulma imkanlarının garanti altına alınacağı vurgulanmaktadır.
Çin yönetimi, Doğu Türkistan'ın Uygur ilkokullarından on binlerce
çocukları Çin'in iç kesimlerine götürüp ortaokul sınıfları teşkil ederek
Çin dili ile eğitmektedirler.

Tarihten günümüze kadar Çin yöneticileri uyguladığı bu şoven
sinsi politikası ile, kendi idaresi altında kalan bir çok milleti tarih
sahnesinden silerek Çinlileştirmiştir. Sürekli uygulanan bu politika ile
pek çok milleti asimle ederek, kendi saflarına katmış ve bugünkü
kalabalık sayıya ulaşmıştır.

Dil, bir milletin kültürünün temel unsurudur. Dil, bir milletin
onurudur. Dil, bir milletin varolmasının en önemli garantisidir. Dil,
bir milletin mevcudiyetinin kandamarı ve köküdür. "Dil, bir milletin ses
dünyasıdır. Dil, düşüncenin aynasıdır." "Dil, milli hafızanın, milli
hatıraların, duyguların ve düşüncelerin, bütün maddi ve manevi değerlerin,
bütün buluş ve yaratışların müsterek hazinesidir." "Milletin, istiklalinin,
hürriyetinin temeli,

milli şuurudur. Milli şuurun en kuvvetli kaynağı ve belirtisi ise milli dildir."⁸ "Dil, milleti yüzdüren gemidir. Yani inancın, hissiyatın, felsefenin, sanatın, fikrin hepsi dile bağlıdır. Dil gidince bunların hepsi gider, geriye alışveriş yapan robot köle takımı kalır."⁹

Atatürk'ün dediği gibi, "Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir." Uygur Türkçesi de Uygur Türklerinin kalbidir, zihnidir. Dil bitince millet de biter. Kalbinden ve zihninden ayrılan millet, millet olarak yaşama gücünü kaybeder ve sonunda tarihten silinir gider.

"Bir ulusun dilinin yok edilmesi, en büyük kölelik ve birkültürel soykırımdır. Bir milletin ikinci bir milleti, bir dilin diğerini yok etmeye hakkı yoktur."¹⁰

Komünist Çin yönetiminin köklü bir kültüre sahip Uygur Türklerinin dilini ve özünü tarihten silme yolundaki bu ard niyet planı mağlup olmaya mahkumdur.

Biz bugün büyük bilginimiz Kaşgarlı Mahmut'un doğumunun bin yıllık dönemini kutlarken, onun bize miras bıraktığı Türkçeyi ve onun bir kolu olan Uygur Türkçesini korumak ve onu geliştirmek için mücadele ederek ve büyük çaba göstererek, onun ruhunu sevin-dirmemiz gerekmektedir.

Kaşgarlı Mahmut kalbimizde ebediyen yaşayacaktır.

Doğu Türkistan ve Türk dünyasının haklı mücadelesinde Kaşgarlı Mahmut'un ruhu bize yar olsun!

Haziran 2008, İstanbul

Dipnot

* Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi emekli öğretim üyesi.

1- Türklerin Altın kitabı, **Tercüman**, İstanbul, 1990, cilt II, s. 138.

2- Kaşgarlı Mahmut, **Türk Dilleri Divanı**, Urumçi, 1981, cilt I, s. 1.

3- a.g.e., s. 40.

4- a.g.e., s. 40.

5- Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, 1968, s. VII-VIII.

6- Seyfettin Ezizi, **Ömür Destanı**, Milletler Neşriyatı, 1990, Pekin, cilt II, s. 173.

7- Michelanglococco, **Uygurlar**, Ilmanifesto Gazetesi, 7 Kasım 2007, İtalya.

8- Prof. Dr. Muherrem Ergin, **Üniversiteler İçin Türk Dili**, Bayrak basım, 1987, İstanbul, s. 10-11.

9- Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu, **Matematik + Bilim + Gönül**, 1999, Bursa, s. 285-288.

10- Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu, a.g.e., s. 285-288.

Türk Dilinin Fiil Zenginliği ve Divanü Lügat'it-Türk

■ Prof. Dr. Metin KARAÖRS¹

Türk dilinin fiil yönünden zenginliğini, büyük Türk dilcisi Türkoloji'nin babası olarak değerlendirilen Kaşgarlı Mahmud'un ünlü eseri *Divanü Lügat'it-Türk*'ten alınan örneklerle göstermek bu makalenin konusudur.

Türk dili,

1. Dünyanın en eski dillerinden biri,
2. Dünyanın en geniş mekânlarından birine yayılmış dillerinden biri,
3. Dünyanın en çok konuşulan dillerinden biri,
4. Dünyanın en zengin dillerinden biri,
 - a. Ses ve musiki zenginliği bakımından,
 - b. Söz varlığı bakımından,
 - c. Anlatım gücü bakımından,
5. Dünyanın en mantıklı ve kurallı dillerinden biri durumundadır.²

1.1. Türk Dilinin Söz Varlığının Zenginliği

"On iki asırlık bir tarihî derinlik ile üç kıtayı kapsayan coğrafi genişlik içinde lehçeler ve edebî şiveler halinde yayılmış bulunan Türkçenin zengin kelime hazinesi, "dede mirasının torunlar tarafından paylaşılması neticesinde" bölünmüş ve dağılmıştır."

Prof. Dr. Necmettin HACİEMİNOĞLU

Türkçe söz varlığı yönünden dünyanın en güçlü ve zengin sözlüğüne sahip dilleri arasındadır. Türkçenin söz varlığını sadece Türkiye Türkçesinin söz varlığı olarak değerlendirmemeliyiz. İngilizce'nin söz varlığı sadece Brintanya adalarındaki İngilizlerin söz varlığından ibaret olmayıp bu söz varlığı Britanya adaları-

nın dışındaki Amerika, Kanada, Avusturalya, Hindistan, Yeni Zelanda gibi ülkelerdeki insanların İngilizceye verdiklerinden meydana gelmiştir. Türkçenin söz varlığını da Türkiye Türkçesi ile birlikte bütün Türk lehçe ve şivelerinin beraberce oluşturdukları söz varlığı olarak değerlendirmek gereklidir.

Bugün Türkiye Türkçesinin sözlüğü olan TDK'nin 2005 yayımladığı *Türkçe Sözlük*'te sözcük sayısı şu şekildedir: "söz, terim, deyim, ek ve anlamdan oluşan 104.481 söz varlığına sahiptir. 63.818 madde başı, 13.589 da madde içi olmak üzere toplam 77.407 söz bulunmaktadır. Bu sözlerin 45.005'i isim, 11.305'i sıfat, 2.644'ü zarf, 87'si zamir, 33'ü edat, 289'u ünlem, 53'ü bağlaç, 6.441'i fiildir. Türk edebiyatından seçilmiş 29.040 örnek cümleyle sözler tanımlanmıştır. Sözlük metni ise 1.236.484 sözden oluşmaktadır."³ TDK'nin genel ağdaki *Büyük Türkçe Sözlük*'ünde söz, deyim, terim ve ad olmak üzere toplam 616.767 söz varlığı bulunmaktadır.⁴

Türk Dil Kurumu yetkilileri *Özel Ad Sözlüğü*'müzün beş yüz bine yakın addan oluştuğunu belirtmektedir.

Türkçenin Söz Varlığı

a) Türkçe asıllı sözler,

b) Alıntı-Türkçeleşmiş sözler olarak iki kaynaktan gelmiştir. Türkçe asıllı sözlerin yerini zamanla alıntı-Türkçeleşmiş sözlerin aldığı şu örnek en dikkate değer şekilde göstermektedir: "Kur'an'ın sözcük dağarcığı, Kur'an sözlüğündeki sözcük sayısı 2500'e yakındır. İlk Kur'an çevirilerinde bu 2500 Arapça sözcüğün 2490'ına Türkçe karşılık bulmuşken bu sayı daha sonra 90-100'e düşmüştür."⁵

1.2. Divanü Lügat'it-Türk'ün Söz Varlığı

"XI. yüzyılda yazılmış olan *Divan u Lügat'it-Türk'te yer alan kelimelerin sayısı 8624'tür.*⁶ Oysa aynı dönemde hazırlanmış bir *Lâtince-İngilizce sözlükte yer alan kelime sayısı 3000'dir.* Özbekistanda yapılmış bir araştırmaya göre Şekspir'in dilinde yirmi iki bin kelime, Nevâ-yî'nin dilinde ise yirmi dört bin kelime bulunmaktadır."⁷

2.1. Divanü Lügat'it Türk'te Fillerin Sayısı

Son yapılan araştırmalar sonucunda DLT'de 3652 fiil bulunduğu tespit edilmiştir.⁸ Bu fiillerin 1019 tane si Yeni Uygur Türkçesinde yaşamaktadır.⁹

3.1 Türk Dili Bir Fiil Dilidir

"Bu durum, Türkçede fiil köklerinin isim köklerinden daha aslı olduğunu hatıra getirmektedir."¹⁰ (Ergin) Türk dilinde bulunan dört grup yapım ekinin içinde sayısı en fazla olan yapım eki grubu, *fiilden isim yapma yapım eki* grubudur. (Ergin'de 52 adet; Korkmaz'da 81 adet fiilden isim yapma eki vardır).¹¹ Bu özellik Türk dilinde fiillerin daha önemli olduğunu, isim cinsi kelimelerin büyük bir bölümünün fiil kök ve gövdelerinden türetildiğini ortaya çıkarmaktadır. "*Fiilden isim yapma ekleri ile yapılan isimler çok çeşitli olup adetleri sayılamayacak kadar çoktur. Türkçedeki isimlerin büyük bir kısmını bu şekilde fiilden yapılmış isimle teşkil eder. Türkçede fiilden isim yapmaya karşı eskiden beri büyük bir temayül görülür. Bu temayüle uygun olarak fiilden isim yapma eklerinin sayısı bir hayli fazladır. Yapım ekleri içinde sayısı en çok olan ekler bu eklerdir.*"¹² (Ergin)

Türk dilinde fiilden yapılmış hareket isimleri (**isim-fiiller** -mak/mek; -ma/ -me; -ış/-iş/ -uş/ -üş ekleriyle yapılan), fiillerden yapılan hareket özelliği bildiren sıfatlar (**sıfat-fiiller** -an/ -en; -miş/-miş; -dık/-dik; -maz/-mez... gibi), fiillerden yapılmış zarf şekilleri (**zarf-fiiller** -ıp/-ip/-up/üp; -arak/-erek; -ınca/ince... gibi) çok zengin olup, bu şekiller Türk cümlesine büyük bir anlatım kolaylığı sağlamakta, başka dillerde birleşik cümlelerle veya birkaç cümle ile anlatılabilen anlatımları Türkçede tek bir basit cümle ile anlatma kolaylığı vermektedir.¹³ "*Geniş bir partisip sistemine sahip bulunan Türkçede fiili isim şeklinde ifade eden, hareketi isim kalıbına sokan bu kelime çeşidi Türk cümlesine büyük bir sadelik vermekte, birçok dillerin birleşik kelimelerle karşıladıkları ifadelerin, Türkçenin yine zengin olan gerundium sistemi ile birlikte yardımcı cümlelerden uzak basit cümlelerle karşılanmasını sağlamaktadır.*"¹⁴ (Ergin)

4.1. DLT'de -sa, -se Eki İle Yapılan Fiiller

Dilimizde *dilek-şart kipi eki veya zarf-fiil eki* olduğu konusunda tartışmaların bulunduğu -sar/ser(ET.)>-se/se (TT.) şeklinde gelişen ek bulunmaktadır.¹⁵

-sa/-se eki yapım eki olarak yaşamaktadır. -sa/-se eki, isimden fiil yapan bir ek midir, yoksa fiilden fiil yapan bir ek midir? Bu konu tartışılmaktadır.

"DLT'de geçen ve bugün su+sa-, önem+se-, garip+se- kelimelerinde isimden fiil yapan ek olarak gördüğümüz +sa-, +se- eki, eski işlekliliğini yitirmiştir. DLT'de hem isimden fiil yapan (ev+se- evini özlemek, I/276; bağır+sa- canı ciğer istemek, III/332; et+se- canı et istemek, I/275; balık+sa- canı balık istemek, III/334) hem de fiilden fiil yapan (iç-se- içmek istemek, I/276; öp-se- öpmek istemek; it-se- itmek istemek; aş-sa- açmak istemek; al-sa- almak istemek) ek işlevlerine sahiptir."¹⁶ (D. Aksan)

"Ramstedt'in -sa/-se ekinin hem isme hem de fiile getirilmesi hususunda dikkat çekmesi yerindedir..."¹⁷ (K. Eraslan)

Ahmet B. Ercilasun, *Kaşgarlı Mahmud'da -SA/-SE eki isimli makalesinde bu ekin isimden fiil yapma eki olarak kabul edilmesi görüşüne sahiptir.*¹⁸

DLT'de bu ekle isim veya fiil köklerinden yapılan 87 adet fiil vardır.

-sa/-se ekiyle yapılan fiiller bugün Türkiye Türkçesinde *istemek* fiili ile yapılmış birleşik fiil hâlinde kullanılmaktadır. *Barıg-sa-mak* : varmak, gitmek istemek, gibi.

4.1.1. DLT'de İsimden Fiil Yapan -sa/-se Eki

DLT'de "*istemek*" anlamında isimden fiil yapan -sa/-se eki bugün TT'nde "*saymak*" anlamında sınırlı sayıda fiil türetmektedir: "-sa eki eklendiği adın ve genellikle sıfatlardan gibi görmek, gibi saymak anlamında fiiller türetir. *çiğ-se-*, "*soğumak, soğur gibi olmak*", *çirkinse-çirkin bulmak*", *çoksa- çok bulmak, çok gibi bulmak*", *garipse-*, *hafifse-*, *köpekse* "*köpek gibi olmak, mühimse-, umursa- vb. Büyükse-*, "*gözde büyütme, izam etmek, gerekse- "muhtaç olmak, gerekseme "ihtiyaç", hafifse-alay etmek, istihfaf etmek", gibi bazı yeni sözler de bu ekle kurulmuştur.*"¹⁹ (Z. Korkmaz) Türkiye Türkçesi Grameri'de fiilden fiil türeten eklerin içinde -sa, -se yoktur. (Z. Korkmaz)

açıg+sa-: canı ekşi istemek

alıg+sa-: almak istemek

aş+sa-t-: yemek arzulamak

bağır+sa-k-: merhametli, gönül alıcı

bağır+sa-: canı ciğer istemek

balık+sa-: balık yemek istemek

barıg+sa-: varmak, gitmek istemek

bük+se-k-: kadının göğsü ile boynu arasında gerdanlık takılan yer (*bük*: sık ağaçlık, köşe, bucak, tomurcuk)

egir+se-: *egir (ilaç)* kullanmak istemek
er+se-k-: ortaya düşmüş azgın kadın, orospu
er+se-k+le-n-: kadın azgınlığından erkek istemek
erük+se-: eriksemek, canı erik istemek
et+se-: canı et istemek
et+se-t-: ete istek getirtmek
ew+se-: evini özlemek
ew+se-t-: evini özletmek, istetmek
kagun+sa-: canı kavun istemek
kap+sa-: kaplamak, kaplamak istemek, etrafını kaplamak, sarmak. TS'de içine almak, sınırları içine almak, şamil olmak
kar+sa-k-: derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan, bozkır tilkisi
kelig+se-: gelmek istemek
kelik+se-k-: gelmeye istekli olan
kirig+se-: girmek istemek
körüg+se-: görsemek, görmek veya kavuşmak istemek
kurug+sa-k-: kursak, mide
kür+se-: kanlanmak, etlenmek, hamur gibi şeylerin tas içinden mayalanıp taşması (*kür*: yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı)
ölüg+se-: ölmek istemek
sıf+sa-: fısıldamak, okuyup üfleme (*sufşamak, suşatmak*)
suw+sa- (*suv+sa-t-*): susamak, susatma-, TS'de *su+sa-*: su içme ihtiyacı duymak
tapıg+sa-k-: hizmet eden, hizmet etmeyi seven
tatıg+sa-: canı tatlı istemek
turıg+sa-k-: durmayı seven durmak dileğinde olan
ulug+sa-: bir şeyin büyüğünü istemek
ügit+se-: öğütme istemek
yağ+sa-: yağ istemek
yaş+sa-: gizlenmek istemek
yaw+sa-: gönül almak istemek (*yüwse-*)
yükleg+se-k-: yürümek isteyen
yük+se-k-: terzi yüksüğü
yük+se-: yükselmek, uzamak.
TS'de yüksel- ve türevleri var.
yük+se-t-: yükseltmek
Bu ekle isimden yapılmış 40 adet fiillin ancak 3 tanesi TT'de yaşamaktadır.

4.1.2. Fiilden Fiil Yapan -sa/-se Eki

Fiilden fiil türeten -sa/-se eki bugün TT'nde bulunmamaktadır. Ramstedt'e göre fiilden fiil yapan -sa/-se eki aslında bir ek olmayıp "istemek, arzu etmek" fiilinin ekleşmiş şeklidir.²⁰

DLT'de fiilden fiil yapan -sa/-se eki ile yapılan fiiller, bugün TT'nde istemek arzu etmek yardımcı fiilleriyle fiille yapılan birleşik fiiller şeklinde karşılanmaktadır.

aç-sa-: açmak istemek
ag-sa-: çıkmak, yükselmek, ağmak istemek
ah-sa-ma-: aksamak <ak-sa-mak, topallamak; *ah-sa-t-*: aksat-<ak-sa-t-. TT'de *aksa-*, *aksat-* şeklinde)
al-sa-: almak istemek
aş-sa-: tepeyi açmak istemek
at-sa-: atmak istemek
bar-sa-: varmak, gitmek istemek
buh-sa- < *boğ-sa-*: kabul etmemek, zorla yapmak
buh-sa-t- < *boğ-sa-t-*: dik başlılık etmek
büt-se-: iyileşmeye çalışmak
çap-sa-: yüzmek istemek
egir-se-: eğirmek istemek, (çevirmek, bir yeri kuşatmak) istemek
eg-se-: eğmek istemek
em-se-: emmek istemek
éw-se-: ivmek, acele etmek (istemek)
id-sa-: göndermek istemek
il-sa-: inmek istemek (bk. *inse-*)
iç-se-: içmek istemek
in-se-: inmek istemek (bk. *il-sa-mak*)
it-se-: itmek istemek
keç-se-: geçmek istemek
keç-se-t-: geçmek umudunda bulundurmak
keçür-se-: geçirmek istemek
kedür-se-: giydirmek istemek
kel-se-: gelmek istemek
kop-sa-: çıkmak istemek
kör-se-: görsemek, görmek istemek
kö-se-: arzu etmek
kö-se-ş-: istemek, öğrenmek
kötür-se-: götürmek istemek
okıt-sa-: okutmak istemek, çağirtmek istemek
ög-se-: öğmek istemek
öl-se-: ölmek istemek
öp-se-: öpmek istemek
sa-: saymak
sat-sa-: satmak istemek
tep-se-: haset etmek, günölemek, çekememek
tep-se-t-: haset ettirmek
ur-sa-: vurmak istemek
uz-sa- (*üz-se-*): koparmak istemek
yap-sa-: (örtmek, kapamak, yapmak) istemek
yaş-sa-: gizlemek istemek
yay-sa-: haset etmek, çekememek
yét-se-: yetiše yazmak
yéy-se-: yemek istemek
yık-sa-: yıkmak istemek
yüw-se-: gönül almak istemek (*yüw-*: bir şeyle yardım etmek)

Bu ekle yapılan yukarıdaki 47 adet fiil bugün TT'de yaşamamaktadır.

Kazak Türkçesinde²¹ bu ekle fiilden türemiş görünen şu üç fiilden başka bu ekle fiilden türemiş fiil bulunmamaktadır.²²

aq-sa-: (aksav) topallamak, işin geri kalması 1/26

juv-sa-: istirahat etmek, dinlenmek, birinin sözünden etkilenmek 1/241

gav-sa-: adeta donmak, sözünde ısrar etmek II/24

*Karaçay Malkar Türkçesinde*²³ bu ekle yapılan şu fiiller vardır:

kiyik+se-: yabanileşmek

açuv+sa-: kızmak hiddetlenmek

kömür+se-: yanmak, dibini tutmak

Türkmen Dilinin Grammatikası'nda;²⁴ *Mawy gözüni delmirip eşegini depedi* <*dep-se-di* şekli bulunmatadır.

5.1. DLT'de Bulunup Bugünkü TT'nde Bulunmayan a Harfi İle Başlayan 116 Adet Fiil Şunlardır

abi-, *abit-*: gizlemek, örtmek, örtülmek

aç-: karnı acıkmak

açıgsı-: ekşimek, acılaşmak

açlın-: açılmak <aç-1-l-1-n-

açlış-: açılmak <aç-1-l-1-ş-

açur-: acıktırmak, aç bırakmak

adgırlan-: aygırlaşmak, aygır bulmak

adna-: değişmek

adukla-: tanınmamak

adhutla-: avuçlamak

agırlul-: ikram olunmak

agiş-: yükselişmek, çıkışmak

agıt-: çıkarmak, yükseltmek

agızla-: ağza vurmak, ağız açmak

agla-: yalnız olmak, boş olmak

aglat-: savmak, uzaklaştırmak

agna-: hayvanların yatıp debelenmesi, kekemeleşmek, dili tutulmak,

agnat-: hayvanları yatırıp debelendirmek, dili buruşturmak, dili ağırlaştırmak

agrıkan-: ağrısından şikayet etmek

agrın-: ağrımak, acı duymak

agruklan-: bir işi veya yükü ağır saymak

agıl-: yere vurulmak, sarsılmak

aguk-: agılanmak

argıt-: baş ağrımak

akıla-: selek, cömert saymak

akıl-: şaşırmak, şaşlatmak

aklış-: akışmak

alaçulan-: alaçuk (çadır) edinmek

alar-: kamaşmak

alart-: belertmek

alduz-: mahını elinden aldırarak.

alık-: alçalmak, bozulmak

alımsın-: alır gibi görünmek

alk-: bozmak, mahvetmek

alka-: alkışlamak, övmek

alkal-: alkışlanmak, öğülmek

aklaş-: alkışlamak, alkışta yarış etmek

alkın-: mahvolmak, yok olmak, bitmek, tükenmek

alkış-: birbirini mahvetmek, yok etmek, bunda yarış etmek

alsık-: alınmak, soyulmak

altunlaş-: altın ödülü koyarak bahse girmek

alwır-: atılmak, sıçramak

amaçla-: nişanlanmak, nişan almak

amurt-: yatıştırmak, dindirmek, seğnitmek

amuş-: çıkışma veya kınamadan dolayı apışıp kalmak

anala-: ana edinmek, ana demek

andık-: ant içmek, yemin etmek.

andgar-: yemin ettirmek, and içtirmek

anğdı-: yakalamak için hile yapmak tuzak kurmak, etrafını çevirmek

anğla-: anırmak

angıt-: şaşırtmak

anun-: hazırlanmak

anukla-: hazır bulunmak

anut-: hazırlamak

ar-: yorulmak, aldatmak

argar-, *argur-*: yormak,

argula-: arasını açmak, geçmek

argurt-: yordurmak

argurtur-: yordurmak

arı-: temizlemek, temiz olmak

arıgla-: iğdiş etmek, bir şeyin içinden irisini seçip toplamak

arıklan-: suyun akararak arık yapması,

arış-: aldatmak, birbirini aldatmak

arka-: yoklamak, arayıp taramak

arıkuklan-: dik başlılık etmek

arnıutlan-: armutlanmak

arsık-: aldatmak

arta-: bozulmak

artaş-: birini bozmak

artat-: bozmak, harap etmek

artla-: enseyi tokatlamak, sille vurmak

artuçlan-: ardıçlanmak, ardışı yok etmek

artuş-: erimek

arukla-: dinlenmek

arwa-: büyü yapmak

arwal-: büyü yapılmak

arwaş-: birlikte büyü veya efsun tekerlemesi söylemek

asın-: bir şeyi germek, çekmek
asngar-: haylazlaşmak, işten uzaklaşmak
asruş-: aksırışmak
asur-: aksırmak
aşa-: yemek yemek
aşat-: yemek yedirmek
aşlal-: kap kenetlenmek
aşlat-: kap kenetletmek
aşuk-: özlemek
aşukla-: aşık kemiğine vurmak
aşul-: örtülmek, örttürmek
aşun-: geçmek, aşmak
aşut-: örttürmek
atanlan-: iğdiş deve sahibi ol-
atat-: atlaşmak, tay-at olmak
atgar-: ata bindirmek
atın-: bir tarafa atılmak, yuvarlanmak
atızla-: ark açmak, set yapmak, toprağı parçalara ayırmak, evlek yapmak
atızlan-: sulamak ve ekilmek için parçalara ayırmak
atlaş-: atı ödül koyarak yarış etmek
aw-: toplaşmak, üsüşmek
awala-: karışıklık çıktığında toplaşmak
awla-: toplanmak
awlal-: avlanmak
awlaş-: toplanmak, yığılmak
ay-: söylemek
aya-: lakap vermek, korumak
ayala-: el ayalarını birbirine vurmak
ayıt-: söylemek
ayıl-: sorulmak, söylenmek
aytın-: sormayı kendi üstüne almak
atış-: hatır sormak
aytur-: söyletmek
ayıt-: söylemek
ayıl-: söylenmek
azı-: sızmak, gürültüden ağır duyar olmak
azıgla-: azı dişiyle ısırarak azı dişine vurmak
azlan-: azımsamak
azuklan-: azık sahibi olmak

Sonuç

Görüldüğü gibi DLT'de -sa/-se eki ile yapılan fiillerin çokluğu ve bu fiillerin bugünkü Türk lehçe ve şivelerinde fazla yaşamaması DLT'nin fiil bakımından zenginliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca inceleme konusunu yaptığımız a- ünlüsü ile başlayan 116 adet fiilin büyük bir kısmının TTS'de bulunmaması da bu zenginliğe ikinci bir örnektir.

Dipnotlar

1- Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, İstanbul/Türkiye. Bu yazı ilk defa Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008, s. 180-190'da yayınlanmıştır.

2- Karaörs, Metin, *Türkçenin Zaman ve Mekân Boyutları, Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 11-22.

3- *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 2005.

4- TDK, (genel ağ), tanıtım yazısı.

5- Özakıncı, Cengiz, *Dil ve Din*, Payel Yayınları 129, s. 33, XV yy. Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi, "Muhammed Bin Hamza", Hazırlayan: Dr. Ahmet Topaloğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları 300, 1978, c. 2, s. 635.

6- Hacıeminoğlu, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 2.

7- Gürsoy, Belkıs, *İngilizcenin Gelişimi Örneği ve İlim dili Olarak Türkçe*, Türk Yurdu, Eylül 1992, s. 53-57. Üstüner, Ahat, *Türkçenin Anlatım Gücü*, Türk Dili, s. 589, Ocak 2001, s. 50-57.

8- Çopur, Mehmet, *Divanü Lügati't-Türk'te Yaşayan Fiillerden Bugün Yeni Uygur Türkçesinde Yaşayanlar*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, 2004. Karaca, Güldam, *Derleme Sözlüğünde Divan-ü Lügati't-Türk'ten Fiiller*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, 2002.

9- Çopur, Mehmet, a.g.e..

10- Ergin, a.g.e., s. 112.

11- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 67-122. Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1980, s. 263-316.

12- Ergin, a.g.e., s. 185.

13- Ergin, Muharrem, a.g.e., s. 339. "Zengin bir gerundium sistemine sahip bulunan Türkçede bu kelimeler partisiplerle birlikte Türk cümlesine büyük bir ifade kabiliyeti, büyük bir sadelik verirler."

14- Ergin, a.g.e., s. 134.

15- Eraslan, Kemal, "-sar/-ser İsim-Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları", TDK, Hasan Eren Armağanı, Ankara, 2000, s. 92-127. Karahan, Leyla, -sa, -se eki hakkında, TD, s. 516, Ankara, Aralık, 1994, s. 471-474. Develi, Hayati, -sa eki nedir? *Kip mi, Zarf-fiil Eki mi?* İlmi Araştırmalar, c. 1, İstanbul, 1995, s. 89-94. Gülsevin, Güler, "Türkçede -Sa Şart Gerundiumu Üzürine", TD, s. 467, Ankara, Kasım 1990, s. 276-279. Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 1042, *Asıl fiildeki hareketen gerçekleşmesini şarta bağlayan zarf-fiiller: -Sa: "Sorulan sorulara doğru cevap verebilirsen tercih şansın artar."*

16- Doğan, Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yayınları, Ankara, 1996, s. 11.

17- Eraslan, Kemal, "-sar/-ser İsim-Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları", TDK, Hasan Eren Armağanı, Ankara, 2000, s. 92-127. "Ramstedt'in -sa/-se ekinin hem isme hem de fiile getirilmesi hususunda dikkat çekmesi yerindedir..."

18- Ercilasun, Ahmet B., *Kaşgarlı Mahmud'da -sa/-se Eki*, Türk Dili, Ankara, Mayıs 1995, S. 521, s. 449-455.

19- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 122.

20- Eraslan, Kemal, *-sar/ser isim-fiil ekinin yapısı ve fonksiyonları*, H. Eren Armağanı, Ankara, 2000, s. 93.

21- Karaörs, Metin, *Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Yapı ve Anlamları Farklı Fiiller*, Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 94.

22- *Kazak Türkçesi Grameri*, Ayabek Bayniyazov, Gazi Kit. Yayınları, Ankara, 2004.

23- *Karaçay-Malkar türkçesi Sözlüğü*, Ufuk Takvul, Ankara, 2000, TDK Yayınları, S. 17.

24- *Türkmen Dilinin Grammatikası*, Aşgabat, Ruh, 1999, s. 216.

Kaşgarlı Mahmud ve Doğu Türkistan

■ Prof. Dr. Alimcan İNAYET

Doğu Türkistan, Türklüğün kutsal topraklarıdır. Bu topraklar Türk kültürüne eşsiz şahsiyetler kazandırmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacı, Ali Şir Nevai, Hoca Ahmet Yesevi gibi Türk büyüklerinin kökleri bu topraklardadır. Bu topraklar tarihiyle, diliyle, diniyle, edebiyatıyla, müziğiyle ve sanatıyla Türk kültürünün beşiği ve ocağıdır.

Kaşgarlı Mahmud, işte bu topraklarda doğmuş, büyümüş ve bugün de bu topraklarda yatmaktadır. Ne yazık ki, bu topraklar 1949 yılından bu yana Çin Komünistlerinin işgali altındadır. Türk dünyası kavramının temelini atan Kaşgarlı Mahmud'un bugün kendi mezarının bile esaret altında bulunması, son derece dramatiktir. Türkiye'de, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde ve hatta Japonya'da Kaşgarlı Mahmud'un doğumunun 1000 yılı dolayısıyla çeşitli anma toplantıları ve sempozyumlar düzenlenirken, kendi vatanında onunla ilgili hiçbir etkinliğe izin verilmemiştir. Bu durumdan Türklük ve Türk dünyası utanç duymalıdır. Doğumu'nun 1000 yılını kutladığımız şu günlerde bu mübarek zatın esir mezarında kemiklerinin nasıl sızladığını, ruhunun nasıl kahrolduğunu hissetmek zor olmasa gerektir.

Kaşgarlı Mahmud'un bir rüyası vardı; Türk dünyası ve Türk cihan hakimiyeti. O bu rüya için Prenslikten, saraydan vazgeçti. Yollara düştü, tüm Türk illerini karış karış dolaştı, gördü, öğrendi, topladı ve derledi. Tamı tamına 15 yıl süren araştırmaları sonucunda, Türklük için, Türk kültürü için tükenmez bir hazine olan Divânü Lûgât'it-Türk adlı eserini yazdı. Kaşgarlı Mahmud böyle bir bilince nasıl sahip olmuştu? Efsanelere göre, Kaşgarlı Mahmud'un yaşı 30'a yaklaştığında dedesi ona "Senin mutlaka okuman gereken öyle bir kitap vardır ki, o bizim uçsuz bucaksız zeminimiz ve üzerinde yaşayan yüce halkımızdır." Atalarımız "Kendini bilmeyen, başkalarını da bilmez" demişler. Sen bütün kabile, Uruğ oymaklarımızı, dağ, nehir, orman, yayla, şehir kışkallarımızı

dolaş, onlardan öğren ve anla" demiştir.¹ Bundan, Kaşgarlı Mahmud gibi, dedesinin de çok bilinçli olduğu anlaşılıyor. Aslında "bilgili" ve "bilge" olmak, Türk Hükümdarlarının en önemli vazifelerinden biriydi. Türk Hükümdarlarına verilen "Bilgi Kağan" ünvanı onun en güzel kanıtıdır.

Kaşgarlı Mahmud, dedesinin nasihatı üzerine Türk ülkelerini gezmiş, Oğuz, Çiğil, Karluk, Yağma, Kıpçak, Basmıl, Yabaku, Tohsi, Uğrak, Çaruk, Kümü, Kırgız, Uygur gibi Türk boylarının tarihi, dili, örf adetleri, yaşam tarzları, isimleri, törenleri, yaşadıkları yer, dağ, nehir, göl ve yaylaları, ayrıca, onların etnik, toplumsal, ekonomi, askeri ilişkileri, bilimsel ve felsefi düşünceleri, şarkı, şiir, destan, atasözü ve deyimlerini toplamış, tasnif etmiş ve bugünkü Türk dünyası fikrinin temellerini atmıştır.

Kaşgarlı bununla yetinmemiş, Türkleri ve Türk dünyasını Araplara tanıtmak için, Arapların Türkçe öğrenmeleri için Divânü Lûgât'it-Türk adlı eserini Abbasi Halifesine bizzat takdim etmişti. O, Bağdat'a kazanmış olduğu şöhretiyle lüks içinde yaşayabilirdi.² Ama, vatan sevgisi, ana sevgisi, Türk sevgisi onun, Bağdat'a daha fazla kalmasına imkan vermemişti. Kaşgar'a döndüğü zaman yine Saray'da kalmamış, Opal Köyünde "Medresei Mahmudiye" adında bir medrese yaptırmış, ömrünün sonuna kadar eğitim faaliyeti ile meşgul olmuştur. Kendisi de "Hazreti Mollam" diye anılmıştı.

Kaşgarlı Mahmud, aynı zamanda Türklük aşkı ile yanıp tutuşan, büyük bir Türk Milliyetçisi idi. O, Türk'ün sayısız faziletlere sahip olduğunu, dolayısıyla cihana hâkim olması gerektiğini şu sözleri ile gayet açık ifade etmiştir; "Tanrı'nın devlet günesini Türk burçlarına doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün tegrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yer yüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı; Dünya Milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; Onları her kese üstün eyledi; Kendilerini

hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erişirdi; Bu kimseleri kötülerin - ayak takımının - şerinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, akli olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleri ile konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıp ta onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur. Bu adamla birlikte başkaları de sığınabilir.”³ Yüce Tanrı benim bir ordum vardır, ona “Türk” adını verdim, Onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o Ulus üzerine musallat kılarım” diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; Onları yer yüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara “Kendi Ordum” demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyüklere ağırslamak, sözünü yerini getirmek, sadelik, öğünmemek, yığıtlık, mertlik, gibi övülmeye değer sayısız iyilikler görülmektedirler.⁴

Bu cümleler Kaşgarlı Mahmud’un Türk cihan Hakimiyeti fikrini gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Kökleri Oğuz Kağan’a giden Türk cihan hakimiyeti fikri, Kaşgarlı Mahmud’ta canlılığın sürdürmüş, Osmanlılar tarafından hayata geçirilmiştir. Kaşgarlı Mahmud Türk Türklüğü ile gurur duyuyor, Türkü yüceltiyor, Türk’e güveniyor, Türk’ü göklere çıkarıyordu. Türklük şuuru milli bilinç, milli kimlik işte, böyle olmalıydı.

Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgât’it-Türk Doğu Türkistan Uygur Türkleri için sonsuz gurur ve milli şuur kaynağı olmuştur. Uygur Türkleri Kaşgarlı’yı asla unutmamıştır. Divânü Lûgât’it-Türk adlı eser ortaya çıkmadan önce de Uygur Türkleri bu büyük alimini çeşitli vesilelerle anmaya devam etmiştir. 1791 yılında yazılan “Tezkere-i Hazret Mollam” adlı eserin varlığı, ayrıca Kaşgarlı Mahmud hakkında söylenen pek çok efsanenin bulunması Muhammed Sadık Kaşgarî’nin (1725-1849) Mesnevi Şerif adlı kitabını 1836-1837 yıllarında Kaşgar’ın Opal köyünde bulunan Hazreti Mollam (Kaşgarlı Mahmud) türbesine vakfetmiş olması, bunu teyit etmektedir. Divânü Lûgât’it-Türk ortaya çıktıktan sonra ise, Uygur aydınları bu kitabı ellerinden hiç bırakmamışlardır. Mesela Abdulkadir Damollam (1862-1924) Kitaplığında Divânü Lûgât’it-Türk’ün 1915-1917 yıllarında yayımlanan Kislisi Rifat tercümesi bulunmuştur. 1945-1949 tarihleri arasında Ürümçide bulunan Yusuf Has Hacip kitaplığında Kutadgu Bilik ile birlikte Divânü Lûgât’it-Türk’ün Besim Atalay tarafından Türkiye Türkçesine çevrilen ve 1939-1941 tarihinde yayınlanan nüshası bulunmuştur. Uygur Aydınları o tarihlerden itibaren Divânü Lûgât’it-Türk’ü Uygur Türkçesine çevirmeye girişmişlerdi. 1930’lu yıllarda Kutluk Şevki, Mehmet Ali efendi ile beraber Divânü Lûgât’it-Türk’ün tercümesine girişmiş ise de, 1937’de bu iki zat Çinli cellat Şing Si Sey tarafından katledilmiştir. Sonra İsmail Damollam 1946’da Divânü Lûgât’it-Türk’ün bir cildini Uygur Türkçesine tercüme etmiş, Ahmet Ziyai 1951-1952 tarihinde Divânü Lûgât’it-Türk’ü Türkiye Türkçesinden, Uygur Türkçesine ter-

cüme etmiştir. 1960’lı yıllarda Uygur Sayramı de Divânü Lûgât’it-Türk’ün bir tercümesini yapmıştır. Ancak, bu tercüme Mao’nun 1966’da başlattığı kültür Devrimi sırasında kara kitaplar listesine alınarak tamamen ortadan kaldırılmıştır. Çin Komünistleri Doğu Türkistan Türk kültürünü ağır tahribata uğratmış ve bu topraklarda Türklük bilincini, Türk kimliğini yok etmek için ellerinden geleni ardına koymamışlardır. Divânü Lûgât’it-Türk 1980-1984 yılları arasında Uygurca olarak yayımlandıktan sonra, Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgât’it-Türk üzerinde araştırmalar yapılmış, bugüne kadar 500’den fazla makale yayınlanmıştır. Divânü Lûgât’it-Türk ders kitaplarına da girmiş, pek çok Üniversitede Doktora ve Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır. Yazarların Kaşgarlı Mahmud hakkında yazdıkları tarihi romanlar da bulunmaktadır. 1982-1983 yılında Kaşgarlı Mahmud’un mezarı Mir Sultan Osman ve İbrahim Mutii tarafından tesbit edildikten sonra,⁵ Uygur Türkleri burasını ziyaretgah haline getirmiş, akın akın ziyaret etmeye başlamışlardır. Bugün bu türbe, Kaşgar’ın 36 km. güneybatısında bulunan Opal Kasabasının Azık Köyüne yakın bir dağın yamacındaki “Arik Bulak”adır. Kaşgarlı Mahmud sadece Divânü Lûgât’it-Türk adlı eseri ile değil, mezarı ile de Uygur gençlerine tarih bilinci, milli şuur ve milli kimlik duygusu aşılamaya devam etmektedir. Bu durum, Çin komünistlerini öyle tedirgin etmektedir ki, 2008 yılı UNESCO tarafından Kaşgarlı Mahmud yılı ilan edilmiş olmasına rağmen, hiçbir etkinliğe izin vermemiştir. Duyumlara göre Türk Dil Kurumu tarafından oluşturulan bir Heyetin Kasım ayının sonunda Kaşgarlı Mahmud’un türbesine gitme talebi, “o tarihlerde Kaşgar’da deprem olacak” şeklindeki saçma bir bahane ile reddedilmiştir. İçine düştüğümüz bu durum içimizi sızlattırmaktadır. Bu durum devam ettiği sürece bizim bu büyük zatın karşısına çıkmaya yüzümüz olduğunu zannetmiyorum.

Kaşgarlı Mahmud Türklüğün, Türk dünyasının ortak değeridir. Türklük ve Türk dünyası onun istek ve amacı etrafında birleşmeli, biran evvel boy ayrımcılığına son vermeli, ortak iletişim dili, ortak alfabeyle sahip olmalı. Türk dünyası birliğini gerçekleştirmelidir. Daha da önemlisi Kaşgarlı Mahmud ile övünen, onunla gurur duyan her Türk, onun vatani ve mezarının esaret altından kurtulması için çalışmalıdır.

Dipnotlar

1- İnanet, Alimcan, Kaşgarlı Mahmud Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, V/2, Bornova-İzmir, 2006, s. 366.

2- Kaşgarlı Mahmud’un Bağdat’a gitmesinin gerçek sebebi ise şöyledir; Kaşgarlı’nın dedesi Yusuf Kadir Han’ın Süleyman ve Muhammed Buğra Han adında iki oğlu olmuştur. 1056-1057 yıllarında bu iki kardeş arasında ihtilaf çıkmıştır. büyük kardeş Süleyman Arslan Han savaşta esir düşünce, küçük kardeş Muhammed Buğra Han Karahanlılar tahtına çıkmıştır. 15 ay sonra tahtını büyük oğlu Hüzeyine devretmek istemiştir. Devir teslim töreninde Muhammed Buğra Han’ın küçük hanımı, kendi oğlu İbrahim’i tahta oturtmak amacı ile Muhammed Buğra Han ve Hüseyin’i zehirleterek öldürmüştür. Süleyman Arslan Han da boğularak öldürülmüştür. İbrahim tahta çıkınca Kaşgarlı Mahmud Kaşgar’ı terk etmek zorunda kalmıştır.

3- Divânü Lûgât’it-Türk, C. 1, 4. baskı, Çev: Besim Altay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 3-4.

4- Divânü Lûgât’it-Türk, C. 1, 4. baskı, s. 351-352.

5- Geniş bilgi için bkz., Türk Dilleri Araştırmaları, C. 14, İstanbul, 2004, s. 207-240.

Türkiye - Çin İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu

■ Yrd. Doç. Dr. Selçuk ÇOLAKOĞLU

1990'lı yılların başı hem uluslararası ilişkiler hem de Türk dış politikası açısından bir dönüm noktası oluşturmuştur. Doğu (komünist) bloğu yıkılmış ve iki kutuplu yapıdan (ABD-Sovyetler Birliği) tek kutuplu (ABD) bir sisteme geçilmiştir. Soğuk Savaş döneminin en kudretli iki devletinden biri olan Sovyetler Birliği on beş parçaya bölünerek tarih sahnesinden çekilmiştir. Uluslararası sistemdeki bu köklü değişiklik beraberinde her ülkeyi yeni bir dış politika geliştirmek zorunda bırakmıştır. Hemen hemen dünyadaki tüm devletlerin dış politika ezberi bozulmuş ve yeni gelişmeleri doğru okuma gayreti ve telaşı başlamıştır.

Türkiye de bu değişimden etkilenmiştir. Soğuk Savaş döneminde ABD'nin yakın dostu ve NATO müttefiki olan Türkiye, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğu karşısında Batı dünyasının güvenlik sistemine ciddi bir güvence olmuştur. Bunun karşılığında vazgeçilmez müttefik olmanın mükafatını da görmüştür. Bu durum Türk dış politikasının yapım ve uygulama sürecinde statükocu bir yapının oluşmasına yol açmıştır. 1991'de Doğu Bloğunun dağılmasına paralel olarak Sovyetler Birliği'nin de dağılması Ankara'yı büyük bir şekilde karşı karşıya bırakmıştır. Bir taraftan en büyük düşman Sovyetler Birliği ortadan kalktığı için Türkiye'nin stratejik öneminin pek bir anlamı kalmamış ve Batı dünyasının ilgisi bir anda Türkiye'den tüm dünyaya kapılarını açan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine kaymıştır. Diğer taraftan Türkiye, Kafkaslar ve Orta Asya'da akraba devletlerin ortaya çıkmasıyla bir anda kendisini her konuda anlayıp destekleyecek kardeş devletlere kavuşmanın heyecanına kapılmıştır.

Türkiye kamuoyunda ve devlet erkanında yıllarca ihmâl edilmiş ve doğru dürüst bilinmeyen bu Türk

dünyası ile ilgili olarak duygusallıkla beslenen aşırı beklentiler oluşmuştur. "Adriyatikten Çin şeddine Türk dünyası" ve "21. yüzyıl Türk asrı olacak" gibi sloganlar bu dönemde en üst düzey devlet yöneticilerinin ağzından sıklıkla duyulmaktaydı. Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı, Süleyman Demirel'in hem başbakanlık hem de cumhurbaşkanlığı döneminin ilk yılları ile Tansu Çiller'in başbakanlığı döneminde bu tür hamaset yüklü söylem ve uygulamalara rastlamak mümkündür. 1990'ların ilk yarısında Türk dünyası ile ilgili iddialı laflar söylemek adeta bir gelenek haline gelmiştir. Bu kapsamda Doğu Türkistan da Türkiye'de hatırı sayılır bir ilgiye mazhar olmuştur. Üst düzey devlet yetkililerinin bile ağzından Doğu Türkistan'ın tıpkı Sovyet cumhuriyetleri gibi eninde sonunda esaretten kurtulacağı sözleri dökülmeye başlamıştır. Bu durum Çin devletini oldukça rahatsız etmiştir.¹

Ancak Türkiye'nin genelde Türk dünyası özelde Doğu Türkistan politikası hiçbir zaman sistemli ve planlı bir politikaya dönüşmemiştir. Bol keseden verilen vaatler tutulamamış ve birbirini yeterince tanımamanın verdiği olumsuzluklarla da birleşince de Türkiye'ye duyulan güven azalmaya başlamıştır.

Bu durum hem bölgede Türkiye'nin itibarını zedelemiş hem de iç politikaya yönelik olarak söylenmiş hamaset yüklü söylem, diplomatik alanda Ankara'yı Moskova ve Pekin karşısında zor duruma düşürmüştür. Bu yüzden Rusya ve Çin'in 1990'ların ilk yarısında izlediği şüphesiyle Türkiye'ye karşı soğuk ve mesafeli davranmışlardır.

1990'ların ortalarından itibaren ise Türkiye kamuoyundaki Türk dünyası heyecanı, yaratılan yüksek beklentilerin bir türlü gerçekleşmemesinden dolayı sol-

maya yüz tutmuştur. Bu yüzden Ankara daha gerçekçi bir politika benimseme ihtiyacı hissetmiştir. Doğu Türkistan konusunda ise Ankara daha temkinli davranmaya başlamış ve Çin ile ilişkileri düzeltme arayışına girmiştir. Bu konuda ilk hareket Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelmiştir. 1996 yılında kurulan 55. Yılmaz hükümetiyle birlikte Ankara, Doğu Türkistan'ı ihmal eden ve tamamen Pekin ile iyi ilişkiler kurmaya dayalı bir politika benimsemiştir. Bu yeni Çin politikası ve bunun içinde Doğu Türkistan meselesine bakış aşağı yukarı şimdiki 59. Erdoğan Hükümeti'ne kadar pek bir değişikliğe uğramadan gelmiştir. Bu konudaki dönüm noktası ise Aralık 1998'de Türkiye'deki Doğu Türkistan vakıf ve derneklerine ilişkin olarak yayınlanan başbakanlık genelgesidir.² Mesut Yılmaz'ın başbakanlığı döneminde çıkarılan ve tüm devlet birimlerine gönderilen bu genelgeyle, bu bölgenin Çin'in toprak bütünlüğü içinde değerlendirilmesi gerektiğine işaret edilerek, Doğu Türkistan adına faaliyet gösteren vakıf ve derneklerin toplantılarına herhangi bir bakan veya devlet görevlisinin kesinlikle katılmaması istenmiştir.³

Ankara-Pekin ilişkileri Çin Cumhurbaşkanı Jiang Zemin'in Nisan 2000'de gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti ile 2000'li yıllara oldukça iyi bir ortamda girmiştir. Daha sonra Dışişleri Bakanı Tang Jiaxuan Ocak 2000'de, Başbakan Zhujlongji Nisan 2002'de Türkiye'yi ziyaret ederek üst düzey siyasi ilişkilerin canlı kalmasını sağlamışlardır.⁴ Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) tek başına iktidarda olduğu Ocak 2003'te AKP Genel Başkanı sıfatıyla Çin'i ziyaret eden Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'nin 1996 sonrası oluşmuş Pekin politikası dışına çıkmamış ve siyasi ve ticari işbirliğini geliştirmeye yönelik temaslarda bulunmuş, fakat Doğu Türkistan konusuna pek değinmemiştir.⁵ Ancak AKP hükümeti zamanında daha çok ekonomik kökenli sorunlardan dolayı ikili ilişkilerde bir gevşeme görülmektedir. Ankara gerek Çin'le olan ikili ticaretinden verdiği büyük açık⁶ gerekse Çin'in Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyeliğiyle beraber Türkiye'nin üçüncü ülkelere yaptığı ihracatı da olumsuz etkilemesi dolayısıyla Pekin'le ilişkilerde bir sıkıntı yaşamaktadır.⁷

Ankara'nın Pekin'le Yakınlaşma Politikası

Uluslararası ilişkilerin objektif kuralları açısından bakıldığında Türkiye'nin Çin'le yakınlaşmak istemesi gayet doğal ve mantıklı bir durumdur. Dünya siyaseti ve ekonomisinde giderek artan bir ağırlığa sahip olan Çin ile pek çok ülke iyi ilişkiler kurmak ve geliştirmek istemektedir. Türkiye açısından bakıldığında Çin'le yakınlaşmak istenmesinin siyasi, iktisadi, ve askeri üç temel gerekçesi bulunmaktadır.⁸

Türkiye askeri açıdan Çin'i ucuz ve Batı'ya alternatif bir silah satıcısı olarak görmektedir. İktisadi açıdan

Ankara hızla gelişen ve geniş bir pazar haline gelen Çin'deki büyük ekonomik pastadan pay almak istemektedir. Bu yüzden Türkiye, Çin'le olan ticari ilişkiler ile iktisadi işbirliğini hızla artırmaya çalışmaktadır. Siyasi olarak, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesinden biri olan Çin ile kurulacak iyi ilişkiler sayesinde Ankara dış politikasında uygulamaya çalıştığı denge stratejisini daha rahat sağlayabilecektir. Türkiye'nin ABD (Amerika Birleşik Devletleri) ve AB'ne (Avrupa Birliği) olan bağımlılığı Çin gibi diğer büyük ülkelerinin sağladığı açılımlar sayesinde çeşitlendirilebilecektir.

Konuya Çin açısından bakıldığında da aynı şekilde Pekin'in niçin Ankara ile iyi ilişkiler kurmak istediği anlaşılacaktır. Gerçi Türkiye'nin dünya siyaset ve ekonomisinde Çin kadar ağırlığı olmasa da Güneybatı Asya, Güneydoğu Avrupa ve Kuzey Afrika jeopolitiğinde Türkiye'nin hatırı sayılır bir nüfuzu bulunmaktadır. Dolayısıyla Çin'in Avrasya politikalarını yürütebilmesi için Türkiye gibi bölgesel güçlerin desteğini alması gerekmektedir.

İkili İlişkilerde Doğu Türkistan'ın Gözardı Edilmesi

Ankara'nın Çin politikasında düştüğü temel yanlışlık, Pekin'le iyi geçinebilmek için Doğu Türkistan sorununu gözardı etmesidir. Pekin çok sayıda Uygur'un yaşadığı Kazakistan ve Kırgızistan'a yaptığı gibi, Türkiye'ye de bir takım ekonomik ve siyasi avantajlar sağlayarak, sorunu resmi düzeyde kendi lehine çözmüştür. Ancak dünyadaki en etkili Doğu Türkistan lobilerinden birisini bünyesinde barındıran ve etnik ve kültürel bağlardan dolayı bölgedeki gelişmelere duyarlı bir kamuoyuna sahip olan Türkiye'nin, kendisini bu sorunun dışında tutabilmesi oldukça zor gözükmektedir. Bu yüzden Çin bölgedeki temel insan hakları ihlallerini ortadan kaldırmadığı sürece, Ankara-Pekin ilişkileri sık sık kesintiye uğrayabilecektir.

Halbuki bu konuda Ankara Pekin'le ilişkilerini bozmadan Doğu Türkistan sorununun da sağlıklı bir şekilde çözümüne yardımcı olabilir. Ankara'nın Doğu Türkistan'ı Çin'in toprak bütünlüğü içerisinde değerlendirmesi bu bölgedeki sorunların çözümü için Pekin'e telkinde bulunmasına engel değildir. Üstelik Çin ile iyi ilişkilere sahip bir Türkiye, bu konudaki adımları daha rahat atabilir. Karşılıklı güven ortamı tesis edildikten sonra, Çin pazarına Doğu Türkistan üzerinden açılmak da mümkündür. Tarihi İpekyolu ulaşım koridorunun canlandırılması projeleri, ikili ve bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi açısından önemli bir fırsat oluşturmaktadır. Orta Asya'da tarihsel olarak daha büyük bir stratejik rekabet içinde bulunan Rusya ve Çin'in son dönemdeki siyasi yakınlaşması, mevcut sorunların uzlaşarak çözülebileceği konusunda önemli bir örnektir.⁹

Hem Pekin'le iyi geçinip hem de Uygur ve diğer Türk kökenli halkların siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki hayat standartlarının geliştirilebileceğine Çin için başka bir örnek daha vermek mümkündür. Çin'in kuzeydoğu kesiminde Kuzey Kore ile sınırı bulunan Mançurya'da yaklaşık 2 milyon Kore asıllı Çin vatandaşı yaşamaktadır. Hem Kuzey Kore hem de Güney Kore Çin ile ilişkilerini geliştirmede buradaki Koreli azınlığı bir köprü olarak kullanmaktadır.¹⁰ Soğuk Savaş döneminde Kuzey Kore Çin'in en iyi müttefiklerinden biriydi. Ayrıca 1990'ların başında Pekin ile Seul arasında diplomatik ilişki kurulduktan sonra iki ülke arasında büyük bir iktisadi işbirliği ortamı gelişmiş ve bu aşamada Kore asıllı Çinliler önemli bir rol oynamıştır. Bu azınlığın hem Çin vatandaşı olup Çin piyasası ve kültürünü iyi bilmeleri hem de Koreli olmaları dolayısıyla Güney Korelilerle rahat iletişim kurabilmeleri ortaya eşsiz bir fırsat çıkarmıştır. Bu yüzden Çin'de yatırım yapan Güney Kore şirketleri buradaki üst düzey yöneticilerini Koreli azınlık mensuplarından seçmişlerdir. Üstelik bu durumu Çin de büyük bir sorun haline getirmemiş ve hem Pekin'in hem Seul'un ve hem de Koreli azınlığın kârlı çıktığı bir çözüme ulaşılmıştır. Mevcut durum itibarıyla Kore asıllı Çinlilerin hayat standartları Han Çinlilerinin üzerine çıkmış ve Çin toplumu içinde kendilerine saygın bir yer edinmişlerdir. Ayrıca sınır bölgesi olmasına rağmen ciddiye alınabilecek ne bir ayrılıkçı hareket ne de böyle bir düşünce akımı ortaya çıkmıştır.

Türkiye ve Çin Arasında Muhtemel Bir Dostluk Köprüsü Olarak Doğu Türkistan

Koreli azınlığın Çin ve Güney Kore ikili ilişkilerini geliştirmekte oynadığı olumlu rol örnek alınarak, Doğu Türkistan'daki Uygurlar Çin-Türkiye ilişkilerini geliştirmede üstlenebileceği görevler açısından bir takım projeler geliştirilebilir. Bu çerçevede Pekin tarafından Doğu Türkistan'da yaşayan Türk kökenli Müslüman halklara temel siyasi hakları ve azınlık hakları eksiksiz olarak verildikten sonra, bölgenin Türkiye-Çin iktisadi ilişkilerinde bir üs olması sağlanabilir. Türkiyeli şirketlerin Orta Asya'da özellikle de Doğu Türkistan ile sınırı bulunan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da büyük yatırımları bulunmaktadır. Bişkek ve Almatı gibi şehirlerde yaşayan Türkiye vatandaşlarının sayısı onbinlerle ifade edilmektedir. Dolayısıyla burada yatırımları bulunan Türkiye şirketleri faaliyet alanlarının bir kısmını çok rahat Doğu Türkistan'a kaydırabilirler. Türkiye, Urumçi veya Kaşgar'a konsolosluk açabilir ve THY de bu iki merkezden birine doğrudan uçuşlar başlatabilir. Ayrıca Çin'den Türkiye'ye kadar bir demiryolu bağlantısı da kurulabilir. Böylelikle Doğu Türkistan Orta Asya'da ciddi bir cazibe merkezi haline geleceği gibi, Pekin'in büyük bir siyasi ve iktisadi proje

olarak üzerinde durduğu Çin'den Türkiye'ye oradan da Avrupa'ya kadar uzanan çağdaş ipekyolu düşüncesi hayata geçirilebilir. Bu projede Doğu Türkistan önemli bir paya sahip olacak ve burada yaşayan Uygur ve Kazakların ise hem ekonomik açıdan refahları artacak hem de uluslararası toplumun saygın birer üyesi haline gelecekleri için siyasi açıdan tatmin düzeyleri yükselecektir. Doğu Türkistan'da yaşayan Türk kökenli halkların sosyo-ekonomik açıdan iyi bir konuma yükselmeleri ise Türkiye-Çin ilişkilerine olumlu olarak yansıtacaktır.¹¹

Tabii tüm bunların gerçekleşebilmesi için Pekin'in Doğu Türkistan'ı dünyaya açma konusunda istekli ve cesur adımlar atması gerekmektedir. Bu konuda en büyük görev ise Ankara'ya düşmektedir. Çin'le şu sıralar gayet iyi seyreden ikili siyasi ilişkilerden cesaret alarak Ankara, Doğu Türkistan'ın iki ülke arasında bir ekonomik ve kültürel köprü olması konusunda Pekin'i teşvik etmelidir. Yoksa 1996'dan beri yapıldığı gibi Çin'le ikili ilişkilerde sorun çıkmaması için Doğu Türkistan'ı görmezden gelmek bir çözüm olmadığı gibi, aksine mevcut sorunların giderek büyümesine ve zamanla içinden çıkılması güç bir hâl almasına yol açmaktadır. Ankara cesur, kararlı ve yapıcı adımlarla hem Çin ile ilişkilerini geliştirebilir hem de Doğu Türkistan sorununun herkesin kazançlı çıkacağı halde çözülmesine katkı sağlayabilir.

Dipnotlar

- * Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
- 1- Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Selçuk Çolakoğlu, "Doğu Türkistan Sorunu ve Türkiye", Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, Yıl:7, Sayı: 18, 1999, s. 16-32.
 - 2- Hürriyet, "Başbakanlıktan Gizli Doğu Türkistan Genelgesi", 4 Şubat 1999.
 - 3- Bu genelge Türkiye'deki Doğu Türkistan kamuoyu için gerçekten olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) tarafından 3 Mart 2004 tarihinde Ankara'da "Şanghay İşbirliği Örgütü ve Türkiye-Çin İlişkileri" konulu çalışma toplantısında, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Uzmanı Erkin Ekrem bu konuya temas etmiştir. Erkin Ekrem, Başbakanlık genelgesinden sonra Türkiye'deki pek çok Doğu Türkistan dernek ve vakfının faaliyetlerini daha rahat çalışma ortamı bulabilecekleri ABD ile Batı Avrupa ülkelerine taşıdıklarını ifade etmiştir. Böylece Doğu Türkistan muhalefetine ağırlık merkezi Türkiye'den Batılı ülkelere kaymıştır.
 - 4- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti Siyasi İlişkileri", http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/DisPolitika/Bolgeler/DoguAsyaVePasifik/CHC/C11C.htm, Erişim:21.07.2005.
 - 5- İsmail Küçükkaya, "Yasak Kentte Bir Yasaklı Lider", Akşam, 17 Ocak 2003.
 - 6- Türkiye sadece 2004 yılında Çin'le yaptığı ticaretten yaklaşık 4 milyar dolara açık vermiştir.
 - 7- Selçuk Çolakoğlu, "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası", Demokrasi Platformu, Yıl: 1, Sayı:4, Güz 2005, s. 213.
 - 8- Selçuk Çolakoğlu, "Türkiye'nin Çin Politikası ve Uygurlar (1991-2001) f konulu tebliğ, 23 Kasım 2001, Yedinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, <http://www.tsbc.org.tr/protiram.html>
 - 9- Selçuk Çolakoğlu, "Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve Çin", Uluslararası İlişkiler Dergisi, Cilt-1 Sayı: 1, Bahar 2004, ss. 173-197.
 - 10- Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Çolakoğlu, Kuzeydoğu Asya Bölge Sisteminde Kuzey ve Güney Kore: Soğuk Savaş Sonrası Dönem (1991-2001), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003.
 - 11- Bu konudaki ayrıntılı bilgi için Radio Free Asia Uygurca Servisi'nde 2-3-4 Nisan 2004 tarihlerinde yayımlanan mülakata bakılabilir. <http://orjin.rfaweb.org/j/service/audio/html?service;uv;v;>

Doğu Türkistan'da Gerginlik Artıyor

■ Remi CASTETS

1 Eylül 2001'den sonra Çin, Uygur mücadelesini baskı altında tutmaya yönelik çalışmasını islami terörist şebekelerine karşı mücadele uluslararası dinamiği içerisinde göstermeye çalışıyor.

Son 20 yıldır Doğu Türkistan'daki direniş şiddetlen-di ve Uygur milliyetçilerinin duyguları güçlendi. Okumakta olduğunuz bu çalışma Uygur milliyetçiliğinin günümüzdeki bu artışının sebeplerini ve ne şekil aldığını incelemeyi amaçlamaktadır. Milliyetçi ideolojinin Uygurlara, daha genel bir ifadeyle Türkçe konuşan nüfus tamamen özerklik ya da hatta tamamen bağımsız bir varlık şeklinde siyasi gücün idaresini iade etmek amacıyla nasıl yeniden kuvvetlendirildiğini açıklamak için sömürgeci zihniyetlerin ortaya koyduğu sosyo-politik bağlamın belirleyici etkisine dikkatleri çekmek istiyoruz. Ayrıca Çin ve Orta Asya'nın siyasi bağlamında son zamanlardaki değişikliklerin etkisini vurgulayacağız.

Çalkantılı Tarihi ve Siyasi Durum

18. yy. ortalarında Çin tarafından topraklarına ilave edilen Doğu Türkistan nüfusunu esasen çoğunluğu Uygur olan ve Türkçe konuşan Müslümanlar oluşturmaktadır. Çin ile uzun bir geçmişe dayanan karşılıklı ilişkilerine rağmen bu insanlar Orta Asya coğrafyasına kültür ve din bağlarıyla bağlıdır. Çin ile bütünleşmeleri daha da artarken Çin halkıyla ortak bir kader paylaşma düşüncesine bile hiçbir zaman gönüllü olarak bakmalarının temelinde muhtemelen bu sebep vardır. Buna karşın kültür meselesinin ötesinde bakarsak farklı zamanlarda etkili olan diğer faktörler Çin egemenliğinin bu bölge üzerinde zayıflamasına katkıda bulunmuştur. Böylece 20. yy.'ın ilk yarısında Türkiye ile ve Rusya'daki Tatarlarla bağlantı içinde olan yerli seçkin-

ler tarafından ortaya konulan Panreformculuk, ülkenin sömürgecilik karşıtı hareketlerini oluşturacak olan ideolojik unsurları ortaya koydu. Merkezdeki Çin gücünün zayıfladığı ve Britanya ve Rusya gibi büyük güçlerin kendi güçlerini ortaya koymak için çeşitli siyasi grupları sömürmeye çalıştığı zamanlarda Doğu Türkistan'da iki bağımsız cumhuriyet kuruldu. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Hoten emirleri ve komünizm karşıtı Pan-Türkler tarafından Hoten ve Kaşgar bölgeleri merkez olmak üzere kurulmuştur. (1933-1944) Sonra da 1944 ve 1949 yılları arasında Sovyetler tarafından desteklenen Doğu Türkistan Cumhuriyeti Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sınırındaki kuzey bölgelerinde kurulmuştur.

1949'dan sonra yeni ve güçlü merkezleşmiş gücün ortaya çıkması Çin'e bölge üzerinde egemenliğini teyit etme imkânı vermiştir. Ardından komünist rejim Sovyet tarzında oluşturulan milletler politikasını ortaya koydu: Han ile birlikte 55 milli azınlık Çin milletini oluşturur. Bundan böyle Çin'de ilk defa, bu politika milli azınlıklara bu yeni sisteme uyum sağlamalarına yardımcı olarak belli avantajlar verirken onların dil ve kültürel kimliklerinin tanınmasını garanti altına almıştır.

Aynı zamanda bağımsızlık taraftarlarının mücadeleleri ve gizli ayaklanmalar ortadan kaldırılarak 1955 yılında özerk bölgeye dönüştürüldü. Fakat bu özerklik aslında semboliktir ve pek çoklarının hayal ettiği gerçek siyasi özerlikle tamamen zıt düşmektedir. Doğrusu bölgenin siyasi sistemi, Çin'in iç bölgelerindeki orijinal Han nüfusunun egemen olduğu Komünist Partinin kontrolü altındadır. Bu sistemdeki noksanlıklar Uygur topluluğunun arzularını gerçekleştirmelerine ve hiç şüp-

hesiz bölgenin sömürgeleştirilmesinin de aralarında yer aldığı onların şiddetle karşı çıktıkları belli politikalara karşı meydan okumalarına engel olarak büyük hayal kırıklığına sebep oldu.

1950'lerden sonra komünist rejim hidrokarbon, mineral kaynaklar ve işlenmemiş tarım alanları bakımından zengin olan bu bölgeyi güvenlik altında tutmak, kontrol etmek ve sömürmek amacıyla Han nüfus merkezlerinin yerleşimini destekledi. 1949'dan bu yana bölgede Doğu Türkistan'daki Üretim ve İnşaat Topluluğu tarafından yönlendirilen yoğun bir Han göçmen akışı görülmektedir. Aslında bu teşkilat, Sivil Savaş sonrası terhis olan eski askerlerine bir takım avantajlar sağlayarak üyelerine yardımcı olmaktadır. Yeni öncü alanlar açmak için ülkenin hudutlarına gönderilen "köylü - asker" toplulukları bölge için güvenlik sağlamaya gerekli insan gücünü temin ederken demografik sömürgeleşmeyi elde etmek amacıyla 1980'li yıllarda Doğu Türkistan'da yeniden hayata geçirdikleri Kültür İnkılabını diğer bölgelerde sürdürmediler. % 80'den fazla merkezi hükümet tarafından para desteği gören Sincan Üretim ve İnşaat Topluluğu (XPCC) bugün yerli ekili dikili alanların üçte birini kontrol etmekte ve bölgesel sanayi ürünlerinin çeyreğini üretmektedir. 1950'li yıllarda Sincan Üretim ve İnşaat Topluluğu'nun 100 bin üyesi vardı, günümüzdeyse bunların sayısı 2,4 milyonun üzerindedir ve bunun % 90'ı Han'dır (bu da Sincan'da resmi olarak yaşayan Hanların üçte biridir). Sincan Üretim ve İnşaat Topluluğu sayesinde ve ayrıca devlet tarafından doğrudan kontrol edilmeyen içeriye göç akışı sayesinde 1949 yılında bölge nüfusunun sadece % 6,7'sini oluşturan Han nüfusu günümüzde % 40'a yükselmiştir; bu da 18,5 milyon yerleşik nüfusun 7 milyonundan fazlası anlamına gelmektedir, Sömürgecilik bölgeyi istikrara kavuşturmaktan uzaktı. Sosyo-ekonomik geri tepmelerle birlikte bölgesel politik sisteme karşı despotçu tutumu son zamanlarda Uygur milliyetçiliğine ve bağımsızlık taraftarlığına yeni bir güç veren gerginliği doğurdu.

Bu fenomen aynı zamanda bölgenin siyasi durumundaki değişiklikler tarafından kolaylaştırıldı. Gerçekten de Afgan mücahitlerinin Kızıl Ordu karşısındaki galibiyeti ve Sovyetler Birliğinin parçalanmasıyla Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlığı Uygur bağımsızlık taraftarlarını harekete geçirdi. Pek çok militan, oluşan bu milli devletleri Orta Asya'daki Türk nüfusu için bir anavatan olarak gördü (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan...) ve kendilerinin bağımsızlık arzularının tanınması olarak gördü. Üstelik Uygurların Orta Asya ile paylaştığı kültürel ve dini bağlar sebebiyle bütün bu olaylar onlara kendi sınırları dışında yeni bir destek sağlama umudu verdi. Hükümetin dengesini bozabilecek bu potansiyel ve buna bağlı olarak

1990'lı yıllarda bölgede kargaşanın artması ve Orta Asya'da İslam'ın yayılması Pekin'i harekete geçirdi.

Sınırlarını ekonomik akışa açma ihtiyacı ile Uygur direnişini her türlü dış destek ve yıkıcı etkiden uzak tutma isteği arasında kalmış olan Çin, bölgenin ekonomik gelişmesini hızlandırma politikasını yasa dışı kabul ettiği siyasi faaliyetlere karşı baskısını sertleştirme politikasıyla birleştirdi. Fakat bunu yaparken Uygur toplumunu sömürgeleştirmenin hükümetinin dengesini bozacak etkisini ve yerli nüfusun kendilerine ait hükümet kurma talebini dikkate almadığından dolayı bütün bu politikalar gerginliğin artışının arkasındaki asıl problemi çözemedi.

Uygur Gerginliğinin Kaynağı: Sömürgeleştirme ve Sınıflaşma

Sömürgeleştirme ve bunun sonuçları Uygurların pek hoşuna gitmedi: protesto hareketlerinin temelindeki asıl sebebi oluşturdu. Gerçekten de sömürgeleştirme, karmaşık bir süreç yoluyla ülkedeki milli azınlıkların ekonomik gelişmenin Faydalarından mahrum bırakılmaya çalışılmaktadır. Bölgeyi istikrara kavuşturma girişiminde bulunurken merkezi devlet, yerel ekonominin gelişmesine katkıda bulunan önemli yatırımlar yapmıştır. Bir zamanlar Çin'in en fakir yeri olan bu bölge günümüzde Çin'in 'Büyük Batı' eyaletleri arasındadır ve kişi başına en yüksek GSMH ile övünmektedir; bu açıdan Çin eyaletleri arasında 12. sıradadır. Buna karşın bu teşvik edici rakamlar etnik kesime yapılan eşitsizliği gizlemektedir. Uygurların gözünde yatırımlar ilk olarak sömürge alanlarına yönlendirilmektedir ve çoğunlukla Han sömürgecilere fayda sağlamaktadır. Hanların olduğu yerlerdeki kişi başına GSMH, Uygurların hala çoğunluğunu oluşturduğu yerlerdekinden oldukça yüksektir. Uygur nüfusunun dörtte üçünün yaşadığı Tarım Havzasında kişi başına belirlenen düşük GSMH miktarı şunu göstermektedir ki önemli miktarda aile Çin'in fakirlik sınırının altında gelire sahip ve hatta bu rakam uluslararası kuruluşların belirlediği sınırın da altındadır.

Aynı zamanda gelirdeki bu farklılıklar etnik azınlıkların eğitim sisteminden yararlanmalarında da eşitsizliklere neden olmaktadır, bu da ekonomik eşitsizliklerin desteklenmesine yardım eder. Fakir halkın, çocuklarının okul masraflarını bile karşılamaya yetersiz kalması, bundan da öte dil engeli ve bazen de ayrımcı iş istihdam sistemi gibi sosyal - mesleki eşitsizlikler Uygur nüfusunu çoğunu toplumun en düşük basamağına mahkum etmektedir.

Teorik olarak Çin eğitim sistemi kontenjan ve üniversite burs sistemi yoluyla azınlıkların sosyal basamakları tırmanmalarını kolaylaştırmaya yöneliktir. Buna karşın devletin eğitim sistemine finansman sağlamaktan kıs-

men geri çekilmiş olması okul masraflarının yükselmesine ve burs miktarlarının düşmesine yol açmıştır. Çin ekonomisinin serbestleşmesiyle bir kişinin eğitimi sürdürülebilmesi için finansal güvence çok gereklidir. Fakir aileler çocuklarına tam bir eğitim sağlama imkanına sahip değil ve okul süresini kısıtlamak zorundalar. Genellikle şehirli ve daha iyi durumda olan Han aileler çocuklarının eğitimlerini uzatabiliyor ve en iyi eğitim kurumlarına gönderebiliyorlarken, azınlıkların çocukları orta öğretimi bile tamamlayamıyorlar bu da onların daha az nitelikle okuldan ayrıldıkları anlamına geliyor.

Eğitim finansmanındaki bu farklılıklar ve özel sektördeki istihdam yöntemlerindeki ayrımcılık çok uzun süredir devam etmektedir, bunun sonucu olan sosyal-mesleki sınıflaşmada Uygurlar Hanlarla kıyas edildiğinde cezalı durumdadır. Doğu Türkistan'daki milli azınlıklar sosyal-mesleki sınıfın en altında temsil edilmekte, Hanlar ise en üst düzeyinde temsil edilmekte. 1990 yılında milli azınlıklar nüfusun yaklaşık % 54'ü olarak temsil edilirken bu oranın % 76'ından fazlasını tarımsal iş gücü (toplam nüfusun % 52,8'i oldukları 1982 yılındaki % 69,4 oranının aksine), % 41 'inden az bir kısmını serbest ve teknik mesleklerde çalışanlar ve % 30'undan az bir kısmını da müdür ve idareciler oluşturmaktaydı.

Milli azınlıklar sosyo-ekonomik derecede aşağıya inerken, onların yaşam standardı da git gide istikrarsız hale geldi; çünkü Çin'de sosyal güvenlik sistemi gibi bir şey yok. 1990 nüfus sayımına göre milli azınlıklar arasında çocuk ölüm oranı Hanlar arasındaki orana kıyasla 3,6 kat daha fazladır ve olası yaşam süresi Hanlardaki 71,4 değerinin aksine milli azınlıklarda 62,9'dur. Aynı zamanda genç Uygurlar arasındaki işsizlik, suç oranının artmasına ve uyuşturucu kullanımına yol açmıştır; aslında bütün bunlar kültürel olarak Müslüman topluma aykırıdır. Yoksulluk ve yukarıda bahsedilen eşitsizlikler Uygurlarda Hanların yararlandığı ekonomik büyümeden yoksun kalma hissi uyandırdı.

"İkinci sınıf Çin vatandaşlarının durumu, "barışçı liberalleşme" zamanında rejim tarafından vaat edilen zenginlik ve eşitlikle ters düşmektedir ve bu durum Uygurların kendilerini Pekin'in komünist iddiaları tarafından aptal durumuna düşürdüklerini düşünmelerine yol açtı ve gerçekte de onlar sömürgeci rejimin boyunduruğu altında yaşıyorlar.

Seçkinlerin Beklentileri ve Uygurları Arasındaki Milliyetçilik

İç sömürgeleştirme kavramı hakkındaki bu tartışmada şu ortaya konuluyor: sömürge halinde ya da buna benzer şekilde idareler altında bazı devletlerin muhtindeki etnik azınlıklar arasında sosyo-ekonomik sınıflaşmanın giderek yoğunlaşan kimlik duygusunu ve milliyetçiliğin artmasını desteklediği muhtemeldir. Her

ne kadar bu tür yaklaşımlar 20. y.y'ın başlangıcından bu yana Sincan'da milliyetçiliğin doğuşu ve giderek artan etkisi üzerinde eşitlik konusuna giren tüm faktör ve örnekleri açıklamasa da bu tür eşitsizliklerin son yirmi yıldır Uygur milliyetçiliğinin güçlenmesini nasıl kolaylaştırdığını açıklayabilir. Gerçekten de kültürel kimlik konusunun ötesinde, sosyo-ekonomik ve siyasi sınıflaşma pek çok Uygur'un kendini topluluğun daha alt sınıflarında, ekonomik ve siyasi sisteme egemen olan merkezi topluluktan (açıklamak gerekirse, Hanlardan) ayrı görmelerine neden oldu. Bu açıdan bakıldığında bu durum gerçekte kendilerine ait hükümetlerini (sadece Pekin ve Hanlara özel olmayıp Uygurların çıkarları için de çalışacak) kurmalarını meşru kılmayı amaçlayan Uygurların kendilerine özgü kimliklerinden etkilenecek sömürge karşıtı milliyetçiliği ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır.

Sayısız fazla olan ve Hanlarla rekabet ortamı içine sürüklenen Uygur seçkinleri sistemin içine girme konusunda giderek artan bir zorluk yaşamaktalar. Çin rejiminin Uygurların belli bir oranını idare içinde bünyesine alma girişiminde bulunduğu doğru; fakat her ne kadar 1950'li yıllardan bu yana dikkate değer bir gayret sarf edilse de, o zamandan bu yana bu yeni Uygur seçkin kesimini sistemle bütünleştirmede de yeterli olmamışlardır. 1950 yıllarda eğitilmiş Uygurların az sayıda olmasından dolayı onların beklentilerine göre bir iş bulmak şimdiye kıyasla oldukça kolaydı. Son yirmi yıldır ise "iron rice bowl" (demir pirinç kase) politikasının sona ermesi, çok sayıda daha nitelikli Uygurların gelmesi ve özellikle de iş piyasasındaki Hanlar yüzünden bazı seçkin Uygurların bütünleşmesi daha problemlili hale geldi. İşçi sınıfı ya da orta sınıf kökenli pek çok Uygur genci, kendilerine eğitimlerine göre iş fırsatı sağlamadığı ve idari işlere Hanların atanmasını kolaylaştırdığından dolayı Çin rejimini kınadı.

Seçkinlerinin bir kısmının etnik kökenine ilişkin az miktardaki bilgi de böylesi bir çekişmeyi destekler görünmektedir. Mesela 1990 yılında milli azınlıklar toplam müdür ve idarecilerin sadece % 28,8'ini oluşturdu. Bu mevkilerin durumu siyasi sistem içinde de gözlemlenebilir: milli azınlıklardan seçilen memurlar hala Bölge Komünist Partisinde temsil düzeyinin altındalar. 1997 yılında parti üyesinin sadece % 37,3'ünü oluşturuyordu. Üstelik onların Pekin'e sadakatlerinin şüpheli olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda Uygurlar daha az etki sahibi olacakları ya da daha kolay kontrol edilebilecekleri mevkilerde tutulmuşlardır. Kabul etmek gerekir ki Sincan Uygur Özerk Bölgesinin, her bir özerk bölgenin ve her bir özerk köyün Halk Hükümeti başkanları özerk idari varlığın, unvanından olan millite bağlı olarak seçilir. Buna karşın Çin'den başka herhangi bir yerde olduğu gibi Çin Komünist Partisi (ÇKP)

siyasi kurumların arkasındaki kontrol edici güçtür. En önemli ÇKP mevkileri milli azınlık üyelerinden çok Pekin'e sadık olan Hanların elindedir. Şunu vurgulamak gerekir ki 1949'dan bu yana Uygur Özerk Bölgesinde ÇKP Sekreterliği mevkii hemen hemen sistemli bir şekilde Han Çinlilerinin işgalindedir.

Özet olarak bir taraftan Uygur seçkinlerinin bir kısmı bütünleşmiş, hatta iyi bir şekilde bütünleşmiş olmasına ve bunun nesillerdir süregelmesine karşın diğer taraftan sayısı günden güne artan yeni seçkinler ise beklentilerini gerçekleştirme konusunda artan bir zorluk yaşamaktalar ve dışlanmış ve hatta sömürgeleştirilmiş olmaktan dolayı çok kızgınlar. Uygur seçkinlerinin bütünleşmesi düşünüldüğünde bu hatayı düzeltmek Uygur ***Göstergeyi "daha az bütünleşebilmiş seçkinlere" çevirdiğimizde milli direniş kendini daha yapısal ve şiddetli olarak göstermektedir. Uygur seçkinlerinin bir kısmının "iyi bir şekilde bütünleşmiş" olarak sürdürdüğü gerçeği Uygur milliyetçiliğinin yapısına zarar vermektedir. Çünkü geniş çapta memur istihdamıyla büyük kitle halinde hareketlerin organize edilmesini engellemektedir.

Uygurları Arasında Kimlik İddiası ve İslami Canlanma

Kültür İnkılabının karanlık günlerinden bu yana Deng Xiaping'in iktidara yükselmesini takip eden rahat dönem yerel kültürü yeniden canlandırmak için çok geniş çaplı olanaklar sağladı. 1980'li yıllarda Uygur kimliğinin geleneklerine ye "hayal edilen kurumlarına" bir dönüş görüldü. Bu fenomen pek çok şekilde, mesela Uygur tarihi ve kültürüne ilişkin kitapların ve akademik araştırmaların çoğaltılmasıyla kendini açıkça göstermektedir. Bu aynı zamanda Huiler (Müslüman Çinliler) arasında İslami canlanma olarak kabul edildi. İslam ile ilgili yayınlar ilerletilirken, camiler yenilendi ve yenileri inşa edildi. Bunun gibi dini eğitim oldukça geliştirildi: bir taraftan camilere bitişik olarak Kuran okulları açıldı; fakat diğer taraftan bunlardan bazıları özel okul şeklinde açıktan olmayan okullardı. Çin genelinde yaşanan bu İslami canlanma Uygurlar arasında ayırt edici bir durum olarak görülmez. Onlar için bu sadece önceden önüne geçilen ya da bastırılmış uygulamalara bir dönüş düşüncesinden ibarettir. Fakat bu aynı zamanda Uygur değerlerini ruhban sınıfına ait olmayan ve ateist değerlerden ayırt etmek için İslam'ı bir araç olarak kullanan Çinli yetkililer tarafından ortaya atılan militan zihniyetin bir parçasıdır.

1980'li yıllarda Uygurların İslami kültür ve kimliklerinin yeniden canlanması Uygurların haklarını ve kültürlerini ilerletmeyi amaçlayan öğrenci derneklerinin kurulmasını beraberinde getirdi: Tanrı Dağları Derneği, Doğu Türkistan Gençler Derneği, Öğrenci Kültür ve

Bilim Derneği... Çin'deki demokratik öğrenci hareketinin giderek artan gücünü yansıtan ve "Büyük Han şovenizmine" karşı meydan okuyan bu öğrenci derneklerinden bazıları çok çabuk bir şekilde militan tarzı edinmiş gibi görünüyor. Bu durum Çin Komünist Partisinin kaygısını ortaya koyan bir raporda dile getirildi.

1949 ile 1979 arasındaki 30 yıl içinde milli azınlık öğrencileri tarafından neredeyse hiç gösteri yapılmadı; fakat 1980 yılından sonra birbiri ardına öğrenci gösterileri patlak verdi. Bu yeni bir fenomen. Urimçi'deki Sincan Üniversitesi de dahil olmak üzere yedi üniversite ve kolejden öğrenciler 12 Aralık 1985 yılında bir gösteri yaptı. Onlar Merkezi Hükümet kararlarına açıkça karşıydılar. Sincan Üniversitesi öğrencilerinden bazıları bu iyi planlanmış ve organize edilmiş siyasi olayı yürüttüler ve bunun için Sincan Üniversitesi karargah oldu. Bu olayın öncesinde ve sonrasında Urumçi ve diğer bölgelerde üzerlerinde "Çin, Sincan'dan Defol", "Şincan'a bağımsızlık", "Çin'den Sincan'a giden demiryolunu kesin" gibi ifadeler yazılı poster ve ilanlarla dolaşan bağımsızlık taraftarları ortaya çıktı. Haziran 1986 yılında Sincan Üniversitesinin bir öğrenci derneği tarafından başka bir gösteri daha organize edildi. [...] "azınlık eğitimi için destek" fikrini bahane ederek Merkezi Komünist Partisinin azınlık özerkliği politikasına saldırdılar, milletler arasındaki iyi ilişkilere zarar verdiler. "Büyük Çin Milliyetçiliğine Hayır", "Sincan'a nüfus transferine hayır" gibi sloganlar kullandılar ve toplum içinde kötü bir etki yarattılar.

Kampüslerin dışında, meşrebin orta çıkması Uygur kültürü ve kimliğini yeniden canlandırma isteğini ifade eder. 1990'ların başında Gulca bölgesindeki genç Uygurlar hızlı bir şekilde yayılan bu toplantıları yeniden güçlendirmek için bir hareket düzenledi. Fakat bu hareket Çinli yetkililer tarafından "devrim karşıtı" bir dönüş olarak algılandı. Bunun protestolar ve "yerli milliyetçilik" için bir odak noktası olmasından endişelenen bölge hükümeti 1995 yılında meşrepi yasakladı ve bu hareketi başlatanlar hapse atıldı.

Gizli İki Siyasi Hareketin Yükselişi ve Batışı

Daha büyük çapta militan olma arzusu ülkede ve Diasporasında Uygur milliyetçiliği ve Pan-Türkçülük temellerinde gizli siyasi hareket şeklini aldı. Kabul etmek gerekir ki bu hareketler "kitle halinde bir hareket" değil, hatta bu baskı ortamı için az bile. Uygur militanlığının başını bir takım genç öğrenciler ve entellektüeller çekiyor ve bunlar düzenli olarak Çin baskısıyla ortadan kaldırıldı. 1990'lı yıllara kadar 1949 öncesinin karşıt ortamının geleneğindeki iki başarılı gizli grup oldukça uzun süre varlığını sürdürmüş ve gizli siyasi atmosfere egemen olmuştur. Bu iki Pan-Türkçü milliyetçi partilerden biri Sovyet yardımına dayanan sosyalist ve laikçi

partiydi, diğeri de Güneyi merkez edinen komünist karşıtı ve İslami geleneklere bağlı partiydi. Her ikisi de bu günkü gruplarla kıyaslandığında daha geniş çaplı militanların temeli olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda bunlar Sincan'da genel bir ayaklanmaya hazırlık yapmak için büyük çapta gizli bir seferberlik planlıyordu.

1949 yılından sonra ilk büyük organize olmuş gizli parti Doğu Türkistan Halk Partisi (DTHP) adı altında kuruldu. Esasını Uygurların oluşturduğu ve Kazakların da içinde yer aldığı bu parti Çinli yetkililere göre Şubat 1968'te gizli bir şekilde kuruldu; ama günümüzde yurt dışına iltica etmiş olan militanlara göre ise bu partinin bazı birimleri yıllar öncesinden faaliyet halindeydi. Marsistlere sadık bağımsızlık taraftan Pan-Türklerin partisiydi. İyi yapılanmış ve hiyerarşik bu parti Doğu Türkistan Cumhuriyetinin eski görevlilerini ve ayrıca Türkçe konuşan azınlıklar içindeki gençleri hızlı bir şekilde kendi bünyesine aldı.

Doğu Türkistan Milli Merkezine göre bu partinin 60.000 üyesi ve 178 şubesi vardı. Bu rakamları teyit etmek zor. Fakat Doğu Türkistan Milli Merkezi, ülkenin işgalinden sonra kurulmuş en büyük gizli teşkilat. Bu gizli partinin güç kazanıp yükselmesinde Kültür İnkılabında yapılan aşırılıklar ve Sino-Sovyet ilişkilerinin bozulması etkili olmuştur. Gerçekten de SSCB, Doğu Türkistan Halk Partisine yardım etmiştir. Çin kaynakları ve eski militanların itirafı bunu doğrulamaktadır; KGB, çoğunlukla Kazakistan'daki ajanları vasıtasıyla bu partiyle bağlantı kurmuştur ve pek çok defa lojistik destek sağladığı görülmektedir.

DTHP'nin Merkezi Komitesi ve alt komiteler "Uygurların Kaderi", "Doğu Türkistan Halk Partisi Anayasası" ve "Doğu Türkistan Halk Partisinin Genel Prensipleri" gibi kanun tasarıları yaptı. Hepsisi de "Sovyetler Birliğinin yardımıyla gücü ele geçirelim ve bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyetini kuralım" iddiasındaydı. Hatta bazıları Marksizm ve Lenizm bayrağını dalgalandırdı ve "Marksist düşüncenin dayanağı olan "farklı kişilerin kendi kararları" prensibi uyarınca bağımsız bir ülke kurmak istiyoruz" teklifinde bulundular. "DTHP'nin İli Komitesi, Urumçi Şubesi ve Altay Bürosu pek çok defa delegelerini Sovyetler Birliğine ve Moğolistan Cumhuriyetine gönderdi ve onlardan silah yardımı, ayaklanmalarda radyo istasyonlarını kullanabilmeleri için izin ve askeri danışman talebinde bulundular. Sovyet Casus ajansı, onlara faaliyetlerinde kullanabilmeleri için radyo vericisi, silah ve maddi yardım taşıyan casuslarla birlikte 12 kişilik bir grup gönderdi. Bu gruplar ülkeye geldi ve DTHP ile dokuz defa iletişim kurdu.

DTHP, Pekin'e karşı büyük çapta bir isyan hazırlamak amacıyla Türkçe konuşan nüfusu seferber etme faaliyetine odaklandı. Aynı zamanda gerilla hareketle-

rini de (sabotaj, polis ve Çin ordusuyla çatışma) sürdürdü ve 1960 ve 1970'li yıllardaki çeşitli isyan girişimlerinin arkasında yer aldı. 1970'li yıllarda da oldukça aktifti, fakat Moskova ile Pekin arasındaki gerilimin dinmesi ve komünist ideolojinin etkisinin azalması sonucu Sovyetlerin desteğini çekmesiyle başlayan gerilemeyi takiben parti liderlerinin tutuklanmasıyla parti yavaş yavaş gücünü kaybetmeye başladı. Her şeye rağmen bir tarafta DTHP kaybolurken, diğer tarafta ülkenin güney kesimlerinde Marksist karşıtı yeni muhalif parti kuruluyordu.

Sovyetler Birliği, devrimci İslam çıkarı açısından sömürge karşıtı Müslümanlar arasında cazibesini kaybettiği İslam'ın canlanması hız kazandığından güney merkezli İslami Pan-Türk eğilimi yeni genç liderler sayesinde yeniden güç kazandı. Doğu Türkistan İslam Partisi (DTİP) bünyesinde yeniden organize oldular. Bu Pan-Türk milliyetçilik hareketi Uygurlar arasında İslam'a yeniden hayat vermeyi amaçlamıştır ve 1980'li yıllarda güneyde camilerde gelişmiştir. Resmi kaynaklara göre bu parti Tarım Havzasında Gulca, Turfan ve Urumçi gibi uzak şehirlerde de pek çok şube açmıştır. Aynı zamanda muhtemelen Afganların Sovyetlere karşı kazandıkları başarıdan da ilham alarak Nisan 1990 yılında Barın isyanıyla (Kaşgar yakınlarındaki) daha da şöhret kazandılar. Riske atılmak artık cihat adıyla yeni bir şekil aldı ve bu da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin kurulmasına götürdü. (1933-1934)

Günlerce süren bu isyan, yüzlerce insanın ölmesine neden oldu ve Çin ordusu bu ayaklanmayı bastırmak için bölgeye daha büyük çapta askeri birlik göndermek zorunda kaldı. Çinli yetkililer DTİP'ni, Pamirlerin diğer tarafında devam etmekte olan Cihat akımının bir parçası olarak görmekte ve onların daha "radikal" grupların ortaya çıkmasına neden olduklarını düşünüyorlar: Allah Partisi, Doğu Türkistan İslam Hareketi gibi. Bu teşkilat hakkında edinilebilen çok az bilgiden dolayı, bu tür bağlantıları kontrol etmek ve doğru ya da yanlışlığına karar vermek zor. Buna karşın isyan esnasında dile getirilen sloganlara baktığımızda Doğu Türkistan İslam Partisi, radikal İslam'ın basit bir reenkarasyonundan öte tarihsel olarak Doğu Türkistan'ın güneyinde oluşturulmuş olan İslamcı Pan-Türkçülüğün yenilenmiş bir şekliydi.

Yusuf Zeydin (DTİP'nin yerel şube lideri) ve onun yandaşları açık açık yüksek sesle: "Sosyalizme son!", "Geçmişte Marksizm İslam'ı bastırdı ve şimdi sıra dinin Marksizm'i bastırmasında", "Bütün Türk halkı birleşsin, çok yaşa büyük Doğu Türkistan!", "Barın'ı al, Doğu Türkistan'ı kur" dediler.

1990'lı yıllarda parti üyelerinin bütün çabalarına rağmen sonraki bastırmalar partinin böyle büyük bir temel üzerinde yeniden kurulmasını engelledi.

1990'lı Yıllar: Baskılara Dönüş

Her ne kadar 1980'li yıllar Uygurlar tarafından gerilimin azaldığı ve hatta Uygur topluluğu ile Çin devleti arasındaki ilişkilerin geliştiği bir dönem olarak görülse de 1990'lı yıllarda büyük hayal kırıkları ve öfkelere yol açan bastırıcı politikanın geri döndüğü görülür. 1990'lı yıllarda görülen baskıdaki artış genel itibarıyla pek çok düzeyde şiddetlenen Parti kaygılarıyla ilişkilidir.

Ulusal açıdan, Çin Komünist Partisinin (ÇKP) muhafazakar sol kanadı, 1989 Tiananmen olaylarından sonra, bu olayların sonucu olarak ülkede kampüslerde benzeri olaylar yaşansa da daha kötüsünden sakınıldığını düşündü, ÇKP'nin düşüncesine göre rejimin varlığını sürdürebilmesi için otoriter sıkı tedbir gereklidir. Aynı zamanda 1990'ların başında Çin rejimi, Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığına kavuşması ve radikal İslam'ın bölgede yayılması karşısında eğer bir şey yapılmazsa bu durumun Doğu Türkistan'da ciddi bir şekilde istikrarsızlığa, yol açmasından korktu, bir taraftan Orta Asya'nın büyük çaptaki Türk nüfusunun bağımsızlığına kavuşmasının Uygur bağımsızlık taraftarlığını meşru kılıp güçlendireceği muhtemeldir. Diğer taraftan Uygurların bu yeni cumhuriyetlerin halkına ve bu ülkelerdeki Uygur Diasporasına bağlayan kültürel bağlar, Pekin'in Uygur bağımsızlık taraftarlarıyla bu devletler arasında bir dayanışmanın kurulmasından (ya da belli teşkilatların onların topraklarında bulunmasından) korkmasına neden oldu. İlk olarak bu ülkelerden bazıları (özellikle de Kazakistan ve Kırgızistan) mültecilere sığınma teklifinde bulundu ve hatta Doğu Türkistan bağımsızlığını savunan yerel Diaspora teşkilatlarını tanıdı. Bundan sonra da Pekin, ülkede faaliyette olan militanlara dışardan gelen böylesi potansiyel desteği kesme yoluna başvurdu. Şangay İşbirliği Teşkilatı (SCO) aracılığıyla sınır ihtilaflarını çözüme umutlarını kullanarak, ekonomik işbirliğini ve Orta Asya'daki bağımsızlık taraftarları ve İslamcılığa karşı mücadele işbirliğini geliştirerek Orta Asya cumhuriyetlerini, kendi topraklarında mevcut olan Uygur teşkilatlarını yasaklamaya ve hatta bugün bile oraya sığınan militanları geri vermeye ikna etti.

Ülke içindeyse Uygur milliyetçiliğindeki artış ve İslami hükümet karşıtı güçle, karşılaşan Çin rejimi durumu daha da kontrol edilemez hale getirebilecek olan dinamikleri baştan engellemek için toplum üzerindeki kontrolünü arttırdı ve kimlik ve din ifade etme alanlarını daralttı. Aynı zamanda Çin devleti ile Uygur toplumu arasındaki ilişkiler gerginleştikçe ve şiddete varan karışıklıklar arttıkça (1990 Barın İsyanı, 1993 yazında ve sonbaharında bütün bölge genelinde yaşanan karışıklıklar ve Hoten'de yapılan 7 Temmuz 1995 ayaklanması) Çin rejiminin sıkma politikası şiddetlendi.

"Sert darbe" suçuna karşı Nisan 1996'da başlatılan büyük milli kampanyayı takiben 1996-1997 yılında ger-

çekten dönüm noktasına girildi. Bu kampanya, istikrarı sürdürmek için Mart 1996'da yapılan özel toplantının hemen ardından başladı ve bağımsızlık, taraftarlığı ve yasa dışı dini faaliyetleri hedef alarak burada önemli bir boyut kazandı. ÇKP'nin Politbüro Daimi Komitesi, Doğu Türkistan üzerindeki kontrolü sıkılaştırmayı ve potansiyel yıkıcı faaliyetleri ortadan kaldırmayı amaçlayan geniş çaplı sıkı talimat listesini sundu. Aynı kampanyanın bir parçası olarak zor kullanan polis operasyonlarının başarısı arttı (Ocak ayından Mart 1999'a kadar süren 100 günlük özel sıkıyönetim, Nisan'dan Haziran 1999'a kadar süren "Terörizm Karşıtı Genel Kampanya", Nisan 2001'den bu yana süregelen "Sert Darbe" adıyla yeni kampanya, Ekim 2001'de bağımsızlık taraftarlığı karşıtı hareket). Bu yoğun bastırma kampanyası binlerce tutuklamaya, ayrıca sürekli insan hakları ihlallerine ve ölüm cezasının uygunsuz kullanımına yol açtı. Kimlik ve din ifade etme alanlarının ayrılması ve hatta kapanmasıyla bu kısıtlamalar Uygur toplumu ile Çin rejimi arasındaki ilişkileri dikkate değer bir sıkıntı altına soktu. Bütün bunlar Çin rejiminin saldırılarındaki asıl hedefin bağımsızlık taraftarlığı ve İslamcılıktan çok gerçekte Uygur kimliğine karşı olduğu izlenimini verdi.

1990'lı Yıllarda Artan Rahatsızlıklar ve Kökten Dincilik

Aynı dönem içinde sürekli artan Han nüfusundan kaynaklanan rekabetle birleşen serbest piyasa ekonomisine giriş sosyal ortamı sıkıntıya soktu. Pekin'in kölesi olan yerel siyasetçiler merkezin dayattığı ve hiç de hoş görülmeleyen bu politikalara itiraz edemiyorlar (Lop Nur bölgesinde yapılan nükleer denemeler, din özgürlüğündeki kısıtlamalar, sömürgeciler sel gibi gelirken doğum kontrolünün zorla uygulanması); bu gerçek sayısız protesto hareketlerini provoke etti. Gergin sosyal ve politik ortamla karşı karşıya kalan yerel yetkililer (Pekin'in zorla kabul ettirdiği politikalara itiraz edemeyen) sık sık acımasız bir şekilde tersine hareket ettiler. Daha çok benimsenmeyen bu tedbirlere karşı yapılan protesto hareketlerini desteklediler. Aşırı Çin baskısına karşılık olarak huzursuzluklar daha da sıklaştıkça 1990'larda Doğu Türkistan'da ve Diasporasında yeni gruplar görüldü. Diaspora'da Uygurların temel haklarının korunması için lobiler kurarken çoğu teşkilat şiddet reddetme fikri etrafında birleşti; ortalama ömürleri düşmüş fakat daha radikal hareket modelini benimseyen gruplar görüldü. Bunlar üye sayılarını az tutarak ya da Çin'den başka yerlere (Orta Asya, Afganistan ya da Türkiye'ye) çekilerek kendilerini korudular.

Bunlar pek çok sayıda gerilla hareketlerini (sabotaj, kundakçılık, polis kışlarına ve askeri üslere saldırılar) yürüttüler ve hatta işi terörizm hareketlerine götürdüler (Han memurlara ve Uygur işbirlikçilere suikast ve bom-

balı saldırılar). 1990'lı yıllarda şiddet ve terör olaylarının sıklığındaki artış bütün Uygur siyasi hareketlerinin bu tür hareketleri desteklediği anlamına gelmez. Fakat son zamanlarda Çinli yetkililer, Uygur direnişine esasen terörist bir güç imajı vermek için şiddet olaylarındaki sıklığı sürekli dile getiriyorlar.

Kısa bir süre önce Çin hükümeti yaşanan huzursuzluk haberlerini örtbas etmeye karar verdi. Buna karşın 11 Eylül 2001 olaylarını takiben bu dönemde gerçekleştirilen şiddet olayları ve terörist saldırılar hakkındaki bilgileri ortaya çıkarmaya karar verdi. Bunlardan bazısını bugüne kadar çoğunlukla ortadan kaybolmuş ya da faaliyet göstermeyen silahlı gruplara atfetti. Şubat 1992 Çin Yeni Yılında Urumçi'de bir otobüste üç kişinin ölümüne yol açan saldırı için İslam Reform Partisi'nin Şok Tugayı sorumlu tutuldu. Doğu Türkistan Demokratik İslam Partisi de Haziran ve Eylül 1993 tarihleri arasında Sincan'ın güneyinde gerçekleştirilen ve dört kurbanın ölümüyle sonuçlanan bombalı saldırıları yürütmekten sorumlu tutuldu. Bunlardan en unutulmaz olanı 25 Şubat 1997 yılında Urumçi'de (Deng Xiaoping'in cenazesinde) gerçekleştirilen saldırıdır ve bu da Doğu Türkistan Milli Birlik İttifakına atfedildi. Bu saldırıda farklı otobüs hatlarına dört bomba yerleştirilmiş. Bu patlama 9 kişinin ölümü ve 74 kişinin yaralanmasıyla sonuçlandı. Öte yandan Çin rejimi 07 Mart 1997 tarihinde Milli Halk Kongresinin yıllık toplantısı esnasında işlenen suç raporlarında dile getirmediler: Pekin'deki Xidan Meydanında bir otobüste patlayan bomba (30 yaralı ve 2 ölü). 1949'dan bu yana Pekin'i ilk defa bu derece etkileyen saldırının sorumluluğunu Türkiye'de bulunan Doğu Türkistan'a Özgürlük Teşkilatı üstlenmesine karşın Çin hükümeti Uygurların bu saldırıyla ilgisini yalanladı.

Radikal İslam'ın Yayılması

Aynı zamanda bazı Uygur militanlarla İslami hareket arasında açıkça ilişki kurulmaktadır. Bu fenomenin pek çok faktörle alakalı olduğu görülmektedir. Bir taraftan bu hareketler sonucu ileri sürülen sosyo-politik model Çinlilerin sunduğu sömürgeci ve kültürel olarak istilacı modele kıyasla daha tercih edilir görünmektedir. Uygur Müslümanlar sistemin merkezine koyan politik ve sosyal bir düzen kurma istekleri çok güçlü. Bazı Uygur militanlar belki de sıkı bir İslami çerçeve empoze ederek mevcut sosyal problemlere bir çözüm bulabilecekleri umuduna kapıldılar. Diğer taraftan önce SSCB'nin sonrasındaysa Orta Asya cumhuriyetlerinin desteklerini (aktif ya da pasif) kesmesini göz önünde bulundurduğumuzda ve Batı'nın tarafsızlığını dikkate aldığımızda Çin diplomasinin elinin uzanamayacağı yabancı destek bulmak hayati önem taşımaktaydı. Bazı Uygur hareketleri İslami kimlik yoluyla Ümmet içinde

Müslümanlar arasındaki dayanışmayı bir bağlamda kendilerine politik destek bulmak, geri çekilme üsleri, hatta eğitim olanakları ve ülkedeki Çin gücüne karşı mücadeleyi sürdürmesi için gerekli fonu bulmak için bir yol olarak gördüler.

İlk bağlantı 1980'li yıllarda yapılmış görünüyor. Bu dönemde pek çok yabancı (tüccar, hoca) Çin'deki davalarını kendi taraflarına çekmek için Çin kontrolündeki nispi gevşemeden faydalandılar. Aynı zamanda sınırların açılması ve Mekke hacılarını yöneten sınırlamaların gevşetilmesiyle yurt dışına seyahat eden Uygurlar Pakistan, Orta Asya veya Arap ülkelerindeki İslami akımların etkisinde kaldılar. Bu durumlarda da bağlantılar kuruldu. Ayrıca dini eğitim üzerindeki sınırlamalar artırıldığından, pek çok genç Uygur yurt dışına çıktı. 1980'lerde kurulan bağlantılar veya bu yerlerdeki aile bağları aracılığıyla bu genç insanlar ve Diaspora'daki Uygurlar bazen İslami harekete bağlı Kuran okullarında dini ders aldılar.

Bunun sonucu olarak Kazakistan'da bazı Uygurların İslami Rönesans Partisine katıldığı görülür. Özbekistan ve Kırgızistan'da ise bazıları Özbekistan İslam Hareketine (IMU) ya da Hizb-ut Tahrir'e (HT) katıldı. İstihdam için seçilen bir diğer yer ise Pakistan. Çinli araştırmacılar, on binlerce Uygur'un dini eğitim almak için Pakistan'a gittiğini ileri sürüyor. Bu rakamı teyit etmek zor. Buna karşın bunlardan bazıları gerçekte Pakistan'daki kökten dinci Kuran okullarındaki programı takip etti ve hatta çeşitli yerel İslami hareketlerle (Cemaat-i İslam, Cemaat-i Tebliğ) bağlantı kurdular. Bu bağlantılar aracılığıyla bazı Uygurlar askeri operasyonlara katıldılar. Hizb ul-Mücahit ve Salafi Cihat hareketi, özellikle Laşkar-i Taiba, Keşmir çatışmasında bir avuç Uyguru asker olarak aldı. Buna karşın Cihat'a katılan Uygurların çoğu Afganistan'daydı (esasen Hizb-i İslam, Taliban ordusunda, daha sonra da Özbekistan İslam Hareketi ordusunda). Resmi Rus kaynaklarını ve Çinli yetkililerin sözünü tekrarlayacak olursak Çin basını "Bin Ladin kamplarında" yer alan ve askeri eğitim alan Uygurların sayısının 200 ile bunun üzerinde olabileceğini yazdı. Yine tekrarlamak istiyorum ki bu rakamları kontrol etmek zor. Talibanların düşmesinden sonra Afgan hükümeti ellerinde çok az sayıda tutsak (Çinli yetkililere iade etmeye söz verdiği) bulunduğunu iddia etti. Bundan şunu tahmin edebiliriz ki Uygurlar yerel radikal hareket tarafında savaştan yabancı destekçilere oranla sayıları önemsenmeyecek miktardadır.

Doğu Türkistan'daki İslami İhtilaf: Marjinal Bir Tehdit Fakat Çin Rejimi İçin Faydalı

1990'larda bu gençlerden bazıları ülkelerine döndükten sonra az sayıda İslami (ya da İslami milliyetçi)

grup oluşturdu; Pekin'e göre bu grupların bölgede bulunan Selefî Mücahit şebekesiyle bağlantısı var. Bu çok gizli teşkilatlar hakkında elimizde çok az bilgi olduğundan dolayı onların ideolojisi hakkında kesin bir şey söylemek zor. Ama çoğunlukla bunlar yurt dışında dini eğitim alan ve çarpışarak ve patlayıcı kullanarak eğitilen Uygurlarla başlıyor, yerel olarak kendilerinin istihdam verdikleri militanlar etrafında gruplaşıyorlar. Huilerden seçmemeleri ve onların hitap ettiği şeyin İslami bir devlet (ya da İslam'ın sadeleştirilmiş şekline dönüş) oluşturmaktan çok Doğu Türkistan'ın serbestleşmesi için çok önemli olduğu gerçeği bize onların gündemlerinin hala esasen milliyetçi olduklarını göstermektedir.

Bu gruplar büyük çapta bir istihdam yürütmeksizin esasen güney illerinde şehirli işçi sınıfından gençleri askere almaya yoğunlaştılar. Kabul etmek gerekir ki İslam'ın Sufi şeklinden kopuk olan bu şehir gençlerinin alt tabakası, bu grupların gelişimini besleyecek; kaynak insanı sağlamıştır. Fakat bunlardan biri son zamanlarda yeni kökten dinci Hizb ut-Tahrir grubunun artan gücünü görse de Doğu Türkistan'daki gruplar üyelerinin çoğunu kaybetti ve Çinli polisler tarafından resmen kapatıldı. Gerçekte Çin emniyeti ilk olarak Doğu Türkistan İslam Allah Partisine (adı Hizbullah'ı çağrıştırıyor) odaklandı. Kimi kaynaklara göre 1993 yılında, başka kaynaklara göre ise 1997'de kurulmuş olan ve İslami bir devlet kurmak için savaşan bu teşkilatın üye sayısının yüz ile bin beş yüz arasında olduğu ifade ediliyor. Çinli yetkililere göre bu parti üyeleri Çin hükümeti ile ilişkisi olan kişilere saldırıyor. 1990'lann sonunda yaşanan tutuklama dalgası bombalı saldırı hazırlıklarının üstünü örtmüş gibi görünüyor. Nihayetinde Çin basınına göre Allah Partisi birkaç yıl önce kapatıldı.

11 Eylül 2001 olaylarından sonra Çin rejimi, bu çeşit grupların marjinal varlığını kullanarak Uygur mücadelesini baskı altında tutmaya yönelik çalışmasını İslami terörist şebekelerine karşı mücadele uluslararası dinamiği içine dahil etmeye çalıştı. Kasım 2001'de Çin Dışişleri Bakanı BM'de "Doğu Türkistan'ın terörist güçleri eğitilmiş, donanımlı ve uluslararası teşkilatlar tarafından finanse ediliyorlar" şeklinde bir açıklama yaparken, Ocak 2002'de Devlet Konseyi, üzerinde tamamen sahte bir Dongtu mührü ve El Kaide ile Uygur direnişçileri arasında bağlantıyı vurgulayan anlaşılması zor bir rapor yayınladı. İşin gerçeği Doğu Türkistan'daki ve yurt dışındaki Uygur ayaklanmalarını kontrol eden bir yapı yok ve bunların büyük bir çoğunluğunun ideolojik yada örgütsel olarak radikal İslam ile bağlantısı yok. Allah Partisi ve Doğu Türkistan İslam Hareketi (DTİH) ile El Kaide arasındaki sözde bağlantıyı vurgulayacak olursak bu rapor birbirinden tamamen farklı bu gibi unsurları

birleştirmeye eğilim göstermektedir. Devlet Konseyinin önerdiği teze göre bu grup üyeleri Afganistan'da eğitim almaktadırlar. DTİH (o zamana kadar hiç tanınmamış olan bir grup) üyeleri, 1999 başında ve Şubat 2001'de Bin Ladin ile karşılaştıklarını ileri sürdüler ve onun kendilerine inanılmaz miktarda para sağlamayı kabul ettiğini ileri sürdüler. Bu hareketlerin ve özellikle de Doğu Türkistan İslam Hareketinin Bin Ladin şebekesiyle ve hatta Özbekistan İslam Hareketiyle temasının olması muhtemeldir. Fakat Çin bildirgeleri Bin Ladin'in Doğu Türkistan hakkındaki alışagelmış sessizliğine bakarak aralarında yakın bir ilişki varmış gibi göstermeye çalışıyor.

Kendi tarafındaysa Doğu Türkistan İslam Hareketi lideri Hasam Mahsum 22 Ocak 2002'de Erkin Asya Radyosuna yaptığı açıklamada asıl amacının Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı olduğunu dile getirdi ve El Kaide ile aralarındaki her türlü organik bağı reddetti. Çin'in kulis faaliyetleri meyvesini verdi. Ağustos 2002'nin sonunda Çin, öncelikle ABD hükümetini ve sonrasında BM Güvenlik Konseyini, Doğu Türkistan İslam Hareketini El Kaide ile bağlantılı gruplar listesine eklemeye ikna etti ve üç isim altında uzun bir açıklama yer aldı. Doğu Türkistan İslam Hareketi, Doğu Türkistan İslami Allah Partisi ve Doğu Türkistan İslam Partisi.

Çin Rejimi ve Uygur İkilemi

Çin rejiminin izlediği politikaların sonuçları, Uygur gerginliğinin asıl nedenlerine yönelmek yerine bunun ifade edilmesinin üstüne gitmekle içine düştüğü çıkmazı gözler önüne sermektedir. Kendi hükümetlerini kurma taleplerine bir son vermek amacıyla bastırma siyaseti için hızlı bir şekilde seçilen Mao Zedong'un vermiş olduğu sözlere dönersek bunları 1950'lerde mümkün olduğunca çabuk bir şekilde yerine getirdi. Sonra Çin rejimi Doğu Türkistan'a yönelik politikalara karşı her türlü protestoyu yasakladı. Ayrıca Uygurların kültürel ve dini içtihatlarını ifade edebilecekleri mekanların çoğunu kapattılar. Böylece sömürgeleştirmeye şiddetlenen ve bunu takip eden sosyo-ekonomik sınıflaşma Uygurların hayal kırıklığını daha da besledi. Ne zaman ki rejim gerilimi azaltmak için bu mekanları yeniden açtı, bütün bunlar Uygur milliyetçiliğinin gücünü arttırdı. Bu mekanların kapanması ve baskıların dönmesiyle kendi hükümetlerini kurma ve hatta Çinli yetkililerle diyalog umutları pencereden uçup gitti. Şimdi ilişkiler tamamen bozulduğundan Uygur gerginliğinin ifade edilmesi gibi barışçı gösterilerin yerini şiddet olayları aldı. Hünerli Çin diplomasisi tarafından yalnız bırakılmış olan Doğu Türkistan'daki Uygur direnişine her türlü aşırılığa başvurmaktan başka çare kalmıyor.

Divânü Lûgât'it-Türk'ü Bulan Ali Emin Efendi'nin Hayatı ve Şahsiyeti

■ Doç. Dr. Abdulvahap KARA

Büyük dil bilgini Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgât'it-Türk isimli muazzam eseri, 1910'a kadar adı bilinen, fakat kendisi meçhul bir eserdi. Diğer bir deyişle, o zamana değin, eserin sadece adı vardı, fakat kendisi ortada yoktu. Eser, bugün bütün dünyada biliniyor ve bizim bu toplantıda yaptığımız gibi üzerinde tartışmalar yapılıyorsa, bunu büyük kitap aşığı, ilim ve kültür sevdalısı Ali Emiri Efendi'ye borçluyuz. Ali Emiri Efendi, Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yıllarında Bağdat'ta Abbasi Halifesine sunulmak üzere yazılan bu muhteşem eseri, sahalarda Divânü Lûgât'it-Türk olduğu bilinmeden satılırken, fark etmiş ve satın alarak Türk kültür hayatına kazandırmıştır. Bu sebeple, Ali Emiri Efendi'nin isminin, eserin yazarı Kaşgarlı Mahmud ile birlikte her zaman anılmayı hak ettiğine şüphe yoktur.

Bundan dolayı, Divânü Lûgât'it-Türk ile ilgili toplantılarda kendisinden bahsetmenin bir vefa borcu olduğu muhakkaktır. Aslında, Ali Emiri'nin kitabı buluşu ve daha sonra yayınlattığı romanlara konu olacak güzellikte ve kültürün, kitabın önemini somut bir biçimde vurgulayacak olgulara haizdir. Bu açıdan da bakıldığında, Ali Emiri'yi yeri geldikçe anmanın gerekliliği olduğuna inanıyoruz. Bunlardan başka, Ali Emiri Efendi'nin hayatı, kitaba verilen değer ve kitap okumaya ayrılan zamanların bir hayli azaldığı günümüzde, sadece gençlere değil, hepimize kitap sevgisi konusunda, örnek teşkil edebilecek ögelere haizdir.

Bu yazıyı hazırlamada, büyük ölçüde Dr. Muhtar Tefikoğlu'nun Ali Emiri Efendi isimli eserinden faydalandık. Tefikoğlu, Ali Emiri Efendi hakkında çeşitli

kaynaklardaki bilgileri toplayarak büyük hizmeti ifa etmiştir.¹

Ali Emiri Efendi'nin Çocukluğu

1857'de Diyarbakır'da doğan Ali Emiri Efendi, daha küçüklüğünden itibaren okumaya ve araştırmaya meraklıydı. Sekiz on yaşlarında, eski yapılar üzerindeki yazıları okuyup anlamaya çalışıyordu. Ayrıca şiiri de seviyordu. Güçlü bir hafızaya da sahip olan Ali Emiri, dokuz yaşındayken, beş yüzden fazla şairin şiirlerinin yer aldığı *Nevadir 'ül Asar* isimli eserdeki dört bin beyiti ezberlemişti bile. Gençliğinde hat sanatıyla da meşgul olan Ali Emiri bu konuda oldukça başarılı sayılır. Çünkü, yazdığı bazı levhalar Diyarbakır'da camilere asılmıştı.

Hastalık Derecesinde Kitap Okuma Sevgisi

Görüldüğü gibi, Ali Emiri çok yönlü bir şahsiyete sahipti. Fakat, kitap okuma merakı herşeyin üstündeydi. Durmadan ve büyük bir iştahla devamlı surette kitap okuyordu. Bundan dolayı daha gençlik yıllarında Doğu Edebiyatı'na ait bir çok kitabı okuyup ezberlemişti. Bu yıllarını kendisi şöyle anlatıyor: "*Eğlenmeye merakım yok idi. Üstadımızla gezintiye gittiğimizde, çocuklarla oyun oynarken, ben bir tarafa çekilir kitap okurdum.*"²

Ali Emiri, özellikle, tarih kitaplarını da okumayı çok seviyordu. Bu sevgi o kadar büyüktü ki, bazen uykusunu bile bu uğurda feda ediyordu. Geceleri kitabı okurken, çoğu zaman sabahı ettiğinin farkına bile varmazdı. Uyuduğu zaman da yanındakileri uyutmazdı.

Çünkü, uykudan önce okuduğu kitapları, uykusunda yüksek sesle tekrar ederdi. Okumaları o dereceye vardı ki, vücudu zayıf düşüp hasta oldu. Doktorların kitap okumayı bırakıp gezmeye çıkma tavsiyesini de yerine getiremedi.

Kitap okuma merakı babasının ticari işlerine de zarar verdi. Babası Ali Emiri'yi on beş yaşındayken, onu çarşıda bir dükkan açarak ticarete hazırlamak istedi. Fakat Ali'nin akli parada pulda değil, kitaplardaydı. Dükkan içinde de kitap okumasını sürdürdü. Dükkana bir müşteri girdiğinde, "Mal orada. Fiyatı da şudur. Alacaksınız indireyim, yoksa beni boş yere meşgul etmeyin" diye sesleniyordu. Bunun üzerine müşteri de mal almadan gidiyordu. Babası oğlunun ticarete faydadan ziyade zarar verdiğini görünce, onu dükkandan uzaklaştırmak zorunda kaldı.

Ali Emiri kitap okumakla kalmadı, kendisi de kitap yazdı. İlk eseri eski metinler ve mezar kitabelerinden yararlanarak yazdığı Diyarbakırlı Şairler Tezkeresidir. Daha sonra bunu başka bir çok eseri takip etti.³

Çalışma hayatı memuriyette geçti. Katip ve defterdar olarak Diyarbakır, Selanik, Adana, Leskovik, Kırşehir, Trablus, Şam, Elazığ, Erzurum, Yanya, İskodra, Halep ve Yemen'de otuz yıl kadar memuriyet görevinde bulundu. 1908'de çok sevdiği kitaplarla daha çok meşgul olabilmek için kendi arzusuyla emekli oldu.⁴

Ali Emiri, kitap okumanın yanı sıra, kitap toplama da aşırı derecede tutkundu. Tarih, edebiyat, biyografi ve bibliyografi sahalarındaki kıymetli kitap ve vesikaları satın almadan duramıyordu. Araştırma heyecanı ile uzak yakın demeden kitap, kitabe ve vesika peşinde koşmaktan büyük bir zevk alıyordu. Hatta onun bazı kitapları elde etmek için uzak diyarlara kendi imkanlarıyla gittiği veya tayinini çıkarttığı da oluyordu. Buralarda bulunduğu kıymetli eserleri mümkünse, dışından tırnağından arttırdığı paralarıyla satın alıyor, mümkün değilse, geceyi gündüze katarak istinsah ediyordu.⁵ Bu derecede aşın kitap merakı yüzünden Ali Emiri evlenip çocuk sahibi de olamadı.

Emekliye ayrıldıktan sonra Ali Emiri, kalan hayatını İstanbul'da kitapları arasında geçirdi. Akşamları Diyarbakır Kırathanesine gidiyor, dostları ile sohbet ediyordu. Onu bu sohbetlerini Dr. Muhtar Tefikoğlu şöyle anlatıyor: "Dostları dediğim, öğrencileri, daha doğrusu öğrenci hüviyetine bürünmüş arkadaşları. Ama nasıl öğrenciler? Her biri kendi sahasında tanınmış ilim ve fikir adamı, eser sahibi, kalem erbabları. Sohbet dediğim de bir nevi ders. O yaşlı başlı, kelli felli adamlar öğrenme heyecanı içinde, Emiri'nin etrafını sarmışlar, durmadan bir şeyler soruyorlar. Bazı ilmi meselelerde tereddütlerini gideriyorlar. Bilmedikleri

kaynakları öğreniyorlar. Yeni mehazlar elde ediyorlar. Kısacası ondan bir anlamda ders alıyorlardı."⁶

Divânü Lûgât'it-Türk'ü Bulması

Ali Emiri Efendi sahaf Burhan'dan 33 liraya satın aldı. Ancak, Ne sahafın ve ne de eseri satanın onun Divânü Lûgât'it-Türk olduğundan haberleri yoktu. Eğer bunun farkına varmış olsalardı, çok daha büyük meblağlara satacakları kesindi. Daha kötüsü, bu eser kitap avcılarının eline geçmiş olsaydı, anında yurt dışına kaçırıp karşılığında bir servet elde etmeleri mümkündü.

Ali Emiri Efendi böyle bir esere malik olduğu için tarif edilemez bir mutluluk içindeydi. Çünkü, bu kitap Osmanlı ulemasının asırlardır peşinde koştuğu "Divânü Lûgât'it-Türk"ün ta kendisiydi. Bir başka nüshası dünyada yoktu.⁷

Ali Emiri Efendi kitabı satın aldığı anda duyduğu sevincini şu şekilde dile getirir: "Bu kitabı aldım; eve geldim. Yemeği içmeği unuttum... Bu kitabı sahaf Burhan 33 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığındaki elmaslara, zümrütlere değişmem."⁸

Büyük bir coşku içinde olan Ali Emiri Efendi kitabını kimseye göstermek istemedi. Hem kitabı kıskanıyor ve hem de kaybolmasından endişe ediyordu. Devrin ünlü simaları Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü gibi şahıslar, Ali Emiri Efendi'nin Divânü Lûgât'it-Türk'ü bulunduğunu işitmiş ve görmek istemişlerse de Ali Emiri Efendi onları kitaba yanaştırmamıştı; Kitabı sadece çok güvendiği Kilisli Rifat Efendi'ye gösteriyordu.

Ali Emiri Efendi satın aldığı anda, kitap hırpalanmış ve yıpranmış bir vaziyetteydi. Şirazeleri çözülmüş, formları dağılmış, sayfaları birbirine karışmış ve numaraları da yoktu. Bu sebeple kitabın eksik mi, tam mı olduğu belli değildi. Ali Emiri Efendi bunun tespitini Kilisli Rifat Efendi'ye yaptırdı. Kilisli Rifat Efendi, iki ay müddetle kitabı üç kere okudu. Sonunda belli olmuştu eser tamdı. Kilisli Rifat Efendi karışmış sayfaları yerli yerine koydu ve numaralandırdı. Ali Emiri Efendi bu hizmeti karşılığında, Kilisli Rifat Efendi'ye bir evini hediye etmek istediye de kabul ettiremedi. Kilisli Rifat Efendi, eğer illa kendisine bir mükafat verecekse, kitabı yayınlamasının yeterli olacağını söyledi.

Divan-ı Lûgat it Türk'ün Neşri

Ancak Ali Emiri Efendi kitabı hemen yayınlamak istemedi. Ali Emiri Efendi biraz bu eseri hakkında taltif takdir bekliyordu. Bu da ona çok görülmemelidir. Zaten atalarımız, marifet iltifata tabidir diye boşuna dememişlerdir. Aşağıda görüleceği gibi, Ali Emiri Efendi dünyalık ve maddi menfaatleri aşmış bir kimse-

dir. İsteği sadece çevresinden takdir ve saygıdır. Bunu da fazlasıyla hak etmektedir.

Kitabın neşrini en çok da Ziya Gökalp istiyordu. Kilisli Rifat Efendi'ye şunları söyleyip duruyordu: "Rifat ben sevda bilmezdim. Fakat bu kitaba tutuldum. Görmek için ne yaptım? olmadı. Şu kadar var ki, cezmettim bu kitabı hem almalı, hem neşretmeliyiz. Bu hazinenin anahtarları senin elindedir. Gel, bana yardım et. Şu kitabı kurtaralım. Bütün Türklere armağanımız olsun. Haydi bana çaresini söyle!"⁹

Gerçekten de Kilisli Rifat Efendi çareyi biliyordu. Çare, Sadrazam Talat Paşa'nın devreye girip Ali Emiri Efendi'den kitabı neşretmesini rica etmesiydi. Ama nasıl olacaktı? Talat Paşa, bunun için Ali Emiri Efendi'yi Babıali'ye çağırma olamazdı veya Ali Emiri Efendi'nin evine gitse yine olmazdı. Bunun için yalnızca bir yol vardı.

Ali Emiri Efendi'nin çok yakın dostu ve sık sık görüştüğü Adliye Nazırı İbrahim Bey'in evine yemeğe çağırılması ve yemekler yendikten sonra Talat Paşa'nın arkadaşlarıyla tesadüfen İbrahim Bey'in evine ziyarete gelmesi ve orada Ali Emiri Efendi iltifatlar ettikten sonra, kitabın basımına izin vermesini rica etmesiydi. Ancak, böyle bir şeyi Sadrazam Talat Paşa kabul eder miydi? Ziya Gökalp, İttihat ve Terrakki'nin merkez azasından yakın dostu Talat Paşa'yı buna ikna edebileceğini söyledi.

Böylece, plan tatbik edildi. Tanıştırma esnasında, ev sahibinden Emiri adını duyunca, gelen misafirler başta Talat Paşa olmak üzere birden ayağa kalktılar. İlk önce Talat Paşa, Emiri'ye doğru yürüyerek yanına geldi ve "Hay üstadı muhterem, mübarek elinizi öpmekle kesbi şeref etmek isterim. Müsaade buyurunuz" dedi. Elini tekrar tekrar öptü. Sonra ötekiler de sırayla öptü. Ali Emiri Efendi bu sahneyi daha sonra dostlarına anlatırken "ben o gece belki 33 kere estağfirullah çektim. Ben istiğfar ettikçe, onların aşkı artıyor, elimi eteğimi öpmek istiyorlardı. Bu merasimden sonra, hiçbirisi oturmadı. Ayak üstünde durarak el bağladılar. Durdular. Adeta kendimi Kanuni Sultan Süleyman zannediyor, hem de onların bu edibane vaziyetlerinden sıkılıyor, "rica ederim, istirahat buyurun" diyordum Nihayet oturdular. Benden müsaade alarak tarihe, edebiyata dair bir şeyler sordular. Ben de anlattım. Teşekkürlerin bini bir para..."¹⁰ diyordu.

Bundan sonra, Talat Paşa Divânü Lûgât'it-Türk hakkında bilgi rica etti. Ali Emiri Efendi malumat verdikten sonra Talat Paşa ayağa kalktı ve bu muhteşem eseri yayınlanmasına izin vermesini istedi. Ali Emiri Efendi şartlı olarak kabul etti. Ali Emiri Efendi öne sürdüğü şarta göre, kitabı yayına Kilisli Rifat Efendi hazırlaya-

caktı. Talat Paşa onun şartını memnuniyetle kabul etti ve ayrıca kendisine yüksek bir memuriyet teklif etti. Ancak, Ali Emiri Efendi reddetti.

Divânü Lûgât'it-Türk Sadakası

Kitabın neşir çalışmaları başlar başlamaz, Talat Paşa Ali Emiri Efendi'ye 300 lira hediye gönderdi. Ali Emiri Efendi bu hediyeyi kabul etmeyerek şunları söyledi: "Lütfunuza, kadirşinashlığınıza teşekkür ederim. Fakat parayı kabul edemem. Çünkü, kabul edersem, vatanı, milli bir ufacak hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdanıma ağır gelen bir şeydir. Bundan dolayı, size teşekkür ile beraber parayı da iade ediyorum. Siz parayı muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız, ben size müteşekkir kalacağım gibi Cenabı Hakk da memnun olur. Bu sadakanın adı da Divânü Lûgât'it-Türk sadakası olsun."¹¹

Kilisli Rifat Efendi'nin Kitaba Gösterdiği Muazzam Özen

Kilisli Rifat Efendi kitabı yayına almak için aldı. Almasına aldı, ama kitabı koyacak bir yer bulamadı. Kitabı kaybetmekten müthiş endişe duyuyor, emniyetli yer bulmak için çarpınıyordu. Önce umumi kütüphaneye götürdü. Müdür şiddetle itiraz etti: "Yüzlerce okuyucu gelip gidiyor. Biri alıp giderse ben ne yaparım, alamam" dedi. Bunun üzerine Vefa Okulu'na götürdü. Okulun demir kasası vardı. Müdür Akif Bey aman aman diyerek mesuliyeti kabul etmek istemedi. Oradan Maarif muhasebecisine gitti. Muhasebeci Sıtkı Bey de demir kasasına koymayı kabul etmedi. Matbaa-i Amire'nin kasasına koymak istedi. Müdür Hamit Bey, "Ne söylüyorsunuz. Bizim matbaa ahşaptır. Bir yangın olur da, kitap yanarsa beni astıracak mısınız? Kabul etmem, ne yaparsan yap." dedi¹²

Sonunda bir çanta içinde evde saklamak zorunda kaldı. Duvara koca bir çivi çakarak oraya astı. Çocuklarını devamlı surette nöbete dikti. Yangın halinde önce bu çantanın kurtarılmasını istedi. Geceleri ise çantayı yastığının altına koyarak yattı. Bir buçuk yılda kitabın basımı tamamlandı.

Kilisli Rifat Efendi'nin elyazmasından matbaa için hazırladığı defterler, günümüze ulaşmıştır. Millet Kütüphanesi'nin emekli müdürlerinden Mehmet Serhan Tayşi, bu defterlerin iki cilt halinde ciltlenmiş bir biçimde Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde gördüğünü söylemektedir.

Onun fikrine göre, Matbaa-i Amire'nin o dönemdeki sorumluları bu defterlere tarihi önem arz etmişler ve ciltleyerek kütüphaneye teslim etmiş olmalıydılar.¹³ Böylece, büyük bir duyarlılık örneği sergilemişlerdir.

Divân-ı Lûgât'it-Türk için en veciz değerlendirmelerden birini yine Ali Emiri Efendi yapmıştır: *"Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak."* Bir başka sözünde ise, *"Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bundan sonra da yazılamaz. Bu kitaba hakiki kıymeti verilmek lazım gelse, cihanın hazineleri kafi gelmez."* demektedir.¹⁴

Ali Emiri Efendi Kitaplarını Milletine Bağışlıyor

Ali Emiri bütün hayatı boyunca büyük fedakarlıklarla topladığı çok kıymetli el yazması kitap ve vesikaları karşılıksız olarak milletine armağan etmiştir. Bunun için Fatih'teki Feyzullah Efendi Medresesi'ni kütüphaneye çevirtmiş ve kitaplarını buraya bağışlamıştır. Bütün ısrarlara rağmen kütüphaneye kendi adını verilmesini reddetmiş ve kütüphanenin adının *"Millet Kütüphanesi"* olmasını istemiştir. Bu, onun milletine hizmet aşkının en somut bir göstergesidir.

Bugün bile yüzlerce kişinin her gün ziyaret ettiği bu kütüphaneyi Ali Emiri 4.500'ü el yazması, 12 bin kadar matbu toplam 16.500 kadar kitabı bağışlayarak kurmuştur. Bu kitaplar arasında çok kıymetli kitap ve vesikalar mevcuttur. Divânü Lûgât'it-Türk de onlardan biridir. Zamanında Macar İlimler Akademisi Divânü Lûgât'it-Türk satın almak için 10 bin altın teklif ettiğinde, Ali Emiri Efendi hiç tereddüt etmeden reddetmiş ve şu cevabı vermişti: *"Ben kitaplarımı milletim için topladım. Dünyanın bütün altınlarını önüme koy-salar, değil böyle bir kitabı, herhangi bir kitabımın tek bir sayfasını dahi satmam."*¹⁵

Buna benzer ve hatta daha cazip başka bir satın alma teklifi de Fransızdan geldi. Fransızlar Ali Emiri Efendi'ye tüm kitapları için 30 bin altın ve ayrıca onun adına Paris'te bir kütüphane, yüksek maaş, kendisine özel hizmetkarlar teklif ettiler. Ali Emiri Efendi bunu da şiddetle reddetti.¹⁶

Milletinin kültür mirasının korunmasında böylesine çok büyük hassasiyetler gösteren, her türlü maddi menfaatleri elinin tersiyle hiç düşünmeden iten Ali Emiri Efendi, üç gün süren hastalıktan sonra, 23 Ocak 1924'te Fransız hastahanesinde vefat etti.¹⁷

Mezarı, Fatih türbesi avlusundadır. Kendisini Kaşgarlı Mahmud'un 1000. yılı vesilesiyle rahmetle anıyoruz. Mekanı cennet olsun! Milletine karşılıksız hizmet eden Ali Emiri Efendi'yi de milleti sonsuza dek unutmayacaktır.

Dipnotlar

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim Üyesi.

1- Muhtar Tefvikoğlu, Ali Emiri Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989; Ali Emiri'nin Hayatı ve Eserleri için ayrıca şu eserlere de bakılabilir: M. Serhan Tayşi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ali Emiri Mad.; Ali Emiri, Tezhire-i Şuara-yı Amid, İstanbul 1328, I., 65-98; İbnülemin, Son Asır Türk Şairleri, I, 298-301; Ali Aksakal, "Ölümünün 60. Yılında Kitap Dostu Ali Emiri Efendi", Türk Kültürü, XXII/250, 1984, s. 25-28.

2- Tefvikoğlu, a.g.e., s. 2-4.

3- A.g.e., s. 9-10.

4- A.g.e., s. 13-14.

5- A.g.e., s. 16.

6- A.g.e., s. 18.

7- Ahmet Sırrı Arvas, Türkiye Gazetesi, 24 Haziran 2004 Perşembe.

8- Tefvikoğlu, a.g.e., s. 77.

9- A.g.e., s. 179. Kilisli Rıfat Efendi, Ali Emiri Efendi'nin Divânü Lûgât'it-Türk'ü bulması ve yayınlatmasını bütün ayrıntılarıyla bir gazetede altı yazı halinde yayınladı. Onun bu yazısı daha sonra bazı gazete ve dergilerde de yer aldı. Tefvikoğlu bütün bunları gözden geçirerek hata ve noksanlarını düzelterek kitabının sonuna eklemiştir. Bkz. A.g.e., s. 173-196.

10- A.g.e., s. 182-183.

11- A.g.e., s. 185.

12- A.g.e., s. 185-186.

13- Mehmet Serhan Tayşi ile evinde görüşme, 06 Aralık 2006.

14- Tefvikoğlu, a.g.e., s. 71.

15- A.g.e., s. 68.

16- A.g.e., s. 68-69.

17- A.g.e., s. 21.

KAŞGARLI MAHMUD DİYOR Kİ;

"İmdi, bundan sonra Muhammed oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud derki; Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerine göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm.

Tanrı onlara Türk adını verdi; onları herkese üstün eyledi, kendilerini hak üzerine kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erdirdi; bu kimselelere kötülerin -ayak takımının- şerrinden korudu. Durdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleri ile konuşmaktan başka yol yoktur.

Doğu Türkistan'dan Adalar Danizi'ne Kadar Selçuklular

■ Yard. Doç. Dr. Ahmet TOKSOY

Dünyanın en büyük milletlerinden birisi olan Türk milleti, tarih sahnesine çıktığından itibaren belli bir fikir eksenini üzerinde hayatını devam ettirdi. Böylece Türk milleti hiçbir zaman tesadüfi yaşam sürmediğinden dolayı tarihleri boyunca harpçi ve fatih millet olarak tanındı. Türkler, yaşadıkları hayatı, hiçbir millete görülmeyen ölçüde hareket halinde geçirip, tarihlerini de dünyanın değişik iklimlerinde yaptıkları savaşlar ve mücadeleler ortamında geliştirmişlerdir.

Yapılan mücadeleler ve geçirilen hareketli hayatın temelinde elbette ki, büyük Türk hükümdarlarının cihanşümül bir devlet meydana getirme çabaları ile kendilerine başlıca gaye edindikleri cihana hükmetme anlayışı yatmaktadır. Başka bir ifade ile cihan hâkimiyeti fikri onları bu mücadele ve siyasetlerinin hurunu oluşturmaktaydı. Hatta onlar, kendilerini bu gayeyi gerçekleştirmek için Tanrı tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş birer kimse olarak görmekte ve kabul etmekte idiler.

Bu düşünce; "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" dünyayı Türk idaresine almak ideali şeklinde özetlenebilir. Türk tarihinin çeşitli bölge ve dönemlerinde bütün sayılı başbuğ, hakan ve sultanlar tarafından gerçekleştirilmeğe çalışılması, bu idealin, Türklerde binlerce yıldan beri umumi bir fikir halinde mevcut olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Öyle ki, bu ülküyü, belirli yönleriyle destanlarımızda ve tarihi kaynaklarımızda görmek mümkündür. Oğuz Kağan Destanı da bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir.

Çok zengin bir destan edebiyatına sahip olan Türk milletinin çağlar boyunca işlediği Oğuz Kağan destanı

eski Türk hayat ve telakkisini muhafaza etmektedir. Destanda anlatıldığına göre, Oğuz Kağan büyük bir ziyafet tertip ederek beylere ve halka şöyle seslenmiştir; "Ben sizin hakanınızım. Yay ve kalkan alalım, damgamız uğurlu, bozkurt savaş parolamız olsun, demir kargılar orman gibi dolsun, daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru atlarımız yürüsün. Güneş bayrağımız, gökyüzü otağımızdır. Oğuz Kağan'ın nazırı Uluğ Türk'te rüyasında bir altını yay ile kuizeye doğru uçan üç günüş ok görmüştü. Altın yay "gün doğusundan gün batısına kadar" uzanmaktaydı. Bu rüya üzerine Uluğ Türk, kağan'a şöyle dedi; "Gök Tanrı düşümü gerçek kılsın, dünyayı sana bağışlasın." Bundan sonra Oğuz Kağan oğullarından Gün, Ay, Yıldız'ı doğuya, Gök, Dağ ve Deniz'i de batıya göndermiştir. Anlaşılmaktadır ki, dünya hâkimiyeti Oğuz Kağan'a Tanrı tarafından bağışlanan bir hak idi. Daha sonra Oğuz, ömrünün sonlarına doğru şöyle söylemiştir; "Oğullarım, ben çok yaşadım, çok savaşlar gördüm, çok kargı ve ok attım, çok at koşturdum, düşmanları ağılattım, dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tanrı'ya olan borcumu ödedim, şimdi yurdumu size bırakıyorum." Bütün bu fütihat sırasında Oğuz'a ilahi hüviyetteki bir bozkurt rehberlik etmiş, gideceği istikameti ve takip edeceği yolu göstermiştir.

Türk devlet ve hâkimiyet mefhumunun temelinde de cihanşümül yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunmaktaydı. Türk devletinin esas amacı Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlamak ve "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" her tarafa Türk adaletini yaymaktı. Bu ülküye yalnız destanlarda değil, Asya Hun İmparatorluğu'ndan başlayıp Osmanlı İmpara-

torluğuna kadar devam eden Türk devletlerinde de rastlamaktayız. Türk düşüncesinde var olan “devlet-i ebed müddet” şuuru öyle işlemiştir ki, Türk devletinin yıkılışının kıyametin kopmasıyla mümkün olabileceği inancını doğurmuştur.

Bu şekilde kurulan muazzam Türk devletin de yer yüzünde bazı vazifelerinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani bu savaşçı kavmin göreci sadece kılıç sallayıp, savaş yapmak değildi. Onun başlıca görevleri, Tanrı'nın verdiği devlet ve güç ile Tanrı adına dünya nizamını kurmaktır. Türk devleti somut bir varlıktı ama mevkiler gökten yere doğru iniyor, sağa-sola, öne-arkaya dağılıyordu. Bütün bunlar Türklerde, devletin en yüksek makamından en aşağıdakine kadar muazzam bir emir komuta zincirinin var olduğunu ortaya koymaktadır.

Sayırsız Türk savaşlarını manalandıran ve Türklerin “fatih millet” payesine yükselmesi sebebinin açıklayan bu felsefi düşünce elbette Selçuklu Türklüğünde de yaşıyordu. Hatta yalnız Türk idarecilerinde değil, Türk milletinin bütün fertlerinde canlılığını koruyordu. Özellikle Tuğrul Bey, halifenin sarayında törenle taç giyerek iki altın kılıç kuşanarak ve halife El-Kaim tarafından; “Doğunun ve Batının hükümdarı” olarak ilan edildi (20 Ocak 1058). Daha sonra da Sultan Melikşah, yine halifenin sarayında “Doğunun ve Batının hükümdarı” olarak ilan edilerek iki kılıç kuşandı (25 Nisan 1088). Bu iki hadise Selçukluların bu ülkeye nasıl sadık kaldıklarının en güzel ispatıdır.

Esasen o dönemdeki umumi efrarca da benimsendiği anlaşılan bu fikir, eserini 1074'de Bağdat'ta yazmış olan Kaşgarlı Mahmud tarafından şöyle ifade edilmektedir; “Tanrı Devlet güneşini Türklerin burcunda doğdurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devletleri onların saltanatı etrafından döndürmüş, Türkleri yeryüzünün hakemi yapmıştır.” Bundan başka Nişapurlu iki hadis bilgininden peygamberimizin “Benim Türk adında bir ordum vardır” hadisini nakleden Kaşgarlı'ya göre Türk adı Tanrı tarafından verilmiş bir isimdir.

Türk milletinin dünyayı idare ile görevli kılınmış olarak seçkin bir mevki tutması dolayısıyla Türk başkent sahasının da dünyanın merkezi olması gerektiğinden, Kaşgarlı Mahmud büyük eserine eklediği dünya haritasında Türkistan'ı yeryüzünün merkezi olarak kabul etmiştir. Böylece Tanrı'nın türk milletini, havası en sağlam olan ülkede iskân ettiğini bundan dolayı da Türklerde iyilik, güzellik, doğruluk, tatlılık, büyüklere saygı, ahde vefa sadelik ve kahramanlık gibi yüksek vasıfların hakim olduğunu da belirtmiştir.

Selçuklu Hâkimiyeti

Türkler, özellikle XI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren önceleri keşif, fakat daha sonra büyük kitleler halinde temelli yerleşmek için Ön Asya ve Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır. Gerçi Abbasiler zamanında bu devletin idaresinde birçok Türk emiri Anadolu'ya gelmiş ve Bizans'a karşı gaza seferleri yapmışlar ve hatta Tarsus gibi önemli bir merkezi tamir ederek burada yerleşmişlerdir. Ancak sistemli bir yerleşmenin Selçuklular zamanında olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Horasan'da zor günler geçiren Selçuklulardan Çağrı Bey, Anadolu üzerine bir keşif seferine çıkarak Doğu Anadolu'ya gelmişti. Çağrı Bey'in 1016 yılındaki keşif akınından sonra Selçuklular 1040 Dandanakan Meydan muharebesinde Gazneli Devleti'ni mağlup etmeleri üzerine Merv'de yaptıkları kurultayda, bundansönce izleyecekleri siyasetin temellerini atmışlardır. Bu siyasetin bir sonucu olarak Selçuklular, Anadolu üzerine seferleri başlatmışlar ve 1048 tarihinde ilk defa Anadolu'da düzenli Bizans ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Bu zafer ile Anadolu'nun kapıları Türklere aralanmış ve Türk boyları aralanan bu kapıdan girerek Anadolu'yu vatanlaştırmaya başlamışlardır. Daha sonra 1054 tarihinde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Anadolu seferine çıkması, Türk milletinin Anadolu'da bir hâkimiyet tesis etmelerinde büyük amil olmuştur.

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine tahta çıkan Alp Arslan'ın 1064'de Ani'yi almalarıyla başlayan Türk harekâtı, Selçukluların bu yörede yaşamaya mecbur olmaları ya-kından alakalıdır. Hatta Malazgirt savaşı da bu mecburiyetin bir sonucudur. Esasen Malazgirt Savaşı öncesinde Alp Arslan, önce barışı denemiş, başarılı olmayınca da Bizans'ın bir gayretle topladığı büyük orduyu mağ-lup etmiştir.

Malazgirt Zaferinden sonra (1071) imparator Romanos Diogenes tahtını kaybetmiş ve İstanbul'da başlayan saltanat mücadelesi, imparatorluğu tam bir anarşi havasına sokmuştur. Bundan faydalanan Türk kumandanları Anadolu'yu fethetmeye başlamışlardır. Doğudan başlatılan harekât noktası üzerinde Erzurum bulunuyordu. Selçuklu sultanı bu yörelerin ele geçirilmesi işi-ni Saltuk, Mergücek ve Artuk'a vermiştir.

Malazgirt savaşından sonra bir Türk müfrezesinin himayesinde ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in yeni imparator Mikhael tarafından gözlerine mil çekilerek öldürülmesi üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir tatbik edildi. Başta Kutalmış'ın oğulları Süleyman-şah, Mansur, Alp İlig, Dolat maiyetindeki kuvvetler olmak üzere Artuk Bey ve Tutak Bey vb. gibi başbuğlar da kendi idarelerindeki

Türkmenlerle Anadolu içlerine doğru hareket halinde bulunuyorlardı.

Güneyde Birecik'i kendisine karargâh haline getiren Süleyman-şah'ın da Antakya üzerine akınlar yaparak, buranın valisini esir alıp arkasından Halep'i kuşattığı sıralarda Batı Anadolu'da Alaşehir'i ele geçiren Türkler, Adalar Denizi sahillerindeki Milet'e kadar uzandılar. Bu arada Halep kuşatmasını kaldırıp tekrar Anadolu'ya giren Süleyman-şah, kendisinden yardım talep eden Bizanslı General Melissenos'a yardım için Marmara sahillerine doğru yöneldi. Bizans imparatoruna baş kaldıran asi General Melissenos'un yardımcısı sıfatıyla Batı Anadolu'da birçok kale ve şehirleri fethettikten sonra İznik'e girerek (1078) burayı kendisine merkez yaptı. Böylece yeni fethedilen Anadolu'da Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir devlet kurulmuş oldu.

Sultan Alp Arslan ise Malazgirt zaferinden sonra (Eylül 1072) iki yüz bin kişilik ordu ile Maverâünnehr seferine çıktı. Bu sefer sırasında askerler, 20 Kasım 1072'de Yusuf el-Harezmi adıyla tanınan bir kale muhafızını huzura getirdiler. Kale muhafızı, Alp Arslan'ı yakalayarak öldürdü (24 Kasım 1072). Cenazesi Merv'e götürülerek burada babasının yanında toprağa verildi. Alp Arslan'ın, Melikşah, Tökiş, Ayaz, Tutuş, Böri-Bars, Arslan Argun adlarında oğulları vardı ve tahta Melikşah çıktı. Esasen Alp Arslan, yaralandığı zaman Nizam'ülmülk'e ve diğer kumandanlara yanında bulunan Melikşah'a biat etmesi için yemin ettirdi.

Alp Arslan'ın ölümünden sonra bu vasiyet gereğince, devlet adamları, kumandanlar ve ileri gelenler cülus töreni yaparak Melikşah'ı sultan ilen ettiler (25 Kasım 1072). Ardından da Bağdad'a heber göndererek hutbenin yeni sultan adına hutbe okutulmasını istediler. Bunun üzerine camilerde Melikşah adına hutbe okundu.

Melikşah'ın Semerkand Seferi

Sultan Melikşah, devlet işlerini düzene koyduktan sonra Tirmiz üzerine yürüdü. Aslında Alp Arslan'ın öldüğü ve bunun üzerine Melikşah'ın Horasan'a döndüğünü duyan Karahanlıların batı kolu hükümdarı ve Semerkand ham Şems'ül-mülk Nasr II. derhal faaliyete geçerek Tirmiz'e girdi. Orayı ele geçirdikten sonra sultanın kardeşi Ayaz'ın da Cürcan'a gittiğinden faydalanarak Belh üzerine hareket etti. Belh ahalisi korkarak Semerkand hanından aman dilediler ve o da aman vererek Tirmiz'e döndü. Ancak Belh'te, bir grubun Şems'ül-mülk'ün adamlarını üzerine saldırıp onları öldürmeleri üzerine geri dönerek Belh'in yakılması emrini verdi. Ancak halkın yeniden aman dilemesi üzerine onları affetti. Bu olayları heber alan Ayaz geri dönüp Belh'i yeniden ele geçirip Tirmiz üzerine yürüdü ise de mağlup

oldu. Geriye dönerken de ordusunun büyük çoğunluğuyla birlikte Amu Derya'dan geçerken boğularak hayatını kaybetti.

Devlet işlerini yoluna koyan Melikşah, sefere çıkarak Belh'e ulaştı. Bu arada halk kendisini karşılayarak Semerkand hanından şikâyetle bulundular. Sultanın burada bulunduğu sırada hanın elçisi huzura gelerek ileri harekâtından dolayı tehdit etti. Onun tehditlerine rağmen sultan, Tirmiz üzerine yürüyerek şehri muhasara altına aldı. Bunun üzerine Tirmiz halkı korkuya kapılıp ricada bulunmaları üzerine sultan halka aman verdi ve halkta buna karşılık olarak Tirmiz'i teslim etti. Sultan, tirmiz'de bulunan Şems'ül-mülk'ün kardeşi Yağan Tekin'e ili davranarak ona hil'atlar giydirdi ve ih-sanlarda bulundu. Tirmiz kalesi Emir Savtekin'e verildikten sonra Semerkand üzerine yürüyüşe geçen sultan, şehre yaklaştığı zaman Şems'ül-mülk'te son çare olarak elçilerini göndererek barış istedi. Bunun üzerine sultan bu teklifi kabul ederek Semerkand hanını affetti ve geriye başkent Rey'e döndü.

Meverâünnehr Seferi ve (Kaşgar)

Doğu Türkistan'ın Hâkimiyet Altına Alınması

Şems'ül-mülkten sonra Batı Karahanlı tahtına çıkan ve Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un yeğeni olan Ahmed Han, halka çok kötü davranıp zulüm yaptığından dolayı da halk ondan soğudu. Bunun üzerine halkın ileri gelenleri Sultan Melikşah'a mektup yazıp yardım istedikleri gibi Ebu Tahir b. Alik'de hac ve ticaret niyetiyle yola çıkarılarak şikâyet maksadıyla sultanın huzuruna gönderildi. Bunun üzerine Selçuklu sultanı İsfahan'dan doğuya sefere çıktı.

Sultan İsfahan'dan Horasan'a geldiği sırada devletin çeşitli bölgelerinden gelen askerler sultana katıldı. Bu büyük askeri kuvvetle Amu Derya'yı geçerek Buhara'ya doğru hareket etti. Uğradığı her yeri ele geçirerek Buhara'ya ulaştı. Burayı da hâkimiyeti altına alarak Semerkand önlerine geldi ve şehrin önünde karargâh kurdu. Ahmed Han şehri savunmaya başladı ise de kalenin burçlarından birini koruyan komutanın savaşmaktan vazgetmesi ve ayrıca surlarda gedik açılması üzerine Selçuklu askerleri kaleye girdi. Bunun üzerine Ahmed Han kaçıp saklandıysa da daha sonra yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Melikşah, ona iyi davranarak serbest bıraktı ve yanındaki muhafızlarla İsfahan'a gönderdi. Selçuklu sultanı buradan Kaşgar üzerine hareket etti. Bu esnada Talaş (Taraz) Hakimi Kayır Han Selçuklu hakimiyetini kabul ettiği gibi Işık Göl yakınındaki Balasagun ve Taşkent'in kuzeyinde, İsficab hakimi de sultana tabi oldu. Nihayet melikşah Özkend'e geldi ve buradan Doğu Karahanlı hükümde-

rına elçiler göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını, ayrıca paranın da kendi adına bastırılmasını istedi. Kaşgar hükümdarı bu emirleri yerine getirerek sultana itaatini arz etti. Daha sonra da sultanın huzuruna bizzat kendisi gelerek sultanla görüştü. Sultan onu iyi duygularla karşılayıp ihsanlarda bulunduktan sonra ülkesine gönderdi. Bu suretle Karahanlıların İli ve Kaşgar havalisine hakim bulunan Doğu Karahanlı kolu da Selçuklulara bağlanmış oldu.

Bazı Selçuklu kaynakları, Melikşah'ın, Semerkand'a yaptığı başka bir seferden de bahsetmektedirler ki, bu sefer sırasında sultan henüz İsfahan'dan ayrılmamışken Bizans elçisinin cizye vermek için başkent'e geldiğini vezir Nizamü'l-mülk'ün cizyeyi burada değil Kaşgar önlerinde aldığını kaydetmektedirler. Bu sefer üzerine Kaşgar hanının Selçuklu hakimiyetini kabul ettiğini, Selçuklu sultanının amacına ulaşmış olarak beş kent İsfahan'a geldiği de kaynaklarda yer almaktadır.

Sultan Melikşah bu seferden sonra Horasan'a geri döndüğü sırada Semerkand ve havalisindeki Çigiller isyan etti. Çigillerin lideri Aynüddeve, her ne kadar da Selçukluların Semerkand valisi Ebu Tahir'e karşı ayaklandıysa da o, aynı zamanda sultan Melikşah'tan korkuyordu. Bu sebeple Kaşgar Hanının kardeşi ve Yedisu (Atbaşı) kalesinin hakimi olan Yakup Tekin'e haber gönderip onu yanına çağırırdı. Yakup Tekin Semerkand'a gelirse de Aynüddeve ile işlerin yürümeyeceğini anladığından dolayı halkı ona karşı kıskırttı. Galeyana gelen halk Çigillerin kumandanını öldürdü. Bunun üzerine Semerkand'da işlerin karıştığını duyan sultan tekrar Türkistan üzerine yürümek zorunda kaldı. Melikşah Buha-ra'ya vardığı zaman Yakup Tekin de kaçarak önce Fergana'ya oradan da kendi hâkimiyet bölgesine gitti.

Semerkand'da kalan Yakup'un askerlerinden bir kısmı sultandan aman dileyerek ona katıldı. Bundan sonra tekrar Özkend'e kadar gelerek Yakup'un yakalanması için askerler görevlendirdi. Sultan aynı zamanda Yakup'un kardeşi olan Kaşgar hanına da mektup göndererek onun yakalamasında kendisine yardımda bulunmasını istedi. Bu arada askerler Yakup'u sıkıştırınca o da Kaşgar'a sığındı. Haberi duyan sultan, Kaşgar hanına haber göndererek onu kendisine teslim etmesini istedi. Sdnunda han, Yakup'u Melikşah'a gönderdi. Böylece Melikşah zamanında Büyük Türk Eli'nin bir parçası olan ve Doğu Türkistan olarak adlandırdığımız bu Türk coğrafyasından Adalar Denizi'ne kadar Türkistan ve Anadolu bir bayrak altında toplanmış oldu.

Sonuç

XI. yüzyıla gelinceye kadar Türkistan'dan batıya doğru gelişen ve Türk fütuhat ananesinin istikameti,

genel olarak Aral Gölü'nün, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa'ya kadar uzanmaktaydı. Selçuklular, bu genel istikametten ayrı olarak orta yol adı verilen yeni bir yolla Türklüğü batıya taşıdılar. Bunun kararı da ancak 1040 tarihinde vuku bulan Dandanakan Meydan Muharesi'nden sonra, Selçuklu başbuğları fethedilen ve fethedilmesi düşünülen bölgeleri toplanan kurultayda paylaşımlarıyla alındı.

Bu paylaşımında batı bölgeleri sultan Tuğrul bey'in hâkimiyet sahasına düştü. Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem bölgeleri ele geçirildikten sonra Anadolu üzerine seferler başladı. Akınlar belirli bir plan çevresinde yapılarak Anadolu'nun fethi sağlandı. Bu arada gittikçe büyüyen dalgalar halinde gelişen "Büyük Oğuz muhacereti" Anadolu üzerine yöneldi. Böylece Anadolu, Türk anayurdundan binlerce kilometre batıda ikinci bir anayurt haline getirildi ve buraya da Türkiye adı verildi.

Selçuklularda canlı bir şekilde yaşayan Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Melikşah zamanında zirveye çıktı. Gerçekten de sultan Akdeniz sahillerinde fetih hareketlerinde bulunduğu sırada denize ulaşınca atı ile denize girmiş ve kılıcını üç defa dalgalara çarparak devletin sunurlarını buralara kadar ilerlettiği için Allah'a şükretmiştir. O daha sonra da çıktığı Türkistan seferi sırasında Çin Şeddinden Adalar Denizine kadar uzanan Türk Dünyasını bir bayrak altına aldı. Melikşah, 1090'da Bağdad'a hareket ettiği zaman "Dünyayı fethetmek" kararında idi.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed B. Mahmud, Selçukname, Hzl. Erdoğan Mercii, I, İstanbul, 1977.

Baykara, Tuncer, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul, 2004.

Donuk, Abdulkadir, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1981, sayı 10-11, s. 29-56.

Genç, Reşat, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, 1997.

Gömeç, Saadettin, Türk kültürünün Ana Hatları, Ankara, 2006, İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, Çvr. A. Özyaydın, IX, İstanbul, 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Fütuhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1971, sayı 2, s. 1-17.

Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah, İstanbul, 1973.

Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1972.

Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lügat'it-Türk, Trc. B. Atalay, I, 1939.

Konukçu, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992.

Koca, Salim, Türk kültürünün Temelleri, II, Ankara, 2003
Muhammed B. Ali B. Süleyman er-Ravendi, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, Trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1957.

Reşid ed-Din, Cami u't-Tevarih, cilt II 5, cüz. Ankara, 1999.

Sadr ud-Din Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El-Hüseyini, Ahbâr üd-Devletü's-Selçukiyye, Tashih, Muhammed İkbâr, Lahor, 1933.

İbn-ul-Cevzi, Mir'at'uz-Zaman, Neş. Ali Sevim, Ankara, 1992.

Togan, A. Zeki, Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.

Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul, 2003.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1996, s. 200.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993.

* Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal bilgiler ABD. Öğretim Üyesi Abdulkadir Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1981, sayı 10-11, s. 56; Salim Koca, Türk Kültürünün Temelleri, II, Ankara, 2003, s. 209.

İbrahim Kafesoğlu, "Türk Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1971, sayı 2, s. 5.

Ben sizlere oldum Kağan,
Alalım yal ile kalkan,
Nişan olsun bize buyan
Kök Börü olsun bize Uran,
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan
Daha deniz, daha müren,
Güneş bayrak, gök karıkan

Oğuz'a yol gösteren Bozkurt, "Gök yeledi ve gök tüylü" olarak vasıflandırmaktadır.

Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Ankara, 2006, s. 196; Kafesoğlu, "Türk Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", s. 5-6; Koca, Türk Kültürünün Temelleri, s. 209.

Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, s. 43-44.

Sibt İbn'ul-Cevzi, Mir'at'uz-Zaman, Neş. Ali Sevim, Ankara, 1992, s. 26.

Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lügat'it-Türk, Trc. B. Atalay, I, 1939, s. 3.

Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lügat'it-Türk, s. 354.

Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lügat'it-Türk, s. 351.

Kafesoğlu, "Türk Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", s. 5.

Osman, Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkiresi Tarihi, İstanbul, 2003, s. 107.

A. Zeki, Velidi, Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970, s. 178.

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, Çvr. A. Özeydin, IX, İstanbul, 1987, s. 369-370; Ahmed B. Mahmud, Selçukname, Hzl. Erdoğan Mercii, I, İstanbul, 1977, s. 26.

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, s. 414-415.

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, s. 454-455.

Sadr ud-Din Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El-Hüseyini, Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye, Tashih, Muhammed İkbâl, Lahor, 1933, s. 46, vd.; Reşid-ed-Din, Cami u't-Tevarih, cilt II, cüz, Ankara, 1999, vs. 32 vd.;

Sibt İbn'ul-Cevzi, Mir'at'uz-Zaman, 166-172; Tuncer Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul, 2004, s. 69; Reşat Genç, Kargarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, 1997, s. 28.

Konukçu, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992, s. 21.

Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1972, s. 62; Prof. Dr. Osman Turan ise, "Süleyman-şah ve kardeşlerinin Malazgirt savaşında veya zaferi müteakip Anadolu'nun fethine gönderilen kumandanlar arasında bulunduğuna dair hiçbir işaret mevcut olmadığını, Kutalmış oğullarının Anadolu'nun fethine ve hükümdarlığına tayin etmesinin de imkânsız olduğunu belirtmektedir". Bkz. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993, s. 46.

Sultan Melikşah, Anadolu'nun fethine memur ettiği Kutalmış oğulları; Mansur, Süleyman-şah, Alp İlig ve Dotal büyük sultan adına fetih hareketlerinde bulunmuşlardır. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul, 1973, s. 57.

Semer kand, Buhara ve bütün Maverâünnehr'in hâkimiyetini elinde bulunduran Şamso'l-Mülk Tegin B. Togan, Alp Arslan'ın kız kardeşiyle evlendi. Alp Arslan'a karşı bir kareket de bulunduğundan dolayı Sultan oğlu Melikşah'ı, onun üzerine gönderdi. Ancak Melikşah mağlup olmaktan kurtulamadı. Bunun üzerine Maverâünnehr hakimi, olayların müsebbibi olarak gösterdiği hanımını yani Alp Arslan'ın kız kardeşi öldürdü. Bunun üzerine Alp Arslan'da Semer kand seferine çıktı. Bkz. Sibt İbn'ul-Cevzi, Mir'at'uz-Zaman, 181; Ahmed B. Mahmud, Selçukname, s. 109.

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, X, s. 78-79; El-Heseyini, Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye, s. 53-55.

Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 8.

Sibt İbn'ul-Cevzi, Mir'at'uz-Zaman, 180; İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, X, s. 80-81.

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, X, s. 80-81; El-Hüseyini, Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye, s. 60-61; Sibt İbn'ul-Cevzi, Mir'at'uz-Zaman, 192; Muhammed B. Ali B. Süleyman er-Ravendi, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, Trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1957, s. 125.

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, X, s. 80-81.

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, X, s. 153-154; El-Azimi, Azimi Tarihi, Yay. Ali Sevim, Ankara, 1988, s. 26; Ravendi, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, s. 127.

Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 115.

El-Hüseyini, Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye, s. 65-66; Ahmed B. Mahmud, Selçukname, s. 158-159.

Çigillerin ayaklanması hakkında Osman Turan, Nizamü-mülk'ün Siyasetname adlı eserini kaynak göstererek, "Melikşah'ın Semer kand ve Özkend seferlerinde Çigiller ve Maverâünnehr halkı sultan için "bize sofrasında bir lokma yemek vermedi" dedikodusunu ağızlarından doğormemişlerdir. Sultanımız cihan ailesinin babasıdır ve devrin hükümdarları ona tabi olmuşlardır. Bu sebeple onun babalık şefkati, cömertliği ve sofrasının genişliği de o nispetle olmalıdır... Melikşah bu anane icabını yapmadığı için Çigil kabileleri ayaklanmışlardır". Bkz. Turan, Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 213.

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih, X, s. 155-156.

Doğu Türkistan Kültürü'nün Türk Tarihi Açısından Önemi

■ Dr. Abdullah BAKIR

Sayın başkanım, Değerli Hocalarım, Doğu Türkistan Davasına gönül vermiş saygıdeğer misafirler. Tebliğimle Doğu Türkistan'ın ilmi ve kültürel geçmişinin Türk dünyasına katkılarından ve yapılacak ilmi çalışmaların Doğu Türkistan araştırmalarına, davasına ve tanıtımına yapacağı katkılar üzerinde durmaya çalışacağım.

Dünya Türklüğünün beşiği olan ve Türk tarihinin kültür ve medeniyetinin yeşerdiği Doğu Türkistan Türk dünyasının 10.476.076 kilometre kareden meydana gelen topraklarının 1.828.418 kilometre karesini teşkil etmektedir. Binlerce yıldır Türk yurdu olan, illebet de öyle kalacak olun ana yurdumuz Doğu Türkistan'ın bu yüzölçümü; Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Polonya'nın yüzölçümlerinin toplamından daha büyüktür. Yer altı ve yerüstü tabii kaynakları bakımından oldukça zengin olan bu coğrafya, Tarih boyunca başta Çinliler olmak üzere birçok milletin iştahını kabartmıştır.

Büyük Hun devleti ardından Tarihte Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti olan, devlet ve millet şuurunun en üst noktaya ulaştığı Göktürklerden itibaren pek çok Türk devleti Doğu Türkistan'da kurulmuştur.

Bütün bu devletler Yüksek Türk kültür ve medeniyetinin pek çok şaheserini meydana getirmişlerdir. Dünyaya uygar kavramını, matbaayı hediye eden Uygur Devleti, tarih boyunca Orta Asya'daki müvadelelerin ana kaynağını teşkil eden ve bölgenin can damarı olan ipek yolu üzerinde bulunuyordu bu konumundan dolayı Uygurlar ekonomik yönden oldukça gelişmişler, tarım, ticaret, bilim, sanat ve özellikle edebiyat ve devlet yönetiminde büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu büyük Türk medeniyeti o dönemlerde diğer milletlerin de yaşantısına yön vermiştir.

Uygur devletinin yıkılmasının ardından ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlı devleti Doğu Türkistan'da kurulmuştur. Töklü bir Türk kültürünün hakim olduğu bu coğrafyada, Türk İslâm kültür ve medeniyetinin temelleri atılmış, birçok medreseler açılarak vakıflar kurulmuştur.

Karahanlı'lar döneminde Türk kültür hayatının en önemli iki büyük şaheseri burada ortaya konulmuştur. Bunlardan ilki Yusuf Has Hacıp'in Balasagun'da kaleme almaya başladığı ve 1070 yılında Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrinde tamamladığı Kutadgu Bilig adlı eserdir. İnsanlara ve hükümdarlara nasihat niteliği taşıyan siyasetname türündeki bu eserde Türk dili, Türk tarihi, Türklerin dünyayı algılayışı ve yaşayışı gelenek görenekleri ve hakkında bize bilgiler sunulmuştur.

Yusuf Has Hasib'le aynı dönemde yaşayan Kaşgarlı Mahmut birbirlerini hiç tanımamış olmalarına rağmen, Türk dili, Türk edebiyatı, Türklerin fikir ve manevi hayatı hakkında çalışmalar yapmışlardır.

Bunlardan ikincisi Türk Dilinin Türk milliyetçiliğinin en büyük öncülerinden olan Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan Divan-i Lugati't Türk adlı eserdir. Bu eserde Türkçenin Arapçadan daha yetkin bir dil olduğu anlatılmış, o devirde Tüm Türk yurtlarında konuşulan Türk lehçeleri harf sırasıyla sunulmuştur. Türk dilinin grameri yanında, Türk yer adları, Türk damgaları ve Türk topluluklarının medeniyetlerinin anlatıldığı eserle Türk dilinin zenginliğini, her duygu ve düşünceyi anlatmaya müsait olduğu, yani bir bilim dili olabileceği anlatılmıştır.

Atebet'ül Hakayık adlı dev eserin sahibi Ahmed Yükneci, İbni Sina, Farabi gibi dünya bilim adamlarına yol gösteren bilginler bu topraklarda yaşamıştır.

Karahanlılar'dan sonra da Uluğ Bey, Hüseyin Baykara, Şahrüh ve Ali Şir Nevai zamanında Doğu Türkistan bir ilim ve kültür merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. 18 yüzyılın son yarısına gelindiğinde bu güzel Türk yurdunda Çin zulmü başlamıştır. Buna karşı Doğu Türkistan Türklüğü şiddetli bir direniş ortaya koymuşlardır.

Çeşitli dönemlerde bu direniş başarıya ulaşmış olsa da (Çin zulmü bu topraklardan hiç eksik olmamıştır. Bu dönemlerde de bu topraklar pek çok alim ve sanatkarlar yetiştirmiştir. Bunlardan tarihçi, yazar ve komutan Mehmet Emin Buğra'nın ilmi eserleri ve mücadele hayatı. Doğu Türkistan Milli Davası ile ilgili siyasi ve ilmi alanda ömrü boyunca mücadele eden, pek çok ilmi esere imzasını atan İsa Yusuf Alptekin'in çalışmaları. Önce Türkiye'de, I. Dünya Savaşı'nın olduğu yıllarda ise Doğu Türkistan'da kurtuluş mücadelelerinde bulunan Dr. Mesut Sabri Baykozi'nin çalışmaları, 20. Asır Doğu Türkistan tarihi açısından oldukça kıymetlidir. Doğu Türkistan'da ortaya konulan bu ilmi çalışmalar sadece burası için değil bütün Türk tarihi ve Türk dünyası açısından önem taşımaktadır.

Bütün Türklüğün Ana yurdu Türk kültür ve uygarlığının kaynağı, Büyük Türkistan'ın bir parçası olan Doğu Türkistan'ın hak ettiği yeri dünya kamuoyuna anlatmak kavratmak için, daha fazla ilmi çalışmalar yapılmalıdır. Özellikle Doğu Türkistan'ın tarihinin ve istiklal mücadelelerinin anlatıldığı eserler gün yüzüne çıkartılarak, geniş bir şekilde Doğu Türkistan tarihinin, kültür ve medeniyetinin dile getirildiği bir yayın külliyyatının oluşturulması çok gereklidir.

Mehmet Emin Buğra tarafından kaleme alınmış olan eserlerin, yurt dışında yapmış olduğu çalışmaların Doğu Türkistan ve Türk tarihi, edebiyatı, kültür ve medeniyetinin gün ışığına çıkarılması açısından önemi büyüktür.

Bütün bir ömrünü Doğu Türkistan Davasına harcamış olan İsa Yusuf Alptekin'in mücadeli hayatı ve eserleri üzerinde yapılacak çalışmalar Doğu Türkistan Davasına büyük katkılar sağlayacaktır.

Kısacası "Üç Efendiler" olarak adlandırılan Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve Mesut Sabri Baykozi'nin çalışmalarının, mücadelelerinin ortaya konulmasının, Doğu Türkistan'ın Türk ve dünya kamuoyuna daha iyi anlatılmasında ve ilim alemine tanıtılmasında önemi çok büyüktür. Ayrıca değişik zamanlarda dünyanın farklı ülkelerine göç ederek gelen Doğu Türkistanlıların anılarının derlenmesinin, yayınlanmasının bu düşüncelere katkısının çok olacağı düşüncesindeyim..

Doğu Türkistan Vakfı ve Türkiye'nin değişik yerlerinde faaliyet gösteren Doğu Türkistanlı Kardeşlerimizin kurdukları derneklerin faaliyetlerinin, yapmış oldukları ilmi çalışmaları, Doğu Türkistan davasına katkıları takdire sayandır. Bunun en büyük göstergelerinden

birisi de şu anda yapılmakta olan sempozyumdur. Bu vesile ile Doğu Türkistan Vakfı Başkanı Sayın M. Rıza Pekin Paşama ve Vakıf Genel Sekreteri Sayın Hamit Göktürk Beyefendilere ve emeği geçen bütün muhterem şahsiyetlere mimmen ve şükranlarımı arz ediyorum.

Türk Kültür ve medeniyetinin önemli bir merkezi ni ve Türk dünyasının Serhad Birliğini oluşturan Doğu Türkistan Türklüğü, 1755 yılında başlayan Çin istilasından günümüze kadar uzanan dönemde, vatanlarını, bağımsızlıklarını, milli anıtlarını, sanat ve kültür hazinelerini korumak için dayanılmaz acılar çekmiştir ve halen daha da çekmektedir.

Doğu Türkistan tarihinin kültür ve medeniyetinin, haklı davasının daha iyi anlatılabilmesi için geçmişten günümüze kadar yetişmiş Doğu Türkistanlı münevverlerin, Doğu Türkistan'la ilgili çalışmalar yapan bilim adamlarının ilmi eserlerinin incelenerek ilim alemine sunulmasının önemi ortadadır.

Kasım 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetinden Ankara'ya bir kutlama mesajı gönderilmişti. Bu mesaj Anadolu Ajansı tarafından bütün dünyaya şöyle duyurulmuştu:

"Yeni İstiklaline kavuşmuş Doğu Türkistan'ın Gök bayraından sevgili Türkiye'nin ay yıldızlı al bayrağına selam olsun."

İşte o gün bu haber bütün Türk Dünyasını sevinç gözyaşlarına gark etmişti. Sözünü etmiş olduğumuz bu ilmi çalışmalar bize inşallah o günleri tekrar gösterecektir.

Bu sempozyumu düzenleyen, bize bu fırsatı tanıyan Doğu Türkistan Vakfı idareci ve tüm mensuplarına, minnet ve şükranlarımı, sizlere saygı ve hürmetlerim arz ediyor, sözlerime Mehmet Emin Buğra'nın şu dizeleleriyle son vermek istiyorum:

Türk elining erlerimiz Türkistandır yerlerimiz
Ulu Yurtnin yolida Aksun kan terlerimiz
Mongü bolsun Türkeli Ytizming yasa ey hakan
Ulus bizning canimiz Yurt soymek imanımız
Ulug Türklük yolida Fida bolsun kanımız
Mongü bolsun Türkeli Yüzming yasa ey hakan

Baymirza Hayit, Eski Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000, s. 284.

Muzaffer Özdağ, Türk Dünyası ve Doğu Türkistan Politikası, İstanbul, 2000, s. 22. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, Boğaziçi Yayınevi, 1983, s. 59-60, 89.

Mehmet Emin Buğra, Şark Türkistan Tarihi, Ankara, Ofset Reprodüksiyon, Matbaacılık, 1987, s. 238-239.

Andrew D. W. Forbes, Çev. Enver Can, Doğu Türsitan'daki Harb Beyleri, İstanbul, Bayrak Matbaası, 1998, s. 12.

* Rejit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi", Türk Kültürü, Ankara, 1970, s. 98, 70-85 7. Ahmet Caferoğlu, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", Trk Dünyası El Kitabı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976, s. 406.

Kurban, Doğu Türkistan İçin Savaş, Ankara, 1995, 'Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 88.

Abdullah Bakır, Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra, İstanbul, 2005, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, s. 35.

Mehmet Emin Buğra, Kutluk Türkan Opereti, Ankara, 1948, Form Ofset, s. 17.

Divânü Lûgât'it-Türk'ün Bulunuşu ve Bu Eserin Doğu Türkistan'da Neşredilmesi

■ Reyila KAŞGARLI*

Bundan bin yıl önce, hükümdarı Tabgaç Buğra Han ve çağının düşünür ve bilgini Yusuf Has Hacip ile birlikte Kaşgar'ı dünya Türklüğünün kültür merkezi durumuna getiren Kaşgarlı Mahmud, bugün bile o tarihi dil kuruculuğu niteliğinden hiçbir şey yitirmemiştir. Bu büyük düşünürün, dünya Türklüğüne armağan ettiği "Divânü Lûgât'it-Türk" adlı eseri, bugün geniş coğrafi alanlara yayılmış, birbirinden az yada çok farklı Türk lehçelerine ayrılmış bulunan dilimizin en eski ve birleştirici kaynağıdır.¹

Kaşgarlı Mahmud'un, 1073-1074 yıllarında tamamladığı bu eseri, Türk dili ve kültürünün bir hazinesi olarak, basit bir sözlük olmanın ötesinde Türklerin dil özellikleri, coğrafi konumu, örf ve adetleri, yaşam tarzı hakkında bilgi vermenin yanı sıra, yazarın bir filolog, etnograf, etnolog, folklorcu, sözlükçü, Türkçü, dilci kimliğini de yansıtmıştır.

Divânü Lûgât-it Türk, 1910'a kadar adı bilinen, fakat kendisi meçhul bir eserdir. Diğer bir deyişle, o zamana değin, eserin sadece adı vardı, fakat kendisi ortada yoktu. Eser, bugün bütün dünyada biliniyor, hakkında makale, kitap yazılıyor ve üzerinde tartışmalar yapılıyorsa, bunu büyük kitap aşığı, ilim ve kültür sevdalısı Ali Emiri Efendi'ye borçluyuz. Ali Emiri Efendi, Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yıllarında Bağdat'ta Abbasi Halifesine sunulmak üzere yazılan bu muhteşem eseri, sahaflarda Divânü Lûgât'it-Türk olduğu bilinmeden satılırken, fark etmiş ve satın alarak Türk kültür hayatına kazandırmıştır. Bu sebeple, Ali Emiri Efendi'nin isminin, eserin yazarı Kaşgarlı Mahmud ile birlikte her zaman anılmayı hak ettiğine şüphe yoktur. Bundan dolayı, Divânü Lûgât'it-Türk ile ilgili kaynaklarda kendisinden bahsetmenin bir vefa

borcu olduğu muhakkaktır. Aslında, Ali Emiri Efendi'nin kitabı buluşu ve daha sonra yayınlatışı romanlara konu olacak güzellikte ve kültürün, kitabın önemini somut bir biçimde vurgulayacak olgulara haizdir. Ziya Gökalp ve Talat Paşa'nın kitabın yayınlanmasına yaptıkları katkı ise çok ilginçtir.

1857'de Diyarbakır'da doğan Ali Emiri Efendi,² daha küçüklüğünden itibaren okumaya ve araştırmaya meraklıydı. Sekiz on yaşlarında, eski yapılar üzerindeki yazıları okuyup anlamaya çalışıyordu. Ayrıca şiiri de seviyordu. Güçlü bir hafızaya da sahip olan Ali Emiri, dokuz yaşındayken, beş yüzden fazla şairin şiirlerinin yer aldığı Nevadir'ul Asar isimli eserdeki dört bin beyiti ezberlemişti. Gençliğinde hat sanatıyla da meşgul olan Ali Emiri bu konuda oldukça başarılı sayılır. Çünkü, yazdığı bazı levhalar Diyarbakır'da camilere asılmıştı.

Divânü Lûgât'it-Türk'ün Bulunuşu

Kâtip Çelebi'nin Keşfüzzünûn adlı bibliyografyasında Kaşgarlı Mahmud'dan da söz edilmiştir. Ama bu bilgi çok sınırlıdır. 1910 yılında İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı'nda, dönemin soylu ailelerinden bir hanım, kitapçı Burhan Bey'e gelerek, bir el yazması kitap satmak ister. Kitapçı Burhan Bey, işi Maarif Nezareti'ne duyurur. Kitabın değerli bir yapıt olduğunu ve sahibinin otuz sarı lira istediğini söyler. "Ne olduğu belirsiz bir kitaba avuç dolusu altın verilemeyeceği" gerekçesiyle Maarif Nezareti, eseri satın almayı reddeder. Kitapçı Burhan Bey bu işten vazgeçmez ve kitabı bu kez Ali Emiri Efendi'ye götürür.³

Kitaplarını millete hediye ederek Fatih Millet Kütüphanesi'ni kurmuş ve ilk müdürlüğünü yapmış olan Ali Emiri Efendi, kitapçıyı getirtmiş, eseri inceledikten

sonra adamı kütüphaneye kilitleyerek para tedarikine çıkmıştır. İşte böyle borç harç satın alınan Divânü Lûgât'it-Türk, uzun zaman Ali Emiri Efendi'nin kıskanç titizliğiyle kütüphanede saklanmıştır. Eldeki yazma, Kaşgarlı Mahmud'un el yazısı olmamakla beraber ondan 192 yıl sonra Şam'lı Mehmet adında usta bir hattat tarafından istinsah edilmiş yer yüzündeki tek nüshadır.

Divânü Lûgât'it-Türk'ün Doğu Türkistan'da Neşredilmesi

Bugün, Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrine bağlı Opal kasabasının Azık köyünde yer alan, çok hoş manzaralı "Noruz Bulak" yanındaki tepelik bir alanda türbesi bulunan Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lûgât'it-Türk isimli bu ansiklopedik eseri aracılığıyla, Türk kökenli halkların moral dünyasına çok büyük katkıda bulunmanın yanı sıra, onlara kendi kimliğini hatırlatmakta ve özgüven kazandırmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'un anavatanı Doğu Türkistan, bu eserin gün ışığına çıkması için diğer Türk toplumları gibi çileli mücadeleler ve şehitler vermiştir. Bunların başında Kutluk Şevki ve Muhammed Ali Efendi (Tevfik) gelir. Kutluk Şevki, Türkiye'de tahsilini yaptığı sıralarda Divan'ın Kilisli Nıfat tarafından yayınlanan tercümesinden bir adet satın almış ve 1917'den sonra ülkeye dönünce tercüme edilmesini gündeme getirmiştir. 1930'lu yıllarda Şevki, vatansever, ateşli şair Mamat Ali Efendi (Tevfik) ile beraber Divan'ın tercümesine resmen girişmiştir. Fakat, 1937'de bu iki bilim adamının Shing Shi-Sai tarafından acıklı bir şekilde öldürülmesi nedeniyle tercüme işi öylece kalmıştır.⁴ Ondan sonra bu hayırlı hareketin takipçisi, ünlü din adamı ve Arap dili uzmanı İsmail Damollam olmuştur. İsmail Damollam, tahsilini doğum yeri Kaşgar medreselerinde yapmış nüfuzlu bir din adamıdır. Sonra Çöçek iline yerleşen İsmail Damollam, 1946'da Üç İl Devrimi'nin önderlerinden Ahmatcan Kasım'ın teşviki ile Divan'ın 1. cildini Uygur Türkçesine tercüme etmiştir.⁵ Damollam, yeni bir tercüme üslubunu uygulayarak, kelimelelerin Arapça izahları, notları ve eski lehçelerin gramer kurallarını mümkün olduğu kadar detaylı ve kolay anlaşılır bir biçimde aydınlatmaya çalışmıştır. 1. cildin Uygurca çevirisi tamamlandıktan sonra, Rusya ile Çin anlaşarak Şarki Türkistan Devleti ortadan kaldırmış ve İsmail Damollam şehit edilmiştir. Divan tercümeleri yakılmıştır. 1950'li yıllarda ünlü şair ve edebiyatçı Ahmet Ziyaî, Divan'ın çalışmalarını omuzlarına almıştır. O sıralarda Kaşgar'a, "İl başkanı" olarak tayin edilen Saydulla Sayfullayuf'un her bakımdan kendisini desteklemesi ve Kaşgar iline bağlı emniyet bürosunun başkanı Abdulrahim Emin (Petek)'in düzenlemesi altında Ahmet Ziyaî, 1951-1952 tarihinde Divan'ı Türkiye Türkçesi'nden Uygurca'ya tercüme etmiştir. Aynı tercümenin orijinalini büyük kardeşi, Kaşgar Sakiya med-

resinin müderrisi, din adamı ve şair Muhammedhan Maksım, sekiz basma tabaklı bir deftere Arap dilinin hat sanatına uygun bir biçimde istinsah etmiştir. İstinsah şekli, defterin sağ tarafına eserin Arapça nüshası ve sol tarafına Uygurca tercümesi verilmek suretiyle yapılmıştır. Kaşgar'ın müderrislerinden Arap dili uzmanı Muhammed Eminhacı, tercüme orijinalini bilimsel bakımdan gözden geçirmiş ve 3. cildinin son sayfasına şöyle yazmıştır "Tercüman Ahmed Ziyaî Bey bu dev eseri çok güzel bir şekilde tercüme etmiş. Biz onun tamamen doğruluğunu tasdik etmek üzere mühürlerimizi bastık."⁶

Saydulla Sayfullayuf'un desteğiyle, Ahmed Ziyaî tarafından hazırlanan Divânü Lûgât'it-Türk'ün tercümesi Pekin'e basılması için gönderilir. Baskının giderleri de Kaşgar valiliği bütçesinden ayrılmıştır. Ancak Pekin "karşı devrimcilik ve milliyetçilik" suçlamaları ile Ahmet Ziyaî'yi 20 yıl ağır hapse mahkum eder. Divan'ın bütün tercümeleri de yakılır. Sayfullayuf'un Kaşgar'daki görevi 1953'de sona ermiştir. O, aynı yıl Urumçi'ye dönerken Divan'ın tercüme orijinalini beraberinde getirmiş ve kısa bir zaman sonra Eyalet Kültür başkanlığına bağlı kültür yadigarlıkları servisinin sorumlusu Yusuf Muhlisov Bey'e teslim etmiştir.⁷

1960'lı yıllarda Uygur Sayrani de Divan'ın bir tercümesini yapmıştır. 1960-1963 tarihlerinde yapılan bu tercüme, Salih Mutellibov'un hazırladığı Özbekçe nüshadan yapılmıştır. Burhan Şehidi, bu haberi duyunca çok sevinmiştir. Besim Atalay tarafından üç cilt olarak yayınlanan aynı kitabı ve 1945 yılında Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Beyler tarafından kendine armağan edilen Türkçe nüshayı Pekin'den ona göndermiştir. Uygur Sayrani, yine Divan'ın Arapça nüshasını bulmuş ve iki nüshayı din bilimcisi Muhammed Salih Damollam ile beraber titiz bir şekilde mukayese ederek, tercümenin bilimsel değerini daha da yükseltmiştir. O, bu yeni tercümenin orijinalini Şincang⁸ Sosyal Bilimler Akademisi Tarih Araştırmaları Enstitüsü sorumlularına teslim etmiş ve yayınlanması hususunda öneride bulunmuştur. 1966'da "Kültür Devrimi" başlamış ve böylece de bu tercüme, kara (zararlı) kitaplar listesine alınarak yasaklanmış, kısa bir zaman sonra ortadan kaldırılmıştır.⁹

İbrahim Mut'i Bey, Pekin'de Milletler Yayın Evi'nin kuruluş hizmetine iştirak etmiş ve bir takım kitapların yayınlanması için çaba harcamıştır. O, 1956'da yayınevi sorumlularına bir dilekçe vermiş ve Divan'ı yayınlamak hakkında öneride bulunmuştur. Bu öneri yayınevi aracılığıyla Başbakan Zhou En-lai'ye bildirilmiştir. Başbakan, bu öneriyi gördükten sonra hemen "Eğer Uygurlarda böyle bir klasik eser var ise, tabii ki yayınlamak lüzumludur." diye bir direktif vermiştir.¹⁰ Böylece İbrahim Mut'i, Şincang'daki ilgililere mektup göndermiş ve Divan'ın tercüme nüshasının hemen Pekin'e ile-

tilmesini istemiştir. Ama, bu istek gerçekleşinceye kadar aniden “eski kitapları tahkik etme hareketi” başlamış, neticede Divan'ın yayını da kendiliğinden durmuştur.¹¹

Aşağı yukarı 80 sene kadar devam eden Divânü Lûgât'it-Türk araştırmaları seyrine bakıldığında, 20. yüzyılın ilk yarısında araştırmalar kesik kesik devam etmiştir. Sadece aydınlar ve bazı okumuş kimseler, Kaşgarlı ve Divan hakkında belirli bir bilgi edinmiştir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda Muhammedcan Sadik, Abduşükür Mehmet Emin, Abdulhamit Ruzi, Geng-Shimin gibi araştırmacılar, bilimsel yönü ağırlık taşıyan makaleler yazmışlardır. Bunların bazıları neşredilmiştir. 1970'li yılların sonunda Chang Guang-da, Abduşükür Turdi, Hao Guan-zhong ve Ma An gibi araştırmacıların yazdığı makaleler, Uygurca ve Çince yayınlanan dergilerde neşredilmiştir. 1980'den sonra bu konudaki makaleler, sürekli olarak artmış ve günümüze kadar Uygurca ve Çince olarak neşredilen yazıların sayısı, 500'den fazla olmuştur.

Doğu Türkistan'da, Divan yayını gündeme getirilmiş ve başarıyla sonuçlanmıştır. Eyalet hükümetinin düzenlemesi altında Eyalet Milletler Araştırma Enstitüsü, 1977'de Divan'ın Uygurca'ya ve Çince'ye tercüme edilmesini gündeme getirmiştir. Bu çalışma, 1978'de devlet sosyal bilimler araştırma projelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Aynı yıl Eylül ayında, Şincang Sosyal Bilimler Akademisi'nde Abdusalam Abbasov'un müdürlüğü ve Çin-Hua'nın müdür yardımcılığında bir “Hazırlık Komitesi” kurulmuştur. Neticede, Dil Araştırmaları Enstitüsünün araştırmacıları başta olmak üzere, diğer kurumlarda çalışan uzmanların iş birliğiyle Divan, Uygurca'ya ve Çince'ye tercüme edilmiştir. Uygurca nüshası üç cilttir. Tercümenin baş muharrirliğini İbrahim Mut'i, baş muharrir yardımcılığını Mirsultan Osman ile Emin Tursun yapmıştır. Abdusalam Abbas, Abdurrahim Ötkür, Abdurrahim Habibulla, Abdulreşit Kerim Sait, Abdulhamit Yusufi, Halim Salih, Hacı Nur Hacı, Osman Muhammed Niyaz, Emin Tursun, Sabit Ruzi, Muhammet Emin ve Mirsultan Osmanov'dan oluşan 12 kişilik komisyon tarafından yapılan bu tercüme 1981, 1983 ve 1984'te Şincang Halk Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır. Çincesi, 2000'de, Pekin'de, Milletler Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Divan'ın yayını, Çin'de, Divan araştırmalarının resmî bir şekilde başladığını göstermiştir. Bu tarihten sonra aynı konuda araştırmalar gittikçe çoğalmıştır ve ayrı ayrı alanlarda bilimsel bir hüviyet ile sürdürülmüş, büyük başarılar elde edilmiştir.

Şincang'da ve Çin'in diğer bölgelerinde yayınlanan, Sözlük, Ansiklopedi, Rehber ve diğer bilimsel kitaplarda Kaşgarlı ayrıca tanıtılmış ve Divan için ayrı bir yer ayrılmıştır. Örneğin, Uygur bilim adamlarının yazdığı Uygur Tarihi ve Kültürü ile ilgili çeşitli kitapların di-

şında Çinlilerin hazırladığı Si-hai (1980. Şanghay), Çin Azınlıkları (1981. Pekin), Büyük Çin Ansiklopedisi (“Millet”, “Felsefe”, “Çin Edebiyatı”, “Dil ve Yazı” maddeleri, 1986, Pekin-Şanghay), Millet Lügati (1987. Şanghay), Çin Milletleri Tarihindeki Şahıslar Ansiklopedisi (1990. Pekin), Eski Uygur Şiirlerinden Derleme (1982. Urumçi), Göktürk Tarihi (1992. Pekin), Çin'in Kuzeyinde Yaşayan Eski Milletlerin Tarihi (1993, Harbin), Eski Uygur Tarihi (1995. Kökhot), Batı Eller Medeniyet Tarihi (1996. Pekin) bunlar arasındadır.

Hazreti Mollam, yani Kaşgarlı Mahmud hakkında yazılmış tezkereler elden ele geçmiş ve sevgi ile okunmuştur. Bununla sınırlanıp kalmadan, uzun tarihten beri halk arasında söylene gelen Kaşgarlı Mahmud hakkındaki pek çok rivayet de kaleme alınmıştır. Geçmişte Uygur kültürüyle ilgilenen ve onu seven bir çok edip Hazreti Mollam'a atfen tezkere yazmıştır. Bu tür tezkerelerin ekseriyeti “Kültür Devrimi”ne (1966-1976) kadar halkın elinde muhafaza olunmuş ve ihlas ile okunmuştur. Hatta bazıları, Tezkere'lerin bir kısmını ezberlemiştir. 1980'den sonra ezberlenmiş bu tezkereler, yazıya geçirilmiş ve Kaşgar Edebiyatı, Bulak, Miras dergileriyle, Şincang Halk Edebiyatı (3. cilt), İpek Yurdundaki Efsane ve Rivayetler, Kaşgar Köhne Şehir Halk Rivayet ve Hikayeleri, Kaşgar Halk Hikayeleri ve Uygur Halk Rivayetleri gibi kitaplarda yayınlanmıştır. Yine 1980'lerden itibaren Kaşgarlı Mahmud'un hayatını anlatan edebî eserler de yazılmaya başlamıştır. Bilhassa Ferhat Ceylan'ın yazdığı ve 1994'te Şincang Halk Yayın Evi tarafından yayınlanan Kaşgarlı Mahmud adlı biyografik roman, çok dikkat çekmiştir. Aynı romanın Zeynure Öztürk tarafından Türkiye Türkçesi'yle çevrilmiş nüshasının 2006'da, İstanbul'da, Kaknüs yayınları tarafından yayınlandığı bilinmektedir. Bundan başka Ahmet Ziyaî, 1980'li yıllarda Yusup ve Mahmud adlı destan yazmıştır. Bu destanın bazı kısımları Uygur Klasik Edebiyatı ve On İki Mukam Araştırma Gurubu tarafından belgesel olarak yayınlanmıştır. Güftesini şair Nurmhammed İrki'nin yazdığı ve bestesini ünlü müzisyen Tursun Kadir'in yaptığı Kaşgarlı Mahmud şarkısı yirmi senedir beğenilip dinlenmektedir.

Kaşgarlı Mahmud ve eşsiz eseri Divan hakkında bizzat veya vasıtalı olarak yapılan konferanslar, toplantılar ve kongreler düzenlenmiştir. 1956-1957'de Urumçi'de, Eyalet Yazarlar Birliği'nin girişimiyle Uygur Edebiyat Tarihi'ni yazmak hususunda müzakereler yapılırken aynı zamanda Kaşgarlı'nın hayatı ve eseri de müzakere edilmiştir. 1977, 1978 ve 1979 yıllarında Şincang Sosyal Bilimler Akademisi'nde bilginler ve uzmanlar bir araya gelerek Divan'ı, Uygurca'ya ve Çince'ye tercüme etmek meselesi ve bunun yöntemi ve tanzimi hakkında görüşmeler yapmıştır. 1978-1979 tarihinde Eyalet Yazarlar Birliği'nin huzurunda, 1978, 1979, 1985, 1996 yıllarında Şincang Üniversitesi'nde Uygur Edebiyat Ta-

rihini yazmak için müzakere yapılırken Kaşgarlı Mahmud hususi olarak muhakeme edilmiştir. 1980'de Urumçide, Türk dili araştırmaları konferansı yapılmıştır. Konferansta bir çok bilim adamı, Kaşgarlı Mahmud ve Diyan hakkındaki çalışmalarından bilgi vermiştir. Türk Dili Araştırma Enstitüsü'nün son zamanlarda yapılan her bilimsel toplantısında da bu konuya ait bildiriler sunulmuştur. Çin Türk Dili Araştırma Enstitüsü'nün 1996'da Kasım ayında Pekin'de düzenlediği 8. Kongre, Kaşgarlı Mahmud ve Divan'a atfedilmiştir. Kongreye 50 küsur bildiri sunulmuştur. Ekim 2000'de Urumçide Uygur tarihi ve Kültürü araştırmaları kurumu düzenlemesi ile "Çin- Divânü Lûgât'it-Türk" kongresi yapılmıştır ve 60 küsur bildiri sunulmuştur. Kongrenin neticelerinden biri olarak Çin Uygur Tarihi ve Kültürü Mecmuası'nın 3. cildi (Çince ve Uygurca) Kaşgarlı ve Divan'a ayrılmıştır.¹² 2005'te bilginin yurdu Kaşgar'da, "1. Ulusal Kaşgarlı Mahmud Kongresi" yapılmıştır. Kongrede 130'dan fazla bildiri sunulmuştur. Bundan başka Divan'ın yayını için emek harcayan kurum ve şahıslar ödüllendirilmiştir.¹³ 2008 yılının Kaşgarlı Mahmud Yılı olması nedeniyle, Türk Dil Kurumu ile Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi'nin işbirliğiyle, 23-25 Kasım Pekin'de yapılacak Uluslararası Dil Kongresi için hazırlıklar devam etmektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgât'it-Türk hariç, bir eseri daha vardır. Böyle bir eserin yazılmış olduğunu Divânü Lûgât'it-Türk'te adının verilmiş ve kısaca da ondan söz edilmiş olmasından anlıyoruz. *Kitâbu Cevâhirü'n Nahv*, ya geçmiş devirlerde örneklerine sık sık rastlayabildiğimiz sebeplerle, tarihin karanlıklarına gömülüp gitmiş olan kayıp eserlerdendir, yahut da hâlâ uçsuz bucaksız eski kitap hazinelerinin derinliklerinde başka bir ad altında gizlenmektedir, daha el vurulmadığı için gün ışığına çıkarılamamıştır.¹⁴ Bugün Avrasya Yazarlar Birliği, Türk dilinin bu ilk gramer kitabını bulanın, bin tane cumhuriyet altını ile ödüllendirileceğini duyurmuştur.

Mustafa Kemal ATATÜRK: "Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak, evvelâ bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissen, fikren, fiilen bütün iş ve hareketlerimizle gösterelim. Bilelim ki, milli benliğini bilmeyen milletler, başka milletlerin avı olur." demiştir.¹⁵

Tarihimizin derinliklerinden günümüze kadar gelebilen Orhun Yazıtları, Divânü Lûgât'it-Türk gibi şaheserler sayesinde karanlıklara mahkum edilmeye çalışılan kimliğimizi fark etmiş, hedeflerimize, yolumuzu şaşırmadan gidebilmemiz için manevi güç almış topluluğuz. 2008 yılının Kaşgarlı Mahmud Yılı ilan edilmesi nedeniyle dünya çapında Divan ve Kaşgarlı Mahmud'a verilen değer, her bir Türk ferdi tarafından, her zaman ve her durumda gösterilmesini temenni ediyoruz.

Dipnotlar

- * İstanbul Üniv. Türk Dili ve Edebiyatı ABD Doktora Öğrencisi.
- 1- Ahmet Caferoğlu, "Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgât'it-Türk", Divânü Lûgât'it-Türk Dizini, TDK Yay., Ankara, 1972, s. XI.
 - 2- Muhtar Tevfikoğlu, Ali Emiri Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
 - 3- S. Mahmud Kaşgarlı, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, Çağrı Yay., İstanbul, 2004, s. 119.
 - 4- Ablimit Rozi, "Alim Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgât'it-Türk", Şincang Üniversitesi Bilimsel Dergisi, Uygurca, 1981, sayı: 1.
 - 5- Sadıvakkosof, "Ünlü eser Divânü Lûgât'it-Türk'ün Uygurca Tercümesi Üzerine", Bulak Dergisi, Uygurca, 1997, 1 sayı.
 - 6- Ablimit Rozi, a.g.e.
 - 7- Çevrimiçi: [http://fratedebiyat.sistum.com/siteler/index.php?op=ViewArticle&articleId=1841&blogId=696 26-05-2008](http://fratedebiyat.sistum.com/siteler/index.php?op=ViewArticle&articleId=1841&blogId=696%2005-2008).
 - 8- Şin cang-Doğu Türkistan'ın bugünkü ismidir. 18 Kasım 1884 tarihinde, Çin imparatorunun emriyle Çin'in 19. eyaleti olarak, yeni toprak anlamına gelen Şincang'a çevrilmiştir. Geniş bilgi için bakınız: İklil Kurban, Doğu Türkistan İçin Savaş, TTK Yay. VII. Dizi-Sa.159, Ankara, 1995, s. 84.
 - 9- 16 Mart 2000'de Uygur Sayranı ile yapılmış mülakat. Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2001, sayı 3, s. 48.
 - 10- İbrahim Muhti, "Başbakanın hizmetimize karşı özenlerini hatırlayacağım, iş birliği yapmak, aramak, yol açmak ve katkı yapmak" Çince, Pekin, 1993, Milletler Yayınevi s. 180.
 - 11- İbrahim Mutî, "Benim Geçtiğim Geçitler", Tanrı Dağ Dergisi, Uygurca, 2000, sayı 2, s. 75.
 - 12- Bu mecmuanın Çincesi, Milletler Yayınevi tarafından; Uygurca nüshası, Şincang Halk Yayınevi tarafından 2003'te yayınlanmıştır.
 - 13- Geyretcan Osman, "19 ve 20. Asırlardaki Uygur Kültür Tarihinde Kaşgarlı Mahmud", Çevrimiçi: http://www.kasgarlimahmud.org/uygur_kultur_tarihinde.htm 30.05.2008.
 - 14- Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud Kimdir?", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK Yay.:629, Ankara, 1995 Milli Kültür, C. 2, S. 10, s. 15-19.
 - 15- Türk Dünyasında Nevruz, İstanbul Valiliği Türk Dünyası ve Akraba Toplulukları Koordinatörlüğü Yay., İstanbul, 2007, s. 1.

Kaynakça

- Caferoğlu, Ahmet Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgât'it-Türk", Divânü Lûgât'it-Türk Dizini, TDK Yay., Ankara, 1972, s. XI.
- Kaşgarlı, S. Mahmud Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, Çağrı Yay., İstanbul, 2004, s. 119.
- Korkmaz, Zeynep "Kaşgarlı Mahmud Kimdir?", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK Yay. 629, Ankara, 1995. Milli Kültür, C. 2, S. 10, s. 15-19.
- Kurban, İklil, Doğu Türkistan İçin Savaş, TTK Yay. VII. Dizi-S. 159, Ankara, 1995, s. 84.
- 16 Mart 2000'de Uygur Sayranı ile yapılmış mülakat. Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2001, S. 3, s. 48.
- Muhti, İbrahim "Başbakanın hizmetimize karşı özenlerini hatırlayacağım, iş birliği yapmak, aramak, yol açmak ve katkı yapmak" Çince, Pekin, 1993, Milletler Yayınevi, s. 180.
- Muhti, İbrahim "Benim Geçtiğim Geçitler", Tanrı Dağ Dergisi, Uygurca, 2000, S. 2, s. 75.
- Osman, Geyretcan "19 ve 20. Asırlardaki Uygur Kültür Tarihinde Kaşgarlı Mahmud", Çevrimiçi: [http://www.kasgarli_mahmud.org/uygur_kultur_tarihin de. htm](http://www.kasgarli_mahmud.org/uygur_kultur_tarihin_de.htm) 30.05.2008.
- Rozi, Ablimit "Alim Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgât'it-Türk", Şincang Üniversitesi Bilimsel Dergisi, Uygurca, 1981, S. 1.
- Sadıvakkosof, "Ünlü eser Divânü Lûgât'it-Türk'ün Uygurca Tercümesi Üzerine", Bulak Dergisi, Uygurca, 1997, S. 1.
- Tevfikoğlu, Muhtar Ali Emiri Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Yüce, Nuri "Türk Dili ve Lehçeleri", İslam Ansiklopedisi, Kültür ve Turizm Bak. Yay., 1998, İstanbul, Cilt:12/2, s. 485.

Çevrimiçi:

[http://fratedebiyat.sistum.com/siteler/index.php?op=ViewArticle&articleId=1841&blogId=696 22-05-2008](http://fratedebiyat.sistum.com/siteler/index.php?op=ViewArticle&articleId=1841&blogId=696%2005-2008)

Uygurlar

■ Michelangelo Cocco Dr.

Tarihle Randevu

Uzun yıllardır ateizmin hüküm sürdüğü bir devlette yaşayan Müslümanlar. Kamu görevlerinde çalışmak için halen zorunlu olan Çinlilerin ideogramlarına karşı alfabetik bir dilin azimkar savunucuları. Uluslararası pazar için hızlı, seri ve düşük maliyetli üretimde kullanılacak mallara aç olan bir ülkede yaşayan becerikli zanaatkarlar. Uygur halkı -zor koşullarda ve konjonktürde- kendi kimliğini ve kültürünü korumak için savaş veriyorlar.

Çin'in Kuzey Batısındaki özerk bölge Sincan'ın etnik azınlığı Uygurlara, kendilerini asimile olmaya mahkum eden gelişme şeklinden geleneklerini korumalarında ceplerinde taşıdıkları keskin Yengisar bıçakları da yeterli olmayacaktır.

İlk kez Tang Hanedanlığı tarihçilerince (M.S. 618-906) "Uygurlar" olarak kayıtlara geçen halk, günümüzde Pekin için stratejik önemde bir bölgede yaşıyor: Sincan'da. Fransa'dan 3 kat büyük ve Çin'in altıda biri olan Sincan bölgesinin 7 ülke ile sınırı bulunuyor (Hindistan, Pakistan, Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Rusya) ve söz konusu bölge, Halk Cumhuriyeti'nin başlıca petrol havzasını temsil ediyor. Uygurların kökeni, bugün Moğolistan'ın kuzeyindeki steplerde yaşayan ilk göçebe kabilelere kadar dayanıyor.

Colin Thubron'un "İpek Yolu Üzerindeki Gölgeler" isimli yapıtında anlattığı gibi, IX. yüzyıldan sonra uzun tüylü ponilerinin üstünde Tarım havzasının vahalarına göç etmişlerdir. En büyük şehir olan Urumçi'nin gökdelenleri arasından her zaman görünen Tiyanşan dağları Sincan'ı, Batı'dan Doğu'ya doğru hem

coğrafi hem de etnik olarak farklı iki bölgeye bölüyor. Kuzeydeki manzarada stepler ve göçebe hayvan yetiştiricileri hakimken, güneydeki Taklamatan çölünde halkın çoğunluğunu Uygurlar oluşturuyor. İşte tam da burada, güneyin "altı şehrinde", Altısahar'da, doppa isimli geleneksel şapkaları olan erkekler ve saçlarından bukleleri açıkta bırakan rengarenk başörtüsü olan yalak kullanan kadınlar her gün, kültürel kimliklerinin ayakta kalması için uğraş veriyorlar.

Yeni Topraklar

Şehirlerin ve köylerin duvarlarında büyük harflerle rejim sloganı olan "Yeni Kuzey-batının kurulması için hep birlikte" görülüyor. Söz konusu propagandanın amacı, 8 milyon Uygur ve Çin'in çoğunluk etnisitesi olan 7 milyon Man, omuz omuza yeni toprakların elde edilmesi için ilerlemeleri. 1884 yılında, yerel Müslümanların direnişini yenerek, söz konusu bölgenin tamamen imparatorluğa katılmasını sağlayan Ying hanedanlığının bölgeye verdiği Sincan kelimesinin anlamı da budur. "Yeni topraklar" halen ülkenin en fakir bölgelerinden biridir.

Bölgenin en büyük şehri olan Urumçi burasını bir şirket olarak varsayarsak buranın vitrinidir. Söz konusu şehrin nüfusu, büyük çoğunluğu göçmen hanlar olmak üzere, 2 milyondan fazladır. Şehirde alışveriş merkezleri ve Çin Bankası'nın şubeleri bulunuyor.

Konu hakkında fikrini sordüğümüz Jian Wubing isimli mühendis şöyle demiştir: "İki sene önce Gansu'dan geldim, orada kazandığımdan üç kat fazla maaşı burada kazanıyorum". Kendisi de yeni bir eve taşınmış olan taksici Wang Liansheng ise ülkenin diğer yer-

lerine göre daha ucuz olan evlerin metre kare olarak 1.200 kuai (120 Euro) olduğunu ifade etmiştir. Kaldırımların kenarlarına yerleştirilen geleneksel fırınlar tunur'lardan, kızarmış, oğlak kokulu susamla kaplı ekmeğin (pizza-nan)'in kokusu yükseliyor. Atux Kuyli-ri'nin son kasetinden, Arap pop tarzında "Janbala-han"ın sözleri sokaklarda yankılanıyor. İşte tam bu sahnede, Uygurlar ortaya çıkıyor: Erdaoqiao pazarının etrafındaki alanda.

Uygurlar, aslında göçebe, daha sonra hayvan yetiştiricisi olmakla birlikte, bugün ise küçük ticari işlemlerle uğraşıyorlar. Çin İnsan Hakları (HRİC) son raporunda: *"Pekin onları "modernleşmeye muhtaç" olarak göstermektedir. Söz konusu durum, asıl hedefleri bu olmasa da, dominant kültür içerisinde asimile etkisi olan ve Han etnik kökenli Çinli kolonilerin akınları ile bu bölgeye gelmiş olan kaynaşma politikalarına götürmektedir"* şeklinde açıklama yapmıştır.

Sömürgeleşme

Ülkenin diğer kısımlarında olduğu gibi Urumçi'de de Uygurlar ve Hanlar farklı semtlerde yaşıyorlar ve birbirleri arasında evlenmiyorlar. Hatta iki etnisite de iş yaşamlarında farklı şekilde saat uygulaması yapıyorlar. Hanlar ticari faaliyetlerini ve tüm kamu görevlerini Pekin ile senkronize saatlerde gerçekleştirirken, Uygurlar ise 2 saat daha önce olan saat aralığını tercih ediyorlar. 22 yaşındaki Mehmet, Kazakistan sınırında küçük bir şehir olan ve 10 yıl önce tüm bölgedeki protesto olaylarında onlarca Uygurun olduğu Gulja'dan Urumçi'ye yeni gelmiş. Yurttaşlarının bir çoğu gibi Mandarin (Çin) diline pek hakim değil, ancak Avrupa'ya göç etme ümidiyle Rusça ve İngilizce okuyor. Doğumlara yapılan kontrol politikasına sinirlendiğini söyledikten sonra, Hükümeti işe alma konusunda Hanları tercih etmekle suçluyor. Mehmet: *"4 kardeşten en küçüğümüz olan kız kardeşimin doğumu ile ailem, 5000 (500 Euro) yuan ödemek zorunda kaldı. Biz Müslümanların 4. çocuk nedeniyle vermemiz gereken bu vergi büyük aşığılama"* diye şikayet ediyor.

Bugünkü kadar hiç baskıcı ve asimile edici şekillerde davranmamış olan Pekin'in hakimiyetine karşı Uygurlar, her zaman, *"Doğu Türkistan"* olarak adlandırdıkları ancak kendilerini cezaevinde bulacaklarından asla bu şekilde adlandıramadıkları kendi vatanları için mücadele vermişlerdir. Onların milliyetçiliğinin doruk noktası çok uzun ömürlü olmamıştır.

1930'larda Hotan şehri hem siyasi hem de dini olarak birleştirici güç olarak ortaya çıkmıştır. 12 Kasım 1933 tarihinde Muhammed Emin Buğra Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetini kurmuştur. Şeriata dayalı olan

Emirlik, bir Hükümet ve bir Parlamento kurmuş, bir Anayasa çıkarmış ve bir para birimi benimsemiştir. O andan itibaren ayrılıkçılığın sembolü olarak kalacak olan bir bayrak (mavi zemin üzerinde beyaz hilal ve yıldız) oluşturulmuştur. 6 Şubat 1934 tarihinde, Kuomintang milliyetçileri ile savaşta olan Ma Zhongying'in birliklerince Kaşgar'ın yağmalanması ve saldırıya uğraması ile bu Cumhuriyet yıkılmıştır.

Çin insan hakları belgesi, Çin'in 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne girmesi ile başlayan Batının gelişme stratejisini (WDS) işaret etmektedir. Bölgesel alt yapıların güçlenmesine Uygurların yaşam seviyelerinde bir artış denk gelmemektedir. Hatta Uygurlar ile halkın zengin kısmı arasındaki uçurum giderek artmıştır.

Bunun nedenleri nedir? "Kaynakların, köylerden şehirlerde kullanılmak üzere getirilmesi; Azınlıkların çoğunlukta olduğu bölgelerde kolonilerin akınları ile iç sömürgecilik; Sincan'ın askerileştirilmesi.

Bingtuan'lar Çinli Hanların başlıca istila aracıdır. Söz konusu oluşumlar, sömürgeleştirme görevi verilen köylü - askerlerin geldikleri 1950'li yıllardan itibaren sınır boyunca yerleştirilmişler ve şu anda ise sayıları yüzlerle ifade edilen en güçlü yerel kurum haline gelmiştir: Onların görevleri, devletin büyük fabrikalarından, iş sahalarındaki yönetimden, endüstriyel ve ticari faaliyetlere kadar uzanıyor. Bingtuan'larda, Sincan'da yaşayan neredeyse 3 Çinli'den biri olmak üzere 2 milyondan fazla kişi görev yapmaktadır.

Petrol, İpek, Yeşim taşı

Turpan vahasından doğuya Kumul'la doğru giden yol boyunca onlarca petrol kuyusu görünüyor. Gece kuyulardan çıkan kıvılcımlar Taklamakan çölünü aydınlatıyor. Geçtiğimiz aylarda "Çin Ulusal Petrol Şirketi" daha uzun ve daha fazla basınca uygun ve Çin'in en önemli hattı olacak olan" Batı boru hattının tamamlandığını bildirmiştir. Hat, Urumçi'den başlıyor ve Lanzhou'da, Gansu'da bitiyor ve yol boyunca 13 ayrı istasyonu bulunan yaklaşık 4 bin km uzunluğundadır.

Lanzhou'dan gelen, yüzyıllardır ipek yoluna hayat veren tüccarlar ve deve kervanları Dunhuang'a varduktan sonra bir yol seçmek zorundaydılar: Ya Turpan'ın zorlu geçişinden giden kuzeye ya da yeşim taşı ve kumaşların şehri olan Hotan'dan geçerek güneye. Taklamatan onlar için, ipek yolunun bu kısmının güneyi ve kuzeyi arasında aşılması güç bir kum ve ateş bariyeriydi. Arkeologlardan oluşan küçük gruplar dışında hiç kimse aslında "giren canlı çıkamaz" anlamına gelen bölgeye girmeyi gerekli görmemişti.

O zamanlar ipek ve baharat için cesaret edilemeyen şeye bugün petrol için ediliyor. On yıl önce, Tazhong yatağında petrol bulunması Çin Halk Cumhuriyeti Hükümetini, milyon dolarlarla ölçülen ve 4 yıl çalışmayı gerektiren bir projeye adım atmaya itmiştir. 522 km uzunluğunda ve 7 m genişliğindeki Tarım Otoyolu A312 Taklamakan'ı kuzeyden güneye kadar geçiyor.

Bu otoyolun yapılması için aşırı sıcak şartlara dayanıklı (yazın 70 derece, kışın ise eksi 30 derece) asfalt üretmek ve yol üzerindeki kaplamayı kumla örtülmesi için özel duvarlarla korumak gerekmiştir. Şu anda Urumçi'den, Uygurların en eski şehirlerinden biri olan Hotan'a doğrudan otobüs servisi bulunuyor.

Şehir merkezinden birkaç km uzaklıktaki Atlas fabrikasında, yetenekli ustaların yüzyıllardır geleneksel yöntemlerle yürüttüğü kumaş ve halı üretimi yapılan yerler görülebilir. Şirketin bir çalışanı, bir ipekböceği kozasından 2 km'ye yakın ipek iplik elde ettiklerini, bölgedeki ipek böcekleri üretiminin diğer bölgelere göre özellikle daha verimli olduklarını ve kumaşları boyamak için doğal boyalar kullandıklarını ifade etmiştir.

Dokumacılık bu bölgelerde, Man hanedanlığına (M.Ö. 202-M.S. 220) dayanan bir gelenektir. Geçmişten gelen gelenek onlarca işçinin özelleştirme baskısı altında seri üretim yapmaya çalıştıkları fabrikaların kurulması ile bozulmuştur. İpek şehri olduğu kadar özellikle Pakistan'a kumaş ve kıyafet ihraç eden şirket niteliğindedir. Emekliye ayrıldığında fabrikayı bir Han'a bırakacak olan 55 yaşındaki Amannisa M. Salih isimli Uygur yönetici bayan 200 işçinin işten çıkarılacağını söylemiştir. Hotan aynı zamanda aşırı uçların yaşandığı bir şehir. Eski Volkswagenleri ile saatte 100 km hızla giden taksicileri şaşırtan yeşil olmadan önce kırmızı yanan trafik lambaları, klakson sesleri. Yazın binlerce kişinin laghman ve karpuzun tadını çıkarmak için buldukları sebze-meyve pazarlarının gece yanlarına kadar açık kaldığı bir şehir. Thubron, şehirde yaşayanların meraklarının aşırı noktalara vardığını söylüyor: "Okumakta olduğunuz kitabı elinizden alıp incelemeye başlarlar, Kimliğiniz açarlar biri kendi şehrinin adı geçince onun elinden kapar, başka biri sizin gözlüklerinizi dener. Uygurların bu durmak bilmeyen meraklarının içinde boğulurken Çinlilerin sağduyusunu özlediğinize şaşıracaksınız".

Çinlilerin Hetian olarak adlandırdıkları yeşim taşıdır. Karanlık dağlarındaki buzlar eridiğinde -Temmuz ve Eylül ayları arasında- Yolung nehrinin suları vadiye yeşil taşları getiriyor. Yılın diğer aylarında ise Uygurlar, şafak vaktinden güneşin batışına kadar bu taşları aramakla uğraşıyorlar. Güneşten teni yanmış ve söz konusu minerali aramak için çukur açarken kendisine

eşlik etmesi için küçük bir radyosu olan yaşlı Dilşat, bazen çok taş bulunduğunu bazense bir tane bile bulunmadığını söylüyor. Onun yanında ise kurumuş kanalın içinde onlarca genç ve yaşlı kazma, kürek veya bazıları kendi elleriyle taş arıyorlar. Her akşam Pekin'in ana caddesinde kendilerini siyah film çekilmiş camlı lüks arabaları ile gelen Çinli alıcılar bekliyor. Uygular taşları getiriyor, Hanlar ise fiyatı belirliyor. Tüm Çin'de çok sevilen bir taş olan yeşim, ya doğuya doğru yola çıkıyor ya da Pekin'in aynı caddesinde bulunan Çinlilerin laboratuvarlarından birine gönderiliyor.

Çin Komünist Partisi bölge sekreteri Wang Lequan'in: "Uygur dili bilim ve teknolojinin modern gerekliliklerine uyum sağlamıyor. Uygur dilinde eğitim, Uygur okullarının didaktik olarak gerilerde kalmasının nedenidir" şeklindeki sözleri yüzlerce yıllık ömrü olan ve Uygurların onur duydukları bir dile savaş açma gibi görünüyor.

Altay dillerine bağlı olan dil (Özbekçeye çok benziyor), Cengiz Han döneminde Arami İncili'ndeki Süryani karakterlerini kullanmaktaydı.

Söz konusu karakterler, XV. ve XVI. yüzyıllar arasında, İslamiyet ile İran'dan etkilenen Arap Alfabeti geldiğinde artık kullanılmamıştır. Uygurca, Rusça konuşmayan haklara (Uygurlar dahil) kiril alfabetini dayatan Sovyetler Birliğinden ne de Türkiye'ye Latin alfabetini getiren Atatürk'ten etkilenmemiştir.

1958 yılında Çin Hükümeti, hemen sömürgeleştirmenin bir şekli olarak algılanan değişime uğramış, bir Latin alfabeti kararı almıştır. Ancak 20 yıllık bir direnişten sonra Pakistan'ın Urduca'sına benzeyen karakterlere boyun eğilmek zorunda kalınmıştır.

Çin İnsan Hakları (HRİC): "Sadece, azınlıkların dilinin sınıflarda ve kitaplarda kullanıldığı ilkokullarda iki dilde eğitim konulmuştur. Ortaokullarda ise eğitim dili Çindedir" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Sonuç ise: "Özellikle, Mandarin dilini yeterli düzeyde öğrenemeyen azınlık öğrencilerinin ilkokuldan sonra okulu bırakma oranının çok yüksek olmasıdır".

Azınlıkların dilinin devamlı marjinalleşmesi için uzun zaman geçmesinin etkisi kültürel kimliğe bağlı sosyal dışlanma hissine katkıda bulunuyor.

Kaşgar

Kaşgar, İslam kelimesinin sinonimidir. Han'ların Kashi olarak adlandırdıkları Cuma günü yaşamı, Eyidgâh Camisine doğru göle en yakın kenar mahallelerin tozlu sokaklarında izlenmekte. 1442 yılında inşa edilen İslami mimarinin mücevherlerinden biri olan şehre giriş kapısı uç geçiti ile, şehrin merkezi Mao heykelinin yapıldığı başka bir yere taşındıktan sonra bile Uygurlar

için şehrin merkezi olmaya devam etmektedir. Budizm, nestprianizm, maniheizm'i izleyen İslam bugünkü Doğu Türkistan'da hakimiyetini XIV. yüzyılda belirlemiştir. Michael Dillon "Sincan-Çinli Müslümanların Uzak kuzeybatısı" isimli kitabında, 1949 yılında Çin Komünist Partisi'nin hükümete gelmesi sırasında, Kaşgar'da "İslam toplum, toplumda İslam" demek diye yazmıştır. İngiliz Sinolog, 50'li yılların başında Kaşgar valiliğinde 12.000'den fazla cami bulunduğunu hatırlatıyor. Bugün ise durum tamamen değişmiş ve imamlara özel izin gerekiyor. İmamlar, Urumçi İslam Üniversitesi'nden mezun olanlar arasında Hükümet tarafından seçiliyorlar. Camilerin dışında bile polislerle çok katı bir şekilde denetim altında tutulan bir İslam anlayışı var. Çin İnsan Hakları İzleme Örgütü (HRİC) raporunda dini uygulamalar konusunda en belirgin kısıtlamalar sıralanmıştır: Devletin izni olmadan hiçbir kuran okulu açılmayacak, küçük yaşta çocuklar çalıştırılmayacak, okullarda ve kamu kurumlarında namaz dahil herhangi bir şekilde ibadet edilmeyecek. 2001 yılında Hükümet, 8.000 imamı etkileyen "siyasi eğitim" kampanyası düzenlemiştir.

Şehrin eski kısmında, turistlerin ödediği bilet paraları ile ayakta kalan ve 500 yıllık eski evlerin bulunduğu 2 km² lik bir alan mevcut. Duvarlarda Hu Jintao'nun yaptığı konuşmaların metinleri ve partinin ana fikirleri var. Şehirde yaşayan bir kadın: "iki yıl öncesine kadar ne su ne de kanalizasyon sistemi vardı burada, Hükümet şimdi bize bu hizmetleri getirdi. Ama geleneksel evlerimizin yıkılması ve Han gelişim modeli hiç hoşumuza gitmiyor. Bırakın da biz kendimiz gelişelim" demiştir.

Küçük Pazarlardan Uluslararası Pazara

Pazar günleri şehir iki pazar yerine ayrılıyor: biri hayvan pazarı diğeri ise geleneksel pazar. Yaşlı köylüler, Tanrı Dağlarının güney bölgelerinde çok gerekli bir ulaşım aracı olan eşeklerin fiyatı konusunda pazarlık yapıyorlar. Gugluce el sıkışmalar, Mao Tze Dong'un resminin olduğu 100 Yuanlık banknotların havada sallanması, küçük çobanların koyun sürülerini güneşten ve tozdan rengi solmuş, çadırların altında kırılmaya götüremeleri, sabahın ilk saatlerinden itibaren sürülerini turn Altisahar boyunca hızlı hızlı yürütün ve dikkat diye bağırarak çocuklar.

Halen çok popüler olan kasetler 10 Quai'e (10 Cent) satılıyor, ancak pazarın daha atraksiyonlu kişileri sokak çalgıcıları. Yaşlı çalgıcıların sunai'larından (tuluma benzer ses çıkaran flüt), naghra'larından çıkan (tambur) seslerle ritim tutan insanlar ve çalgıcıların şapkalarındaki onlarca banknot. Bir genç Rebabçı (gövdesi keçi derisi ile kaplı mandolin türü bir müzik aleti) inanılmaz yeteneğini göstermekte. Uygur müziği, kültürlerinin en önemli unsuru olmakla birlikte, en

saf ifadesini halkta buluyor: Bu da sokaklarda ve günlerde oluyor genellikle.

İki m² lik alanda yüzlerce malın olduğu Abdül Razi'nin deri dükkanında olduğu gibi binlerce tezgahta her türlü ürün bulunuyor. Kafaları ve pençeleri olan kedigil postlarından kürk yakalar, yumuşacık tavşan şapkalar, imam takkeleri, Sovyetleri hatırlatırcasına eski kalpaklar her hangi bir hayvan severi sınırlendirebilecek türden eşyalar.

Pakistan kıyafetlerinin bulunduğu rengarenk kumaşların bulunduğu dükkanlar gelişmekte olan sınır ötesi ticareti gösteriyor. Fizik okuyan ve 3. sınıfta olan Ahmet: "Kaşgar, Çinlilerin çok ucuz mallarına ihtiyacı olan ülkelere sınırı olan stratejik bir bölgedir. Çinli göçmenler şirket üstüne şirket kurarken biz Uygurlar her zaman daha da fakirleşiyoruz. Çin'in gelişme modeline her zaman daha çok destek sağlamak zorunda kalacağız" demiştir.

Kaşgar, Çin'in İslam Kuşatması

Devletin seçtiği imamlar, küçük yaştakilere camilere girme yasağı, Uygur dilinde sadece ilkokullarda eğitim verilmesi. İşte bu şekilde Pekin, Doğu Türkistanlı Müslümanların kültürel mirasını yok ediyor. Ve özelleştirilen fabrikalar onları günden güne fakirleştiriyor.

"Kaşgarlı Mahmud gelmiş geçmiş dilcilerin en büyüğüdür, diyebileceğimiz bir Türk dilcisidir. Bu tek eseri bile bugün Kaşgarlı Mahmud'u, Türk diline hizmet etmiş büyük şahsiyetler ve ölümsüzler arasına katabilecek niteliktedir.

Divânü Lûgât'it-Türk'ün dil ve kültür tarihindeki yeri üzerinde ne kadar dursak, ne kadar yazsak azdır. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kaşgarlı Mahmud, bu değerli eseri ile Türk milletinin kalbinde olduğu kadar türk dil ve Kültür tarihine adını altın harflerle yazdırmaya hak kazanmış üstün değerlerimizden birisidir."

Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ

Faaliyetlerimiz

TOPLANTILAR

Doğumunun 1000. yıl dönümü dolayısıyla UNESCO tarafından ilan edilen 2008 Kaşgarlı Mahmut yılı etkinlikleri çerçevesinde Vakfımızca "KAŞGARLI MAHMUT VE ONUN ANA YURDU DOĞU TÜRKİSTAN" Konulu bir Toplantı Tertip edildi.

09 Haziran 2008 Pazar günü Vefa Anadolu Lisesi Konferans Salonunda yapılan bu toplantı Büyük Türk Bilgini ve Dilcisi Kaşgarlı Mahmut ve şehitler için yapılan saygı duruşu ve istiklal Marşının okunması ile başladı.

Doğu Türkistan Vakfı Başkanı E. General M. Rıza Bekin'in açış konuşmasında "UNESCO Teşkilatı 2008 yılını Kaşgarlı Mahmut yılı ilan etti. Gururumuza onur kattı. Bu bütün Türk Dünyası ve özellikle Doğu Türkistan için çok önemli tarihi bir hadisedir." dedi.

Devlet Eski Bakanı Prof. Dr. Ahat Andıcan de bir konuşma yaptı ve Kaşgarlı Mahmut ve onun eşsiz eseri DTL'nin Türk Kültür tarihindeki önemini vurguladı.

Toplantıda 1. sunumu İstanbul Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya yaptı. Slayt eşliğinde sunduğu "Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacıp Türbelerinde" başlığını taşıyan duygu yüklü sunumu ile katılımcıları de duygulandırdı.

Bahçeşehir Üniv. Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hasan Koni "Günümüzde Doğu Türkistan Sınırlarının Siyasi Gelişmelere Etkisi" adlı konuşmasını sundu. Doğu Türkistan konusunda yeni tez ve görüşlerin dile getirildiği bu konuşma büyük ilgi ile karşılandı.

Daha sonra Oturum Başkanlığını İstanbul Üniv. Tarih bölümü Öğretim üyesi Prof. Dr. Abdulkadir Donuk'un yaptığı oturumla devam etti.

İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Dekan Yardımcısı Prof. Dr. Muhammet Yelten "DLT'nin Sözcükçülük açısından Önemi" İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı Prof. Dr. Mustafa Özkan "Türkçe Dilbilgisi bakımından DLT'nin Önemi" konulu bildirimlerini sundular.

Trakya Üniv. Fen-Ed. Fak. Emekli Öğretim Üyesi ve Vakfımız Yönetim Kurulu Bşk. Yardımcısı Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı "Hakaniye Türkçesi ve Onun Devamı olan Çağdaş Uygur Türkçesinin Bugünkü Durumu" ve Ankara Üniv. DTC Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Böl. Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Erkin Emet'in slayt eşliğinde sunduğu "Ana Hatları ile Doğu Türkistan Meselesinin Son Durumu" konulu sunumu ile sona erdi.

Ayrıca, toplantı bitiminde Uygur Türkleri Müzik ve Folklorundan Örnekler sunuldu ve katılımcılara yemek ikram edildi.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİNDE KONFERANS

Uludağ Üniv. Tarih ve Kültür Topluluğu tarafından tertip edilen "ULUDAĞ TARİH GÜNLERİ" etkinliklerine davet üzerine 09 Nisan 2008 günü Başkan Yrd. Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı ve Genel Sekreter Hamit Göktürk "Doğu Türkistan ve Sorunları" konulu bir konferans vermişlerdir. Uludağ Üniv. Öğretim Üyeleri ve öğrencilerin iştirak ettiği konferansta Doğu Türkistan'ın geçmişi ve güncel sorunları hakkında bil-

giler verilmiş ve dinleyicilerin konu ile ilgili soruları cevaplandırılmıştır.

ANNELER GÜNÜ KUTLANDI

Geleneksel olarak her yıl yapılmakta olan Anneler günü etkinlikler Vakfımız Hanımlar Kolu'nun öncülüğünde 10 Mayıs 2008 günü Vakfımız Kültür Merkezinde gerçekleştirildi.

Dr. Melike Mehmet Aliyeva, Mihrinisa Kaşgarlı, Nurale Göktürk ve Şaire Nihayet Ağca günün önemi ve Doğu Türkistan'da Türk Annelerin karşılaştığı insanlık dışı uygulamalar hakkında bilgiler sundular ve Anne üzerine yazdıkları şiirlerini okudular. Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Genel Müdürü Saadet Pınar Yıldırım ve arkadaşlarının de iştirak ettiği toplantıda Doğu Türkistanlı Öğrencimiz Zübeyde Kuçar'ın Anne üzerine okuduğu duygu yüklü şiiri Annelerimizi derinden etkiledi ve duygulandırdı.

Çocuklarına karşı gösterdiği fedakârlıktan dolayı Sayın Tursanay Yalkun Hanımefendi yılın annesi seçilerek ödüllendirildi.

ZİYARETLER-GÖRÜŞMELER

21 Mart 2008 günü Vakıf Başkanımız E. General M. Rıza Bekin, Başkan Yrd. Prof. Dr. Mahmut Kaşgarlı, Genel Sekreter Hamit Göktürk ve Yönetim Kurulu Üyemiz Seyit Tarancı'dan oluşan Doğu Türkistan Vakfı Heyeti Türk Dünyasından sorumlu devlet bakanı Mustafa Sait Yazıcıoğlu'nu makamında ziyaret etti. Heyet, ana vatanımızın güncel sorunları ile, Türkiye'de ve yurt dışında yaşayan Doğu Türkistan muhacirlerinin durumu hakkında Devlet Bakanımıza bilgiler sundu. Konu ile ilgili kendilerine bir muhtıra takdim edildi.

Devlet Bakanımız de konuşmasında, Doğu Türkistan Liderlerinden merhum M. Emin Buğra ile öğrenci iken, tanışma fırsatı bulduğunu ve Doğu Türkistan Türklerinin durumu hakkında ilk bilgileri kendisinden aldığını belirtti.

01 Nisan 2008 günü Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) başkan vekili Prof. Dr. İzzet Özgenç'i aynı heyet makamında ziyaret etti ve yeni görevinde başarılar diledi. Doğu Türkistanlı öğrencilerin durumu ile ilgili kendilerine ve yazılı olarak bilgiler takdim edildi.

Doğu Türkistan Türklerinin dostu, İstanbul eski Milletvekili Prof. Dr. Sayın Nevzat Yalçıntaş 20 Haziran 2008 günü Vakfımızı ziyaret etti. Vakıf Başkanı Sayın paşamız ile Vakfımızın durumu ve Doğu Türkistan'ın güncel problemleri hakkında kendilerine bilgiler sunuldu ve fikir alışverişinde bulunuldu.

Sayın Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş Hocamıza Vakfımıza gösterdiği ilgi ve yaptığı katkılar için minnet ve şükranlımızı sunar, sağlıklı uzun ömürler dileriz.

Bütün çalışmalarımızda her zaman yakın ilgisini gördüğümüz ve yardımlarına mazhar olduğumuz, Türk Dünyasına yönelik unutulmaz hizmetleri ile Dünya Türklüğünün kalbinde taht kuran Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Başkanı Prof. Dr. Sayın Turan Yazgan Hocamız Vakfımızı ziyaret ederek Vakıf Başkanımız ile görüşmüştür. Kendilerine Doğu Türkistan Türklerinin güncel sorunları hakkında bilgiler sunulmuştur.

Sayın Prof. Dr. Turan Yazgan Hocamıza gösterdikleri yakın ilgi ve katkıları için teşekkür eder, sağlık ve esenlikler dileriz.

ETKİNLİKLER

İstanbul Valiliğince geleneksel olarak her yıl düzenlenen Nevruz bayramı etkinliklerine Doğu Türkistan Vakfı olarak bu yıl iştirak edildi. İstanbul Valisi Sayın Muammer Güler'i Vakıf Yönetim Kurulu üyesi Alimcan Karluk başkanlığında bir heyet makamında ziyaret etti ve Nevruz bayramını kutladılar.

Sultan Ahmet Meydanında yapılan Nevruz Kutlamalarına ise, Doğu Türkistan Vakfı Müzik ve Folklor gurubu Uygur dans gösterileri ile renk kattı.

20 Eylül 2008 günü Kardeş Kuruluşumuz Doğu Türkistan Dayanışma Derneği ile birlikte ortaklaşa bir iftar tertip edilmiştir. İftara İstanbul Vali Yardımcısı Sayın Murat Kocabaş, Mimarşinan Güzel Sanatlar Üniv. Rektör Yrd. Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, İstanbul Üniv. Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sayın Abdulkadir Donuk, İstanbul Valiliği Türk Dünyası Hizmetleri Koordinatörü Sayın Metin Özken, Zeytinburnu Belediye Başkanı Sayın Murat Aydın, Türkmeneli İnsan Hakları Derneği Genel Sekreteri Sayın Şavaş Avcı, Doğu Türkistan Göçmenler Derneği Yönetim Kurulu Üyeleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Eğitim ve Kültür Müdürü Sayın Metin Köse ve Dr. İlyas Topsakal Emniyet Müdürlüğü Yabancılar Şubesinden Yetkililer, Gazeteci Arslan Bulut ve İsrail Kumbasar başta birçok gazeteci ve Sivil Toplum Temsilcileri iftarımıza iştirak etmiştir.

Yapılan Konuşmalarda Doğu Türkistan Türklerinin sorunları dile getirilmiş ve kamuoyunun konuya duyarlılık göstermesi talep edilmiştir.

Her yıl olduğu gibi, Vakfımızda bu Ramazan ayında da Öğrencilerimize ve hemşerilerimize her gün iftar Sofrası tertip edilmiştir. Türkistan mutfağından yemek örnekleri ikram edilmiş ramazan geleneğimiz paylaşılmaya çalışılmıştır.

İftar Sofrasının hazırlanmasında katkı sağlayan Hamiyetperver hemşerilerimize teşekkür ediyor, hayırlarının kabulünü niyaz ederiz.